

оЧеркаський національний університет імені Богдана Хмельницького

КРАСОВСЬКА Олена Михайлівна

УДК 811. 161. 2'373

МОВНІ ПАРАМЕТРИ ЕПІСТОЛЯРІЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

10.02.01 – українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Науковий керівник:

Мацько Любов Іванівна,
академік НАПН України,
доктор філологічних наук,
професор

Черкаси – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Лінгвотеоретичні аспекти вивчення епістолярію Лесі Українки	10
1.1. Лексичне значення слова як основа конотації.....	10
1.1.1. Слово і контекст.....	13
1.2. Конотативний аспект дослідження епістолярію Лесі Українки.....	21
1.2.1. Поняття «експресія» та «експресивність».....	31
1.2.2. Експресивність як естетична категорія в епістолярії Лесі Українки.....	38
1.2.3. Емотивна, аксіологічна та прагматична експресивність епістолярію Лесі Українки.....	46
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	57
РОЗДІЛ 2. Мовний етикет у листовних текстах Лесі Українки	59
2.1. Жанрово-стильова природа епістолярію.....	59
2.2. Мовна особистість Лесі Українки в епістолярному тексті.....	68
2.3. Етикетні формули в українській літературній мові.....	76
2.3.1. Звертання – один із найважливіших елементів у рамковій побудові листа.....	78
2.3.2. Етикетні формули прохання.....	89
2.3.3. Формули подяки.....	92
2.3.4. Мовні конструкції, що містять семантику вибачення.....	94
2.3.5. Побажання, благословіння, віншування в епістолярії Лесі Українки.....	96
2.3.6. Формули прощання в листовних текстах письменниці.....	97
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	101
РОЗДІЛ 3. Експресивна лексика, фразеологія та синтаксис в епістолярії Лесі Українки	103
3.1. Лексико-семантичний аспект вивчення фразеологізмів у мові епістолярію Лесі Українки.....	103
3.1.1. Вербальні фразеологізми.....	105
3.1.2. Субстантивні фраземи.....	112

3.1.3. Адвербіальні фразеологізми.....	121
3.1.4. Ад’єктивні фразеологізми.....	125
3.1.5. Фраземи-речення.....	128
3.1.6. Прислів’я, приказки та афоризми.....	130
3.2. Лексеми з демінутивними суфіксами.....	139
3.3. Оказіоналізми.....	145
3.4. Система тропів в епістолярії.....	153
3.4.1. Метафора – найпродуктивніший якісний троп.....	154
3.4.2. Метонімія	174
3.4.3. Епітет як художнє означення.....	175
3.4.4. Кількісні тропи.....	179
3.4.5. Порівняння та інші тропеїчні фігури	180
3.5. Іншомовні конструкції та слова.....	182
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	200
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	208

ВСТУП

Для сучасного українського мовознавства надзвичайно важливим є вивчення мови в аспекті її взаємозв'язків із культурою, звичаями, традиціями українського народу, що дає можливість точніше тлумачити мовні явища, пов'язані з лексичним значенням слова та використанням мовних одиниць у різних функціональних стилях.

Актуальність проблеми дослідження полягає у потребі чіткого визначення епістолярію як окремого функціонального стилю та необхідності комплексного аналізу особливостей мовних параметрів лексичного, фразеологічного та певною мірою синтаксичного рівнів, що представлені в епістолярних текстах Лесі Українки. Підґрунтя такого аналізу становлять дослідження із семантики (Н. Д. Арутюнова, Ю. Д. Апресян, А. А. Уфимцева, Л. П. Дядечко, М. П. Кочерган, В. В. Жайворонок, А. К. Мойсієнко, О. О. Селіванова, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько та інші).

У вітчизняній стилістиці епістолярію присвячено дослідження таких учених, як О. І. Єфімов, І. І. Ковалик, Л. А. Булаховський, М. М. Пилинський, К. В. Ленець, Ж. Т. Ляхова, С. К. Богдан, С. А. Ганжа, П. С. Дудик, П. П. Плющ, Б. М. Кулик та інші. Дослідники доводять правомірність виокремлення епістолярію як стилю, враховуючи жанрову різноманітність епістолярного тексту. До жанрових різновидів епістолярію належать листи, телеграми, записки, спогади, щоденникові записи, вітшувальні листівки, пам'ятні написи на книгах, фотографіях, інтернет-листи, sms-повідомлення тощо. Вони мають спільні ознаки, які дозволяють репрезентувати епістолярій як окремий функціональний стиль: свою специфіку, певну структурно-змістову організацію, використання мовних засобів різних рівнів (лексичного, фразеологічного, синтаксичного тощо). Найбільш поширеним жанровим різновидом епістолярного тексту є листи, у яких на першому плані – особа автора (адресанта). Від загальної культури, освіти автора епістолярію залежить добір мовних засобів епістолярного тексту. У листах Лесі Українки представлено мовні параметри різних рівнів, що зумовлює потребу дослідження явища конотації, оскільки використані в епістолярію

мовні одиниці набувають додаткових відтінків. Проблема розмежування дено- тації та конотації виникла у ХХ столітті. Цю проблему досліджували Дж. С. Милль, Р. Карнап, К. Льюїс, В. І. Говердовський, Р. М. Фрумкіна, Л. А. Новиков, Н. В. Нікітін, В. М. Телія, В. І. Шаховський, Є. С. Отін, В. І. Кодухов, Е. В. Кузнєцова, Т. А. Космеда, О. С. Кубрякова, Н. І. Іванова, Т. В. Радзієвська, А. К. Мойсієнко, Ф. С. Бацевич, А. С. Зеленько, І. М. Лебедева, Л. В. Мельник, Н. М. Сологуб, Л. А. Лисиченко, Н. І. Бойко, М. Я. Плющ, Л. І. Мацько та інші.

Більшість дослідників не ототожнює семантичні та стилістичні характеристики значення слова. В. І. Кодухов чітко розмежовує понятійні та конотативні значення і таким чином ототожнює поняття «конотація» та «стилістичне значення». На його думку, стилістичним (конотативним) лексичним значенням є значення слів, що належать до різних шарів словесного складу мови. Е. В. Кузнєцова до конотації відносить і оцінку слова, і оцінку явища, ототожнюючи оцінки та конотативне значення. Серед російських дослідників є мовознавці, які визначають конотацію як смислову асоціацію, а конотативне значення як образне, що виникає на основі цих асоціацій.

В українському мовознавстві провідні дослідники визначають конотацію як додаткові елементи смислової структури лексичного значення, що можуть служити основою вторинної номінації у мовленні і мові. Конотативні елементи є допоміжними, що вносять нові відтінки до лексичного значення (емоційно-оцінні, експресивні тощо).

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу мовних параметрів епістолярного тексту Лесі Українки, що мають конотативні відтінки.

Мета дисертації – виявити індивідуально-авторські особливості епістолярної мовотворчості Лесі Українки шляхом комплексного дослідження мовних засобів лексичного, фразеологічного та частково синтаксичного рівнів.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- проаналізувати жанрово-стильову природу епістолярію;

- обґрунтувати теоретико-методологічні аспекти дослідження епістолярних текстів Лесі Українки;
- дослідити на матеріалі листів Лесі Українки особливості структурно-змістової організації епістолярних текстів;
- охарактеризувати формули мовного етикету, що є ключовими у рамковій побудові листа;
- розглянути явище конотації відповідно до епістолярного тексту;
- обґрунтувати використання різних шарів лексики та фразеологічних одиниць у текстах листів Лесі Українки;
- визначити особливості тропіки епістолярію письменниці;
- з'ясувати стилістичні можливості іншомовних лексем та синтаксичних структур в епістолярних текстах Лесі Українки.

Джерельна база дисертаційної роботи – 2300 текстових фрагменти, вилучених шляхом суцільної вибірки з епістолярію Лесі Українки. Для цього було використано видання: Леся Українка. Зібрання творів: у 12-ти томах. – Київ : Наукова думка, 1975–1979, зокрема 10-ий, 11-ий, 12-ий томи. Усі цитати у тексті подано за названим виданням.

Об'єкт дослідження – епістолярна мовотворчість Лесі Українки.

Предмет дослідження – лексика, фразеологія та деякі структурні одиниці синтаксису епістолярію Лесі Українки.

Методи дослідження. Специфіка досліджуваного об'єкта зумовила використання таких лінгвістичних методів: синхронно-описового, що полягає в описі та інтерпретації мовних явищ у межах певного хронологічного зрізу (цей метод є основним у дисертаційному дослідженні); структурно-семантичного, який використано для аналізу відповідних груп лексем (оказіоналізмів, демінутивних утворень, тропів, іншомовних слів) та фразем, що мають різні граматичні варіанти (субстантивні, вербальні, адвербіальні, ад'єктивні тощо), метод контекстуально-семантичного аналізу епістолярного тексту, що застосовано для характеристики етикетних конструкцій, які представлені формулами вітання, вибачення, прохання, подяки, віншування, побажання, прощання тощо.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що уперше детально досліджено мовні параметри епістолярію Лесі Українки; проаналізовано семантику лексичних одиниць, які в епістолярному тексті набули додаткових відтінків; розглянуто фразеологізми, okazіоналізми, демінутивні лексеми, іншомовні слова у контексті епістолярію письменниці; докладно вивчено мовний етикет з урахуванням українських традицій, обрядів, вірувань тощо.

Теоретичне значення роботи визначається здійсненням цілісного аналізу особливостей репрезентації мовних параметрів в епістолярії Лесі Українки. Результати, отримані у процесі аналізу елементів мовної структури, сприятимуть поглибленню уявлень про національно-мовну картину світу, про специфіку етнічної свідомості, а також можуть служити базою для вивчення мовної репрезентації особливостей особистісного світосприйняття. Висновки й узагальнення сприяють глибшому пізнанню лексико-семантичної підсистеми, збагачують новими ідеями лінгвістичну семантику. Запропонований аналіз є перспективним для загальної характеристики мовних засобів у текстах листів інших письменників.

Практична цінність отриманих результатів полягає у можливості їхнього використання у лексикографічній практиці, зокрема при укладанні словників, при уточненні значень слів у тлумачних словниках, а також у процесі викладання курсів «Сучасна українська літературна мова» (розділи «Лексикологія», «Словотвір», «Стилістика»), спецкурсів із лінгвокультурології, етносемантики, лінгвістичного аналізу тексту, лінгвістики тексту, при написанні курсових, кваліфікаційних, дипломних і магістерських робіт.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Розділи роботи і дисертацію обговорено на засіданнях кафедр українського мовознавства та методики навчання, стилістики та культури української мови ННІ української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Окремі положення роботи було висвітлено у доповідях на Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики вищої школи» (м. Черкаси, 19 – 21 жовтня 2003 року), Все-

українській науковій конференції «Михайло Старицький: постать і творчість» (м. Черкаси, 12 – 13 травня 2004 року), під час науково-практичних читань до 80-річчя Г. Р. Передрій Міжвузівській науково-практичній конференції «Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення» (м. Черкаси, 10 – 11 лютого 2005 року) та до 85-річчя Г. Р. Передрій (м. Черкаси, 4 – 5 лютого 2010 року); Міжвузівській науково-практичній конференції «Феномен Лесі Українки: літературознавчий, лінгвістичний, історіософський, філософський та педагогічний аспекти» (м. Київ – Новоград-Волинський – Житомир – Черкаси, 24 – 25 лютого 2009 року); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Лінгвалізація світу» (м. Черкаси, 13 – 14 травня 2010 року).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження викладено в таких статтях, як: Самоназивання та форми звертань у листах Лесі Українки / О. М. Красовська // Культура слова. – Київ, 2001. – Вип. 59. – С. 42 – 47; Контамінація усного і писемного мовлення в епістолярному стилі (на матеріалі епістолярій Лесі Українки) / О. М. Красовська // Система і структура східнослов'янських мов : збірник наукових праць. – Київ, 2002. – С. 272 – 277; Метафоричне багатство епістолярного тексту Лесі Українки / О. М. Красовська // Українська філологія : теоретичні та методичні аспекти вивчення : збірник праць науково-практичних читань до 80-річчя Г. Р. Передрій. – Черкаси : Брама, 2005. – 420с.; Стилистичний компонент значення фразеологізмів (на матеріалі епістолярію Лесі Українки) / О. М. Красовська // Мовознавчий вісник : збірник наукових праць. / МОН України, Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького. – Черкаси : Брама, 2006. – Вип. 3. – С. 268 – 274; Психолінгвістичні основи мовної експресії (на матеріалі епістолярію Лесі Українки) / О. М. Красовська // Мовознавчий вісник : збірник наукових праць. / МОН України, Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – Вип. 4. – С. 238 – 244; Меліоративна конотація демінутивів в епістолярії Лесі Українки / О. М. Красовська // Мовознавчий вісник : збірник наукових праць. / МОН України, Черкаський національний університет імені

Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2007. – Вип. 5. – С. 219 – 225; Елементи експресивної лексики в епістолярію Лесі Українки / О. М. Красовська // Феномен Лесі Українки: літературознавчий, лінгвістичний, історіософський, філософський та педагогічний аспекти : збірник наукових праць / укл. І. З. Тарасінська. – Київ; Новоград-Волинський; Житомир; Черкаси, 2010. – 284с.; Оказіоналізми як елементи експресивної лексики (на матеріалі епістолярних текстів Лесі Українки) // Українська філологія : теоретичні та методичні аспекти вивчення : збірник праць науково-практичних читань до 85-річчя Г. Р. Передрій. – Черкаси : Брама, 2010. – 420с.; Культуромовні традиції українців на матеріалі звертальних виразів епістолярію Лесі Українки) / О. М. Красовська // Мовознавчий вісник : збірник наукових праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 11. – 302с.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що налічує 210 позицій. Загальний обсяг роботи – 225 сторінок, основний текст – 208 сторінок.

РОЗДІЛ 1

Лінгвотеоретичні аспекти вивчення епістолярію Лесі Українки

1.1. Лексичне значення слова як основа конотації

Явище конотації є досить важливим у сучасній лексикології і лінгвістичній стилістиці. Протягом багатьох десятиліть учені намагались розмежувати денотативне та конотативне значення слова, але немає остаточної думки щодо такого розмежування. Лексичне значення слова досліджували не лише представники зарубіжного мовознавства, а і вітчизняного, серед них: К. І. Льюїс, Дж. Катц, Дж. Фодор, Г. В. Лейбніц, Х. Шпербер, Г. Пауль, М. М. Покровський, О. О. Потебня, В. В. Виноградов, Р. С. Гінзбург, О. С. Ахманова, І. Б. Штерн, Й. А. Стернін, Д. М. Шмельов, В. І. Шаховський, Н. М. Леонт'єв, Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, А. А. Уфимцева, В. Г. Гак, О. О. Селіванова, В. М. Телія, М. В. Нікітін, Є. М. Вольф, І. Б. Арнольд, М. Г. Комлев, М. П. Кочерган, В. А. Чабаненко, В. В. Жайворонок, А. К. Мойсієнко, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько та інші.

У літературі є ряд визначень лексичного значення слова. О. О. Потебня подає у структурі лексичного значення не лише денотативно-сигніфікативні семи, але й семи інтелектуальної оцінки, таким чином виокремлюючи і предметну сторону лексичного значення, й конотативну. І. Б. Штерн трактує лексичне значення слова як «зміст слова, відображений у свідомості, уявлення про явище, предмет та інші матеріальні й ментальні реалії, описувані цим словом». Іноді «значення» слова розуміють як «поняття», а саме, як сполучення трьох компонентів – поняттєвого ядра (сигніфікат, денотат), внутрішньої форми (ознака, що лежить в основі номінації) та прагматичної конотації» [201]. У логічній семантиці взагалі говорять про два види значень: екстенціональне значення (предмет або клас предметів, що позначені цим висловлюванням) та інтенціональне значення (зміст висловлювання) [136].

Дослідники розробляють різні підходи до вивчення предметного значення слова. З цього приводу слушною є думка Г. А.Уфимцевої, що визначає словоцентричний та текстоцентричний підходи до вивчення предметного значення слова. Згідно зі словоцентричним підходом, вихідним є слово як номінативна одиниця і як елемент лексико-семантичної системи мови. Його розглядають у трьох виявах: слово – лексема (змістова структура слова), слово в окремих його лексико-семантичних варіантах та семантично реалізоване слово в одиницях мовлення, так званого слововживання. Текстоцентричний підхід передбачає функціонування слова в контексті. Такий підхід є вартим уваги, оскільки у дослідженні розглянуто мовні одиниці, що перебувають у відповідних зв'язках, функціонують у межах тексту визначеного стилю (епістолярного) [209, 211].

З 50-х років ХХ ст. у зв'язку з розвитком нових напрямів у мовознавстві (структурної, генеративної граматики) з'являється новий підхід до феномена лексичне значення. Відомий російський лінгвіст О. О. Леонтьєв зауважував, що «значення як психологічний феномен є не річ, а процес, не система або сукупність речей, а динамічна ієрархія процесів» [112]. Така думка дослідника є слушною, оскільки значення слів виникають, закріплюються і функціонують лише у конкретній мовній системі, у конкретних мікросистемах та рядах слів. Номінативне значення слова виникає в результаті первинного знакоутворення, тому пряме номінативне значення можна назвати знаковим. Усі інші семантично значимі слова – метафоричні, вони виникають як наслідок вторинного позначення вже існуючого словесного знака. «Значення слова, – писав В. В. Виноградов, – визначається не лише відповідністю його тому поняттю, яке виражається за допомогою цього слова (наприклад, рух, мова, закон тощо); воно залежить від якостей тієї частини мови, тієї граматичної категорії, до якої належить слово, від суспільного усвідомлення та відстояних контекстів його вживання, від конкретних лексичних зв'язків з іншими словами, що зумовлені наявними в певній мові законами сполучення словесних значень, від семантичних співвід-

ношень із синонімами і взагалі з близькими за значенням і відтінками словами, від експресивного та стилістичного забарвлення слова» [46, 65].

Кожне слово має лексичне значення, яке по-різному реалізується. Існує декілька підходів до конструктивного тлумачення лексичного значення. Один із них – підхід Московської школи семантики, що представлений працями Ю. Д. Апресяна, Н. М. Леонтьєва, О. К. Жолковського та інших дослідників. Представники цієї школи тлумачили значення слів за допомогою спеціальної формальної метамови. Провідним напрямом Московської школи семантики стала концепція системної лексикографії Ю. Д. Апресяна. Завданням концепції полягало в тому, щоб тлумачити слова, не зіставляючи їх з реальною дійсністю, тобто обмежуватися «внутрішньомовним світом» слів. За такою концепцією значення слів розкладаються на більш прості, і тлумачення слів при цьому виконує чотири функції: 1) пояснює значення певної мовної одиниці; 2) становить основу для визначення її місця у семантичній системі мови; 3) є семантичним правилом, що застосовується під час переходу від синтаксичної репрезентації висловлювання до його поверхневої репрезентації та навпаки; 4) є підґрунтям для формулювання правил семантичної взаємодії якоїсь одиниці з іншими одиницями у висловлюванні [201]. Отже, інтенсивно розвивається структурний підхід до лексичного значення, теорія семної структури слова – семасіологія.

Найближчою до лексикографічної концепції Московської школи є концепція семантичної метамови («мови мислення») А. Вежбицької (польсько-австрійська школа). Антропоцентрична теорія А. Вежбицької полягає у тлумаченні слова через ряд типових ситуацій. У цій теорії протиставляються дві структури знання: концепт-максимум (повне володіння смислом слова) та концепт-мінімум (неповне володіння смислом, яке не може бути нижчим певної межі). Така теорія дає можливість розмежувати значення слова на два рівні: найвищий та найнижчий, але ж не дає уявлення про проміжну ланку у значенні. Відповідно концепцію семантичної метамови не слід вважати ґрунтовною.

У лінгвістиці подано й інше визначення лексичного значення за методом Р. М. Фрумкіної, яке базується на відношеннях «вище – нижче» або «загальне –

одиничне». Такі відношення нагадують концепцію Ю. Д. Апресяна, де значення розкладене на простіші. Але прості не означає примітивні, а ті, що доступні пересічному носієві мови. Такий підхід дає можливість розглянути лексичне значення як однорідне, структура якого містить семантичні компоненти одного ступеня складності. У рамках цього напряму усі значення можна розчленити на мікрокомпоненти – атомарні семи. Можна не погодитися з такою думкою, оскільки структуру значення подано без урахування певних параметрів (граматичної будови мови, додаткових відтінків (конотацій) тощо).

Деякі дослідники (І. В. Арнольд, І. С. Гінзбург, Й. А. Стернін) за основу беруть неоднорідність лексичного значення, при цьому пропонують виділяти семантичні блоки різного рівня ієрархії, що відображають неоднаковий характер інформації, переданої словом. За такого підходу із лексичного значення виокремлено великі блоки – макрокомпоненти, які визначають основну специфіку семантики слова, і мікрокомпоненти – семи.

У більшості сучасних досліджень трактування лексичного значення ставиться в залежність від лексики, граматичної будови мови та специфіки тієї частини мови, до якої належить конкретне слово (В. В. Виноградов, Н. Н. Амосова, І. В. Арнольд та ін.). І. В. Арнольд визначає основними компонентами лексичного значення денотативний та конотативний. Дослідниця вважає, що інформацію можна поділити на ту, що складає предмет повідомлення, і ту, що безпосередньо пов'язана з умовами спілкування та його учасниками [9, 107-108]. Словоцентричний підхід до вивчення лексичного значення слова звужує можливості лексичної одиниці, оскільки не розглядає сполучуваності цієї одиниці в межах мовної системи. Для аналізу слова в епістолярному комунікативному акті, що передбачено дослідженням мовних одиниць в листах Лесі Українки, необхідне поєднання макро- і мікрокомпонента, які є взаємопов'язаними. Вартими уваги є одиниці, які сполучаються між собою та мають характерний вияв у відповідному контексті.

1.1.1. Слово і контекст. Текстоцентричний підхід дає можливість розглядати лексему не виокремлено, а в сполучуваності з іншими мовними

одинацями, оскільки значення слова саме собою нічого не повідомляє. Саме комунікативне вживання слова, включення його в мовленнєвий акт зумовлює формування того або того актуального смислу, тобто визначає ту або ту семантичну реалізацію слова [65, 45]. Слово як носій «пучка смислів» реалізує свою конкретність у синтагматичному ланцюжку, у контексті. М. П. Кочерган наголошував, що слово поза контекстом несе невизначену інформацію і має лише потенційне значення, контекст модифікує смисл у межах одного значення (уточнює значення, розширюючи або обмежуючи клас денотатів). Слово у контексті може набувати додаткових відтінків (конотацій), які поза його межами можуть і не проявлятися.

Думки з приводу кореляції між значенням слова й контекстом знаходимо у працях Г. Шпербера, Ж. Вандрієса, В. В. Виноградова, Н. Н. Амосової, О. Єс-персена, В. А. Звєгінцева та ін. На думку французького дослідника Ж. Вандрієса, оточення, тобто контекст, надає слову особливого значення; очищає його від колишніх значень, нагромаджених пам'яттю, й актуалізує його [39]. Така думка є слушною, оскільки в будь-якому тексті, зокрема й епістолярному, слово набуває інформативності лише у сполучуваності з іншими мовними одиницями (поза контекстом воно може мати зовсім інше значення). В листах Лесі Українки значна кількість лексем, значення яких зумовлене контекстом, наприклад: «... були мої нерви **тоді** дуже неслухняні ...» [183, 14]. У тлумачному словнику значення лексеми *нерви* подано як «систему таких волокон, від яких залежить загальний стан, поведінка, діяльність організму», а прикметник *слухняний* означає того, хто «слухається когось, підкоряється комусь» [74, 171]. Отже, за правилами, що існують у конкретній мовній системі, сполучуваність мовних одиниць *неслухняні нерви* неможлива, оскільки прикметник *неслухняні* може сполучатися лише з іменником на позначення істоти. У певному контексті (в листі Лесі Українки) така сполучуваність стає можливою у конкретний час – **тоді**, а значення лексеми *нерви* набуває додаткових відтінків завдяки метафоризації. В іншому листі письменниці фіксуємо таку сполучуваність лексем: «... го-ріло щось в мені, і не давало спокою, аж поки остатнє слово стало на папері»

[183, 20]. Лексема *стати* має декілька значень, одне з яких «*підніматися на ноги, приймати стояче положення, ставати*» [74, 213]. Саме через призму цього значення розуміємо зміст словосполучення в контексті – слово було написано впевнено й переконливо.

Мовний матеріал дає можливість зробити висновок про функції контексту відносно значення слова:

1. Контекст допомагає конкретизувати значення.

2. Він слугує засобом уточнення чи обмеження певного класу денотатів: «... не пошкодило б, якби я мала хоч поганенький болгарсько-який-небудь словар ...» [181, 128], «Весна, хоч і поганенька, мене дуже поправила ...» [181, 152], « ... зимою ж мені жилось досить-таки поганенько» [183, 52]. У цьому контексті відбувається процес розширення та уточнення значення лексеми *поганенький*. *Поганенький* словник у конкретному контексті – малий за обсягом, хоча може мати інше значення «*недоброякісний*»; *поганенька весна* – означає, що вона холодна, дощова, коротка, тобто така, що «не відповідає системі»; *жити поганенько* в контексті засвідчує хворобу, хоча може означати «позбавлений позитивних якостей» [74, 211]. Отже, контекст впливає на процес розширення та уточнення значення частіше, ніж на його звуження. Наприклад: «У лісі хатка гарненька ...» [182, 166], «... вже є мандаринки – дуже гарненькі деревця ...» [182, 314], «Він гарненький і швидкий хлопчик» [181, 260]. Синтагматичний ланцюжок *хатка гарненька* характеризує оселю як зручну, облаштовану, вигідну. В іншому реченні слово *гарненькі (деревця)* означає невеликі, рівні, стрункі і розширює звичні межі функціонування лексеми. У словосполученні *гарненький хлопчик* лексема *гарненький* дає оцінку зовнішньої краси, тобто «приємний зовнішнім виглядом або який має позитивні якості чи властивості, заслуговує схвалення» [74, 211]. Отже, однакові лексеми в різних контекстах несуть семантично неоднорідні відтінки: відбувається звуження семантики (рідше), частіше – уточнення та розширення.

3. Контекст слугує засобом формування синкретизму значень полісемантичних слів (лексеми в певному контексті змінюють своє значення): «А як приї-

*деш, тоді вже будемо базікати, скільки схочеш і зможеш» [183, 24]. За великим тлумачним словником української мови, базікати означає «говорити багато, беззмістовно, про щось неістотне, не варте уваги» або «розповідати те, чого не можна розголошувати» [137, 57]. Під час аналізу листування письменниці з'ясовано, що лексему базікати вжито у значенні: «багато говорити» (відповідно, говорити тривалий час, а не вести беззмістовну розмову). У фразі «З того часу, як Миша приїхав, я більше сиджу надворі, бо він все стримить на березі ...» [181, 96] стилістично вагомим є слово стримить, яке має велику кількість значень: височіти, здійматися над рівнем, поверхнею чого-небудь; видаватися, виступати вгору; частково виступати звідки-небудь; виглядати звідки-небудь (про щось засунуте, закладене в, за або під що-небудь); знаходитися в якому-небудь місці, міститися де-небудь, вирізняючись серед навколишнього простору тощо, але у листі значення зумовлюються поєднанням лексем *все стримить* і означає тривалість перебування – довго сидить, перебуває, ходить і т. ін. [140, 455].*

4. Контекст є умовою для формування okazionalizmiv (утворення нового слова зумовлено мовним оточенням): «...побачите вже таку Україну, що «українішої» й немає» [182, 133]; «...і тут ще не було чого йому в них «розчаровуватись», бо що ж робити, коли він був розумніший і розмовніший від своїх друзів» [183,148].

5. Контекст досить часто є засобом десемантизації й гіперсемантизації слова. У сполученні з іншими лексемами деякі дієслова втрачають первинні ознаки й починають виконувати роль допоміжних: « ... хочу послати сього листа та піти коло моря повалятись ...» [182, 351]; «Зрештою, не думаю, щоб і «світила» могли мені щось нового сказати, бо в «середину» і вони не «влізуть»» [182, 350]. З десемантизацією пов'язане входження слова до складу фразеологізму, особливо зрощення: «Одним словом, постараюсь не бити байдиків сеї зими і не мостити помосту в пеклі» [181, 182]. У фразеологічних зрощеннях лексеми втрачають первинне значення і набувають нового, але лише

через сполучуваність з іншими мовними одиницями. Значення таких одиниць не зумовлене значеннями окремих лексем, що входять до їхнього складу.

Протилежним десемантизації є явище гіперсемантизації, яке найчастіше виявляється під час okazіонального вживання слова. У такому випадку воно набуває смислового поліфонізму, хоча, на думку В. В. Виноградова, у контекстуальному оточенні завжди функціонує один з кількох можливих лексико-семантичних варіантів. Він зауважує, що слово присутнє у свідомості з усіма значеннями незалежно від його певного вживання. «Однак те або інше значення слова, звичайно, реалізується і визначається контекстом його вживання. По суті, скільки відокремлених контекстів вживання цього слова, стільки і його лексичних форм; однак при цьому слово не перестає бути єдиним ...» [46, 17]. Можна погодитися з такою думкою лінгвіста, оскільки епістолярій Лесі Українки свідчить про використання однакових лексем з різними значеннями чи відтінками значень у різних контекстах.

Смисл контексту (словосполучень, речення, текстами) не відповідає сумі значень лексичних елементів, з яких він складається. Для розуміння смислу важливим є поняття текстеми, яка, на думку О. О. Селіванової, має декілька значень. Дослідниця пропонує розглядати текстему як абстрактну інваріантну одиницю текстового рівня мови, «що характеризується певним тематичним змістом, композиційною структурою, відбором лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів та інтенційно-прагматичними особливостями», а також як «сукупність семантично та граматично поєднаних висловлень, яка характеризується єдністю теми й особливим синтаксичним зв'язком складників» [165, 601 – 602]. У лінгвістичній літературі виокремлено й різні за параметрами диференціації текстів та текстом, які поділяють на: 1) усні, писемні, друковані; 2) адресатні й безадресатні; 3) комунікативно спрямовані на процес і на результат тощо. «Розгалуженими є класифікації текстом за стилем, жанром і типом дискурсу» [166, 495]. Відповідно за цією класифікацією можна виокремити епістолярні тексти, які зазвичай об'єднані спільною темою, мають конкретного адресата, комунікативну мету, характеризуються узвичаєною композиційною

структурою та відбором лексико-фразеологічних засобів. З огляду на визначені ознаки текстами не слід ототожнювати смисл і значення слова, оскільки смисл може сильно віддалитись від значення, переходити в його протилежність (*свіжий віриш, озброєний мир, нещасне оповідання, говорити по-риб'ячому* та ін.). Одним із найбільш удалих визначень смислу є визначення Л. С. Виготського: «Смисл слова – це сукупність усіх психологічних факторів, що виникають у нашій свідомості завдяки слову. Слово, взяте окремо в лексиконі, має тільки значення. Але це значення є не більш як потенція, що реалізується в живому мовленні, в якому це значення є тільки каменем у будові смислу. Слово набуває свого смислу тільки у фразі» [91]. Беручи до уваги дослідження про контекст, можемо зауважити, що смисл слова зароджується в словосполученні, але остаточно його оформлення відбувається у висловленні, тексті. Якщо значення деяких словосполучень можуть складатися з суми значень слів, то «значення» речення (висловлювання) до такої суми не зводиться практично ніколи. «Зміст висловлювання принципово відрізняється від змісту словосполучення тим, що воно має живий контакт з дійсністю, зумовлений предикативністю. Сам процес предикації – це перехід на рівень смислу» [65, 44]. Утворюється своєрідний ланцюг: слово (назва поняття) – предмет значення – лексичне значення слова – словосполучення – речення – смисл. М. П. Кочерган вважає, що смисл утворюється такими головними компонентами: лексичні значення слів (база смислу); граматичне значення; синтагматичний контекст; асоціативний (парадигматичний) контекст; енциклопедична інформація – і пропонує ряд відмінностей між значенням слова і смислу:

- 1) значення – одиниця лексико-семантичної системи мови, смисл – екстралінгвістична одиниця;
- 2) значення – неактуалізована семантична категорія, смисл – актуалізоване значення;
- 3) значення є статичним, постійним; смисл має динамічний характер;
- 4) число смислів майже нескінченне, тоді як число значень відносно обмежене;

5) значення має національно-мовну специфіку, тоді як смисл – найчастіше універсальний, має інтернаціональний характер;

б) значення можна інтерпретувати як сукупність диференційних елементів (сем), а смисл визначити до кінця не можна. Він залежить від індивідуального сприйняття, суспільної свідомості та від конкретної ситуації [92, 24]. Можна погодитися з такою системою відмінностей між значенням і смислом, що була запропонована дослідником, але необхідно уточнити, що смисл не завжди екстралінгвістична одиниця, оскільки він формується у відповідному мовному оточенні. Сама по собі лексема не має смислу, він формується під впливом певних сполучуваностей різних мовних одиниць. Крім цього смисл не може бути позбавленим національно-мовної специфіки, у ньому знаходить відбиток й інтернаціональне, і специфічно мовне. Отже, з відповідними уточненнями можна вважати таку систему відмінностей повною (грунтовною).

Слово завжди перебуває у певному оточенні, що зумовлює формування того або іншого актуального смислу, оскільки поза комунікативним актом значення слова нічого не повідомляє. Сукупність усіх оточень слова називається дистрибуцією. Якщо дистрибуція більшості лексичних елементів безмежна, то сполучуваність відносно обмежена. Сполучуваність включає валентні і невалентні зв'язки (узуальні й okazіональні). На думку З. М. Денисенко, «повнозначні слова в сучасній українській мові мають обов'язкову і факультативну сполучуваність» [65, 74-75]. Дослідниця характеризує **обов'язкову сполучуваність** як здатність слова мати при собі обов'язкові поширювачі-компоненти, які необхідні конкретній мовній одиниці для реалізації валентних потенцій. **Факультативна сполучуваність** передбачає можливість слова мати чи не мати при собі поширювальний компонент, який виконує роль конкретизатора основного значення граматично панівного елемента.

За іншою класифікацією розрізняють: **лексичну, лексико-синтаксичну та лексико-фразеологічну сполучуваність**. **Лексична сполучуваність** – це здатність слова вступати в зв'язки з іншими словами в тексті взагалі. В епістолярії Лесі Українки така сполучуваність є досить частотною: «Зовсім кисла зи-

ма цього року в Болгарії» [181, 269]; *«Мама з Мишею пішли бродить по Берліну»* [182, 86]. Епістолярний контекст зумовлює використання лексеми *кислий*, що вказує на смакові якості, тобто такий, що *«має своєрідний гострий смак, схожий на смак оцту, лимона»* [137, 831] з лексемою, яка на такі якості вказувати не може, при цьому інформація набуває додаткових експресивних відтінків, хоча відповідну лексему іноді вживають у переносному значенні і *«виражає незадоволення, пригніченість, нудьгу, сум (про обличчя, настрої і т. ін.)»* [137, 831]. Дієслово *бродить* в іншому контексті теж змінює відтінок епістолярної інформації завдяки сполучуваності, оскільки означає не лише *«повільно ходити без певної мети й напрямку; блукати»* [137, 136], а й розширює значення – *гуляти, відпочивати* тощо. **Лексико-синтаксична сполучуваність** передбачає реалізацію певних синтаксичних зв'язків слова та сполучуваність певних граматичних розрядів слів: *«тільки коли б ти, моє маленьке, не перетомилось»* [181, 261]. Використання поширеного вокативу у відповідній граматичній формі зумовлене лексико-синтаксичною сполучуваністю. Для **лексико-фразеологічної сполучуваності** характерні певні умови реалізації лексичних поширювачів слова, які зумовлені його індивідуальною семантикою. Лексико-фразеологічна сполучуваність накладає обмеження на лексико-синтаксичну: *«... маю досить досвіду для того, аби знати, що публіцистика не мої ризи»* [182, 127]; *«От несподівано і показала я свою злість, напалась на бідних галичан мокрим рядом»* [182, 119]; *«Я маюся на здоров'я добре, але все-таки “чорний світ” навколо мене»* [182, 195]. Є підстави стверджувати, що всі типи сполучуваностей перетинаються і певною мірою впливають одна на одну. Часто сполучуваність слів одного семантичного ряду визначається лексичною закріпленістю, тому розрізняють **продуктивну сполучуваність** і **обмежену (непродуктивну)** [92, 35]. Така думка є слушною, оскільки образність мови якраз і полягає у виході мовної одиниці за рамки продуктивної моделі сполучуваності лексем. Епістолярні тексти Лесі Українки є тому свідченням.

Об'єктивну природу лексичного значення засвідчує той факт, що в цьому значенні відображено не лише об'єктивний світ, але й усі кваліфікаційно-оцінні

сфери людини. В останніх працях із семантики Н. Д. Арутюнова виокремлює значення, спрямовані на світ, і поділяє їх на **ідентифікувальні та функціональні**, і значення, що спрямовані на людину, та поділяє їх на **якісні та оцінні**. Якісні та оцінні значення можуть виражатися за допомогою експресивних засобів мови. Отже, семантика слова впливає на сполучуваність і відповідно контекст визначає семантику слова. Семантичну структуру лексичного значення становлять денотативний, граматичний і конотативний макрокомпоненти.

1.2. Конотативний аспект дослідження епістолярію Лесі Українки

Поняття «конотувати» (con-notate), уперше виникло у схоластичній логіці, а пізніше було поширене в логічних дослідженнях XIX ст. Відомий англійський логік XIX ст. Дж. Ст. Милль антитезу «екстенція – інтенція» замінює антитезою «денотація – конотація». Він розуміє конотацію як характеристику суб'єкта: не мати конотації – для нього рівнозначно – не мати жодного значення. На думку дослідника, денотацію об'єкта становить сума конотаційних характеристик Імена, що конотуються, за Миллем, з'являються в тому випадку, якщо їх дають на основі схожості тих об'єктів, що номінуються, та уже відомих. Назва може переноситися з одного предмета на інший, поки не закріпиться за предметом, абсолютно не схожим на перший. Абстрактні імена для різних осіб мають різні конотації. Дж. Ст. Милль стверджував, що в абстрактних назвах взагалі немає ознак, спільних для всіх людей. Така думка дослідника варта уваги, оскільки конотація – це додаткове, супровідне до предметного значення [61, 83-86]. Вперше було доведено, що конотативні елементи утворюються шляхом перенесення ознак з одного предмета на інший, а вже потім закріплюються за цим предметом з відповідно новим значенням.

В історії мовознавства ідею співзначення вперше досліджено у граматиці Пор-Рояль, авторами якої були А. Арно та К. Лансло (1660). Вони починають розрізняти іменники та прикметники саме за тим, що перші означають об'єкти наших думок (субстанції), а інші – якості цих об'єктів (акциденції). На їхню

думку, ім'я не може існувати само собою, навіть якщо має чітке значення. Це ім'я завжди супроводжують додаткові (неясні) співзначення, які є акциденцією субстанції. Ця теорія засвідчувала уже відомі думки про формування тропів, зокрема епітетів.

З часу появи книги К. О. Ердманна «Значення слова» (1900) ідея співзначення закріпилась у мовознавстві. Дослідник здійснив поділ змісту слова на **понятійний зміст** (*bedrifflicher Inhalt*), **супроводжувальний зміст** (*Nebensinn*) та **почуттєву цінність** (*Gefühlswert*). Пізніше останні два пункти закріпились у мовознавстві під загальною назвою конотації [61, 83-86].

Після виходу книги К. О. Ердманна співзначення досліджують не лише в лінгвістиці, а й у логіці, психології. Ганс Шпербер, наприклад, намагався психологічно пояснити сферу розширення вживання слова тим фактом, що в процесі вжитку слова набувають додаткових співзначень. Є й більш пізні психологічні дослідження конотативних значень слів. Б. О. Єрмолаєв досліджував вплив оцінки на людину, її стан; розглядає додаткові значення з суто психологічного боку [71].

Л. Блумфільд уперше почав пов'язувати конотацію з емотивністю мовлення та виділив суто семантичні конотації співвідносні із сферою свідомості. «Фіксація цього значення була зумовлена психолінгвістичними дослідженнями афективності слів, зокрема асоціативними експериментами, які підтверджували психологічну реальність оцінних, емоційних, образних, стилістичних компонентів значення» [165, 249]. Він визначає конотацію як додаткову інформацію десигнату, тобто такі елементи значення, які додатково несуть інформацію про суттєві якості та ознаки об'єкта. Дослідник вважав, що до семантичних конотацій належать такі, що пов'язані з використанням слів будь-якими соціальними групами, у різних місцевих говірках, у різноманітних жанрах та сленгах. До цієї групи зараховують також конотації, що виникають у запозичених словах [26, 156-164]. Л. Блумфільд зауважував, що конотація несе вказівку на певний рівень мовлення, що зумовлений соціальними, регіональними, технічними та культурними факторами. Таке визначення конотації призвело до того, що дехто

з дослідників вилучає її вивчення зі сфери лінгвістики й зараховує до сфери інших наук – семіотики й прагматики.

Грунтовна розробка проблем конотації у вітчизняній та російській лінгвістиці належить В. М. Телія, Г. В. Колшанському, З. Д. Поповій, Т. Б. Крючкову, В. І. Говердовському, М. Г. Комлеву, І. В. Арнольд, В. І. Кодухову, Е. С. Азнауровій, Й. О. Стерніну, Н. Ф. Лук'яновій, В. І. Шаховському.

У російській лінгвістиці конотацію найчастіше розглядають як емоційні елементи у значенні слова. О. С. Ахманова визначає її як «додатковий зміст слова (або висловлювання), його супровідні семантичні або стилістичні відтінки, що накладаються на його основне значення, слугують для вираження різних експресивно-емоційно-оцінних обертонів та можуть надавати висловлюванню урочистості, жартівливості, невимушеності, фамільярності тощо» [13, 203-204; 9, 213-219]. Таке визначення не дає повної характеристики явища конотації, оскільки не враховує відтінки, зумовлені соціальними, ідеологічними, культурними, ситуативними аспектами комунікації.

Найбільш повно й логічно конотацію досліджено у книзі М. Г. Комлева «Компоненти змістовної структури слова». На його думку, конотація утворюється в процесі сприйняття слів-знаків. Він пропонує систематизацію **якісно різних сфер конотації**, виділяючи **уявлення, відчуття, культурний компонент, компонент поля, значення та знання, значення та світогляд** [89, 105-130]. Дослідник вважає, що безпосередньо **мовне уявлення** допомагає сприймати та утримувати в пам'яті лексичне поняття. **Чуттєва конотація** може виявлятися у всіх трьох головних компонентах змісту слова (**знак, лексичне поняття, денотат**), тому вона повинна враховуватись у всіх видах семантичного аналізу, у яких ставиться мета глобального обсягу змісту слова. **Культурна конотація**, на думку вченого, при розрізненні «реалій», має різне наповнення у різних народів. Можна погодитися з такою думкою дослідника, оскільки в епістолярних текстах Лесі Українки представлена значна кількість іншомовних слів, які дібрано відповідно до змісту і спрямовано на досягнення певного експресивного ефекту. Незнання культурної конотації у лексиці іноземної мови

означає неповноцінне знання відповідної мови взагалі. Значна частина лексики, за М. Г. Комлєвим, має не завжди визначену, але майже завжди легко вловиму конотацію, що зумовлює використання цих одиниць саме в такій частині лексики. Через різний обсяг цього явища в більшості людей, що не відчувають конотацію, відбувається сплутування значень.

Останній компонент, який виокремлює М. Г. Комлєв, **це значення і світогляд**. Зрозуміло, що мова йде не про соціальний, а структурно-мовний світогляд. Найчастіше цей компонент чітко виражений у тих мовах, де мовний колектив розпадається на два «табори». Світоглядна конотація цього типу складається в ході використання слів певними соціальними групами у різних історико-соціальних умовах. Отже, на думку М. Г. Комлєва, конотація – це не якісь інші значення слова-знака, а деякий «супровідний зміст» [О. Ердманн] або «супроводжувальне значення» [Ю. Найда] того самого лексичного поняття (слова-значення) [89, 15].

Важливими для визначення явища конотації є роботи В. І. Говердовського, який пропонує розуміти під конотацією ту частину значення слова, яку не розглядають за допомогою апарату понять лексикографії. Цю частину значень слів складають ті співуявлення, які виникають в учасників мовного спілкування у зв'язку із створенням та відтворенням висловлювань.

Дослідник розрізняє **близько двадцяти видів конотацій**, які згруповано **у трьох сферах**, що мають різне спрямування: **на внутрішній світ людини (експресивно-оцінний тип)**, **на мову (контекстний тип)** і **на зовнішню стосовно мови дійсність (історико-культурний тип)** [60]. Така класифікація заслуговує на увагу і є досить вичерпною та логічно продуманою, оскільки було з'ясовано, що слово знаходить свій вияв лише в контексті, впливає на емоційний стан читача, задовольняє його естетичні потреби, виконує різні функції (*наприклад, волюнтаривну*) і при цьому спирається на культурно-мовний досвід адресата (*наприклад, в епістолярному тексті*).

Визначення конотації включають семантичні і стилістичні відтінки. Ці поняття між собою взаємодіють, але не тотожні. Конотація є різновидом прагма-

тичної інформації, що відтворює не самі предмети та явища, але й певне ставлення до них до них. Конотацію дефінують як «емоційне, оцінне або стилістичне забарвлення мовної одиниці узуального (закріпленого у системі мови) або okazіонального характеру» [113].

Поняття конотації можна розглядати у **широкому та вузькому розумінні**. У **широкому розумінні** це будь-який компонент, що доповнює предметно-понятійний (або денотативний), а також граматичний зміст мовної одиниці й надає їй експресивної функції. Було визначено, що денотативне значення може бути доповнене завдяки використанню стилістично забарвлених та стилістично нейтральних лексем, тому у певному контексті мовні одиниці набувають додаткових відтінків. Можливість сполучатися з одиницями різних рівнів зумовлює формування своєрідного тексту, який має визначену структуру і характеризується відбором лексико-фразеологічних, граматичних та стилістичних засобів. Додатковий зміст ґрунтується на світоглядних знаннях співрозмовників, а також на культурно-історичному та політичному досвіді. Важливими для створення конотативного змісту є умови спілкування (усне, листування, щоденники), соціальні відносини учасників мовлення, культурно-історичний фактор тощо. Вартою уваги є думка про те, що не можна всі додаткові елементи мовної одиниці зводити до конотації, тому і розглядають це поняття у вузькому розумінні.

У **вузькому розумінні** конотація – це компонент значення, змісту мовної одиниці, який доповнює об'єктивне значення асоціативно-образною уявою про предмет (реалію). Для цього важливо чітко уявляти внутрішню форму предмета чи реалії і на її основі здійснювати переосмислення (під час використання того чи іншого тропа) якогось висловлювання. Семантичну структуру становлять денотативні та граматичні семи, які погруповано у відповідні макрокомпоненти, до неї входять й інші семи – конотативні, що утворюють конотативний макрокомпонент. Склад такого компонента визначають по-різному. Одні учені розглядають конотативний компонент як сукупність емоційних, експресивних, оцінних і стилістичних ознак слова на фоні денотативно-сигніфікативного мак-

рокомпонента (С. Йохансен, І. В. Арнольд, В. М. Телія, О. В. Іванова, Н. Ф. Лук'янова та ін.), інші вважають, що конотація – лише ті елементи змісту, які додаються до слова у мовленні: асоціативні, контекстуальні, прагматичні, емотивні (З. Д. Попова, Е. С. Азнаурова, , Г. В. Колшанський, Т. Б. Крючков та ін.). Отже, у межах першої концепції конотація поєднує емоційність, експресивність, оцінність та стилістичний компонент значення [174, 42], а у межах іншої – вона містить тільки емотивність, а оцінність та експресивність належать до компонентів денотації, лише індукуючи емотивність [197, 29 – 34]. Такі розбіжності зумовлені невизначеністю понять «експресивність» та «емотивність». Більшість лінгвістів ототожнюють «прагматичне значення» і «конотацію» і вживають їх як синоніми. Вважаємо, є підстави зараховувати до конотативного макрокомпонента й прагматичний, який є виразником волюнтативного значення, оскільки волюнтатив широко представлений у різних етикетних конструкціях, які аналізовано у цьому дослідженні.

У вітчизняному мовознавстві проблему конотації порушено у працях М. П. Кочергана, Л. А. Лисиченко, Л. С. Загребельної, В. В. Левицького, Л. А. Комарницької, М. І. Калька, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, Т. А. Космеди та інших дослідників, які вивчали питання експресивності, оцінки, емоційності, де більшою чи меншою мірою згадано проблему конотації (лексичної, синтаксичної, фонетичної).

Можна прийняти класифікацію конотації, що властива синонімії, яка була запропонована С. Г. Бережан. Характеризуючи омосемологічні одиниці, дослідниця виділяє їхні диференційні ознаки. До таких ознак С. Г. Бережан відносить:

- 1) належність до певної стилістичної сфери;
- 2) часова визначеність;
- 3) емоційне забарвлення;
- 4) образність змісту.

Кожна із запропонованих ознак має ще зі свого боку пари інших опозитивних рис: **стилістична** – *розмовність і книжність*; **часова** – *архаїчність і нео-*

логічність; **емотивна** – позитивність і негативність; **образність** – метафори-чність і метонімічність. «Деякі з ознак другого ступеня також деталізовано: **розмовність** на *фамільярність, регіональність, арготичність*; **книжність** – на *офіційність, науковість, патетичність*; **позитивність** – на *гіпокористичність, пестливість, захопленість*; **негативність** – на *презирливість, іронічність, лайливість*» [19, 140]. Узнявши за основу таку класифікацію, ми розширили її та виокремили такі **підтипи позитивності** – *пустотливість, схвалення, жартівливість*; до **негативності** – *саркастичність та осудження*. До **часової** можна залучати *оказіональність*, оскільки новизна неологізму короткотривала, а *оказіоналізму* – постійна. Така класифікація може бути застосована до будь-якого шару лексики і дасть можливість чітко та всебічно проаналізувати процес конотування на різних мовних рівнях і буде основою для практичної частини дослідження мовних елементів епістолярії Лесі Українки.

Другий тип конотації зумовлений **культурно-історичними факторами**. Цей тип безпосередньо пов'язаний з певним компонентом значення й зумовлює використання слів-символів. До культурно-історичних належить також конотація назв історичних чи культурно-історичних подій і явищ. Часто це похідні значення таких слів, як *корифей, вандал, варвар*. Такі слова мають властивість із часом втрачати початковий емоційний компонент, але якщо відповідні лексеми входять до складу фразеологізму або використані у певному контексті емотивний компонент може навпаки посилюватися: «...вітер от часом обриває, а то був би зовсім “Олімп”» [182, 351] (контекст зумовлює конотативне звучання лексеми *Олімп* і відповідно посилено емотивний компонент).

Досить цікавим явищем є конотація, що виникла на ґрунті архаїзмів, неологізмів та *оказіоналізмів*. Якщо в сучасній мові існує нейтральний синонім до слова архаїзму, то він надає останньому конотації. Для неологізмів досить важливим є процес синонімії, коли до існуючих значень слів додано похідні, які найчастіше є експресивними. Похідні експресивні значення можуть виникати на підставі певних конотацій. Індивідуально-авторські неологізми завжди емотивно та експресивно вагомі, оскільки автор, створюючи нові слова, розраховує

вплинути на читача (слухача), викликавши адекватну реакцію. Оказіоналізми теж здебільшого містять додатковість значення, що і є конотацією. В епістолярному тексті такі лексеми завжди стилістично вагомі, оскільки автор листа використовує їх з метою передачі різних емоцій, почуттів, відповідних станів, що зумовлено специфікою жанру.

Питання про лексичну конотацію розглядав О. В. Філіппов, який пропонував розуміти під конотацією «неденотативне і неграматичне значення, що входить до складу семантики будь-якої мовної одиниці або те, що відтворює її в цілому» [187, 57]. Досить цікавим є погляд дослідника на зв'язок денотативного та емоційного значення. Він доводить, що емоційне нерідко виражене разом з денотативним (іноді при вирішальній ролі останнього), але ж при цьому його сприймають незалежно від сприйняття денотації. На думку дослідника, крім емоційного, є ще й стильове значення, яке відтворює соціальні умови вжитку, що закріплені певною групою носіїв мови. Але ж реально емоційне значення не сприймаємо поза стильовим, а останнє несе те чи те емоційне забарвлення. Можна навіть сказати, що емоційне значення закріпилося за певним стилем. На думку О. В. Філіппова, у визначення конотації не слід вводити «інші ознаки, крім емоційності та стильового забарвлення, тобто не слід розуміти конотації в плані визнання за нею інших ознак – оцінності, експресивності» [187, 59-60]. Не можна прийняти таку думку дослідника, оскільки, поділяючи погляди Д. М. Шмельова, В. А. Чабаненка, В. П. Ковальова, О. П. Горбунова та інших, визнаємо, що **оцінність, емоційність, експресивність** – це **складові елементи конотації**. Крім цього має бути враховано й **прагматичний макрокомпонент**.

Вартою уваги є думка О. В. Філіппова щодо ролі інтонації. Дослідник зазначає, що кожне слово обов'язково має предметне значення і водночас певну, визначену інтонацію. На думку вченого, інтонація слова – поширений засіб втілення лексичної конотації (зокрема, емоційного змісту) З цим можна погодитися, зважаючи на схильність лексем утворювати сполучуваності та мати різний вияв у них.

Л. А. Капнадзе пропонує іншу думку, по суті відокремлюючи оцінність від емоційності, та наголошує, що емоційно-оцінна лексика виражає суб'єктивну емоційну оцінку конкретного позначуваного предмета, особи або явища, тобто оцінка не ґрунтується ні на суспільній вагомості (позитивній чи негативній) такого типу позначуваних реалій, ні на суб'єктивній думці того, хто говорить про його позитивні якості та недоліки. Не можна погодитися з такою позицією, оскільки, гадаємо, оцінність супроводжує емоційність, але може бути й без неї, наприклад, у науковому або офіційно-діловому стилях. Оцінити означає вплинути на почуття того, кого оцінюють, чи того, хто читає про певну оцінку. Хоча, звісно, про зворотний зв'язок «емоційність – оцінність» не завжди можемо говорити (особливо це стосується вигуків, що мають емоційний відтінок, але майже ніколи не мають оцінного). В епістолярному тексті Лесі Українки досить чітко прослідковується зв'язок між емоційністю та оцінністю. Аналіз фактичного матеріалу дає підстави стверджувати: усі оцінки в епістолярії письменниці – емоційні, але не всі емотивні елементи – оцінні: «... *не таке я велике цабе*» [181, 319] «*поступок мій свинський ...*» [182, 174]; «... *я вообщє істеричка...*» [182, 342] (лексеми оцінні й водночас емотивні), але в етикетних конструкціях вибачення відчуваємо позитивні емоції, а оцінка відсутня.

Раніше було зазначено, що конотативне значення розглядають як стилістичне. Такої думки дотримується й Л. М. Васильєв, зазначаючи, що «конотативний компонент значення – це результат логічно слабко розчленованого відображення дійсності, пов'язаний з почуттєво-ситуативним мисленням» [42, 91]. Він зауважує, що до конотацій зазвичай зараховують експресивно-образний, емоційно-образний, емоційно-оцінний, модально-оцінний зміст та іноді як конотацію трактують також стилістичні якості слів.

Погоджуються з наявністю додаткових відтінків конотативних елементів й інші дослідники (Л. А. Лисиченко, Л. С. Загребельна, В. В. Левицький, Л. А. Комарницька, М. І. Калько, С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, Т. А. Космеда). Вони вважають, що конотативні елементи накладаються на лексичне значення і мають властивість надавати йому додаткових відтінків [114, 25-32].

На вторинності значення конотації наголошує Є. С. Отін, який зазначає, що йдеться про «конотативне сприймання» власних імен, про вторинні емоційно-експресивні та змістові нашарування на їхні власне топонімічні значення» [144, 46].

Як наслідок, постає проблема – зарахувати конотативний компонент значення до стилістичного значення чи ні. Стилiстичне значення визначають як «додаткове значення (конотація) мовної одиниці, яке нашаровується на її предметно-понятійний або граматичний зміст». У широкому розумінні стилістичне значення об'єднує стильове і власне стилістичне значення. Розрізнення цих понять в українській стилістиці припадає на початок 70-х років ХХ ст. С. Я. Єрмоленко зауважує, що «стильове значення вказує на усталене вживання мовних одиниць у певних функціональних різновидах мови. Власне **стилістичне значення** існує як компонент загальної семантики мовної одиниці, як її **оцінний, емоційно-експресивний зміст**, що виявляється на тлі стилістично нейтральних мовних засобів. Різні стилістичні значення передають слова із суфіксами емоційної оцінки, слова-символи, за якими постають асоціації культурно-історичного плану, типи словопорядку тощо» [73, 195]. Такий підхід до визначення стилістичного значення ще раз доводить, що **конотації нерозривно пов'язані з емоційним, оцінним та експресивним компонентами**. Видозміни такого значення (або конотації) будуть залежати від ідіолекту письменника (автора), оказіональних та узуальних оцінок. Очевидно, що С. Я. Єрмоленко практично не розмежовує поняття «стилістичне» й «конотативне» значення. Такої думки дотримується і В. І. Кодухов, зазначаючи, що лексичні значення поділяються на понятійні (денотативні) і стилістичні (конотативні). Він також наголошує, що «стилістичними (конотативними) лексичними значеннями є насамперед значення синонімів, а також слів, що належать до різних стилістичних шарів словесного складу мови і сфер ужитку» [87, 195]. На стилістичному змісті конотації акцентує увагу і Е. В. Кузнецова. Вона вказує, що позначка «розмовне» засвідчує те, що слово стилістично марковане. І ця оцінка є компонентом конотативної частини його значення [104, 45]. Е. В. Кузнецова до конотації за-

раховує і оцінку слова, і оцінку явища. Можна погодитися з такою думкою, але, крім оцінки, до конотативної частини значення повинні входити й інші макрокомпоненти (експресивність, емотивність тощо).

Варто звернути увагу на визначення конотації, подане Л. О. Новиковим. Він зазначає, що «до прагматичних елементів мовної одиниці належать її конотації (сміслові асоціації), на яких ґрунтується образне, метафоричне вживання цієї одиниці у вторинній семантичній функції ...» [140, 104]. Вчений розглядає конотації як смислові асоціації, а конотативне значення як образи, що виникають на основі цих асоціацій. Л. О. Новиков фактично виокремлює супровідне значення конотації. Така думка є слушною, оскільки конотація представлена у дослідженні як супровідне до основного значення.

Попередній аналіз лінгвістичних джерел дає можливість зробити висновок, що конотація ширше поняття, ніж стилістичне значення. Конотацію можна спостерігати не лише у конкретних словах (слова-синоніми, слова-символи, архаїзми, okazіоналізми тощо), але й у реченнях. Вона може бути властивою й більшим мовним одиницям, наприклад, тексту.

Актуальність проблеми конотації засвідчують виокремлені для дослідження питання про конотативний зміст фразеологізмів, етикетних формул, іношомовних слів та виразів, демінутивних утворень, okazіоналізмів, тропів у листуванні Лесі Українки.

1.2.1. Поняття «експресія» та «експресивність». Важливим для конотації є розрізнення понять «експресія» та «експресивність».

Експресивну лексику в українській літературній мові принагідно було описано із соціологічного (В. М. Русанівський, В. А. Чабаненко, О. Г. Тодор та інші), лексикологічного (М. А. Жовтобрюх, Л. П. Жаркова, Г. М. Сагач та інші), національно-культурологічного (С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, І. В. Кононенко, А. К. Мойсієнко та інші), стилістичного (В. С. Ільїн, В. А. Чабаненко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька, Н. І. Бойко та інші) поглядів.

Експресивна лексика – це якісно й функціонально своєрідний тип номінації, що репрезентує широкий і різноманітний діапазон варіювання та ім-

провізації семантики мовних одиниць, їхніх емотивно-оцінних планів. Н. І. Бойко вважає, що лексична експресивність належить до найпродуктивніших, оскільки основне навантаження вербального вираження почуттєвих інтенцій мовця, пов'язане із суб'єктивним баченням і оцінюванням фрагментів картини світу. На думку дослідниці, значущість експресивів для носіїв мови виявляється лише в певний конкретний період комунікації або зумовлюється мовленнєвою ситуацією, інтенціями мовця. Є підстави погодитися з такою думкою, оскільки мовленнєва ситуація, яка виникає під час епістолярного комунікативного акту, вимагає особливої уваги: співрозмовники знаходяться на певній відстані не лише у просторі, а й у часі (це не стосується інтернет-листування, тому що відстань може бути лише у просторі). Використання експресивів у листах зумовлене потребою передачі інтенцій мовця, необхідністю оцінити ситуацію, суб'єкти, предмети тощо.

Н. І. Бойко кваліфікує лексичну експресивність як семантичну суперкатегорію, як феномен мови та мовлення, що становить поєднання статичних та динамічних явищ, пов'язаних із внутрішніми (поняттєвими) і зовнішніми (функціональними) аспектами дослідження експресивних лексичних одиниць. Експресивне слово перебуває у зв'язках із денотацією і широким спектром аксіологічних, емотивних, образних, модальних інтенцій мовця, які репрезентують конотативний та образний макрокомпоненти його семантики. Вона **розрізняє декілька типів лексичної експресивності (денотативно-конотативна, конотативно-денотативна, власне конотативна, функціонально-стилістична)** та виокремлює критерії розрізнення нейтральних та експресивних лексичних одиниць (лексико-семантичних варіантів) на семантичному рівні:

- 1) домінантна функція слова (номінативна чи експресивна);
- 2) специфіка семантичної структури (відсутність / наявність конотативного та образного макрокомпонентів);
- 3) відсутність / наявність формальних показників експресивності;
- 4) відсутність / наявність впливу контекстуально суміжних слів на семантичний план лексеми;

5) специфіка словникових тлумачень (відсутність / наявність метамовних лексем і висловів, що інформують про домінування емотивно-оцінних елементів, а також власне експресивних та стилістичних ремарок чи їхніх поєднань) [29, 14]. Такий поділ заслуговує на увагу, оскільки чітко визначено типи лексичної експресивності, яку буде проаналізовано у наступних розділах дослідження.

Можна погодитися з іншою думкою дослідниці про те, що **показниками експресії є хронологічні, соціальні, територіальні, інокультурні чи інокультурні ознаки**, і це зумовлює стилістичний контраст. Для епістолярного тексту такі показники є досить важливими, оскільки в межах тексту листа спостерігаємо вплив соціального (певні форми вокативів залежно від стосунків між адресатами), територіального (діалектизми) та культурного (слова-символи) фактору. Таке розрізнення дає можливість розмежувати лексичні поняття «**експресія**» та «**експресивність**».

В. А. Чабаненко кваліфікує експресію як складну стилістичну категорію, що ґрунтується на цілому комплексі «психічних, соціальних та лінгвістичних чинників і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення впливаючої сили висловлювання» [193, 7]. Є підстави погодитися з такою думкою дослідника і наголосити, що **експресія тісно пов'язана з контекстом**. Лексичне оточення є стимулом для створення експресії, посилює експресивні можливості нейтрального слова. Будь-яка мовна одиниця має властивість вступати у різноманітні зв'язки з іншими мовними одиницями, що зумовлює утворення не лише експресивно вагомих лексем, а й експресивно колоритних текстів. В епістолярії використання таких одиниць зумовлено специфікою тексту, оскільки потрібно передавати не лише інформацію, а й настрої, почуття, переживання тощо.

Зважаючи на попередні дослідження лінгвістів, робимо висновок, що **експресія – це підсилення виразності**, вона є **явищем зовнішнім** (функціональним). **Експресивність** же дає можливість активізувати мислення, підтримати увагу слухача (читача) та викликати в нього почуттєву напругу, отже, **являє собою семантичну (внутрішню) категорію**. Експресивність буває як мовлен-

невою, так і мовною. Мовленнєва експресивність панує над мовною і є постійним джерелом збагачення останньої [194, 62-68]. Все те, що є в мові експресивним, сприймається як стилістично марковане або як таке, що може бути використане зі стилістичною метою. Але не все стилістичне є експресивним.

Такої думки щодо експресивності дотримується і С. Я. Єрмоленко, зазначаючи, що «як семантико-стилістична категорія експресивність виявляє зв'язок з емоційністю, логічною оцінністю, стилістичним значенням, проте не ототожнюється з названими поняттями» [73, 326]. На думку дослідниці, експресивність стосується і стилістики відправника, і стилістики адресата. В основі експресивних мовних одиниць лежать соціо-, психолінгвістичні та власне мовні критерії оцінювання виразових засобів. З огляду на положення, висунуті С. Я. Єрмоленко, можемо стверджувати: **експресія з'являється там, де існує можливість зіставлення, посилення певних ознак на ґрунті протиставлення експресивно нейтральних і виразніших мовних засобів.**

О. О. Селіванова вважає, що «експресивність – це ознака інтенсифікації значення слів за шкалою зменшення та збільшення різних денотативних і конотативних ознак». Дослідниця не заперечує думки, що між експресивністю, емоційністю та оцінкою існує тісний зв'язок, але при цьому наголошує, що експресивність «вважається ширшою за емоційність за рахунок експресивізації логічних компонентів». Крім цього, О. О. Селіванова підкреслює, що експресивність виявляється на різних рівнях: фонетичному, морфемному, лексичному, граматичному, синтаксичному [165, 139]. Можемо погодитися з такою думкою дослідниці, оскільки цей факт підтверджено результатами аналізованого матеріалу.

Розрізняють такі основні типи лексичної експресивності: **інгерентна** (денотативно-конотативна, конотативно-денотативна) та **адгерентна** (функціонально-семантична, функціонально-стилістична). **Інгерентна експресивність** – це експресивність значення, експресивність, внутрішньо притаманна мовному знакові, яка не залежить від умов функціонування та зв'язків з контекстом. **Адгерентна експресивність** – це інтенсифікована виразність мовного знака, яка набувається або виявляється лише в певній ситуації, лише в певному контексті

[158, 12]. Акцентуємо увагу на тому, що інгерентна експресивність притаманна фразеологізмам, демінутивним утворенням і т. ін., тому що у таких мовних одиницях вона не залежить від умов функціонування та зв'язків з контекстом. Набути адгерентної експресивності може практично будь-яка одиниця лексичної системи. Досить часто інгерентну інтенсифіковану виразність підсилює адгерентна. Цей процес підтверджує той факт, що вони весь час перетинаються. Стилiстично марковане слово вжите в певному контексті спричиняє вплив адгерентної експресивності на інгерентну. В епістолярії Лесі Українки такий вплив є досить помітним: «... не ображай своєї долі, не відпихай її дарунків...» [182, 381] (стилiстично марковані лексеми ображати, відпихати мають негативне забарвлення, а у відповідному контексті набувають нових відтінків значення). На наш погляд, експресивність може бути представлена по-різному. З функціонально-діахронічної погляду експресивність буває **базовою** (первинною) і **похідною** (вторинною). **Базова** – це традиційно усталена, яка притаманна зазвичай фразеологічним одиницям (*говорити крізь зуби; виходити з берегів; накрити мокрим рядном*). **Похідна експресивність** накладається на базову. Вона виникає в результаті строгої функціональної зумовленості та певного структурно-семантичного оновлення мовного засобу: «*Ех, поганенько взагалі прийшовся мені сей місяць!*» [183, 114-115]; «*А восени вже черкну через море!*» [181, 156] (базова експресивність представлена демінутивом поганенько, що функціонує у відповідному мовному оточенні, набуваючи похідної експресивності; в іншому прикладі лексема черкнути набуває певного семантичного оновлення, сполучаючись з іншими мовними одиницями в епістолярному тексті).

Суб'єктивною є не лише та інтенсифікована виразність, яка виникає внаслідок авторської (особливо оказіональної) мовотворчості та індивідуально-асоціативного сприймання мовних одиниць, а й та, що закріплена в мові.

Збільшення виражальної сили мовного елемента може досягатися за допомогою одного засобу, і така **експресивність називається простою**: «*Спасибі тобі, любая, що мені пишеш*» [183, 119] (повна нестягнена форма прикметника). Найчастіше виражальна сила мовного елемента збільшується за допомогою

кількох різнорівневих засобів одночасно і як результат – виникає **комбінована експресивність**: «*Пиши мені, Гусінько, а я буду відповідати завжди*» [182, 333] (демінутивний афікс -іньк- + okazіональне називання); «*Воно, бідненьке, скучає тут серед сеї болгарщини...*» [181, 255] (демінутив -еньк- + субстантивація).

Мовленнєву (мовну) експресивність забезпечують:

а) мовноструктурні засоби (семантика, звуковий склад слова, наголос, інтонація, афікс, частка, порядок слів та ін.): «... *будуть читати мій реферат, викроєний з моєї статті про драму новітню, а я ще маю до нього доточити новий хвостик (огляд на українську драму) ...*» [182, 283] (афікс);

б) різноманітні способи і прийоми стилістичної обробки мовних елементів (розтягування звука, алітерація, асонанс, розбиття слова на склади, трансформація усталеної форми, транспозиція граматичних категорій та ін.): «... *поки діло йде про загальні принципи, то все йде “по-чеськи”, а як дійде до місцевих відносин і до відбудування Польщі, то знов заводяться “по-песьки”*» [182, 96] (алітерація та асонанс); «*Стало дуже гладеньке, і рожевеньке, і бистреньке ...*» [181, 182] (транспозиція граматичних категорій – субстантивація);

в) застосування стилістичних фігур (повтор, ампліфікація, антитеза, оксиморон тощо): «*Я знаю, що як я сю останню свою поему писала, то була “щира, щира, щира ... ”*» [183, 20] (повтор); «... *якби не моє невсипуще, справді нелюдське писання, ... я була б знову дійшла до припадків*» [182, 149] (оксиморон);

г) використання тропів (метафора, гіпербола, епітет і т. ін.): «... *віддала б себе в лапи якійсь “знаменитості”*» [182, 249] (метафора); «...*проти голої фізіології не pomoже література...*» [183, 143].

Звичайно, коли йдеться про забезпечення усномовленнєвої експресивності, то це ще й міміка та жести, але під час час передачі епістолярної інформації міміка та жести не використовуються.

Виокремлюють експресивність **слабку, помірну і значну**. Слабка експресивність – це загальноновживана, звична: «... *знала, що тут нічого не зроблю, а битиму байдики увесь час ...*» [181, 78] (використання усім відомого фразеоло-

гізму). Така експресивність притаманна словам та виразам, що використовують у мові зазвичай з однаковими відтінками значення.

Помірною вважають традиційно усталену експресивність: «*Хутко пришло свіжі вірші ...*» [183, 9] (має помірно виражений експресивний елемент). В епістолярному тексті вона прослідковується через сполучуваність з іншими мовними одиницями.

Найбільш продуктивною є **значна експресивність**. До неї належить:

1) проста базова експресивність, що має яскраво виражене образне підґрунтя: «*Хтось все має листів, листів, листів – силу писати*» [183, 86] (*ду-же багато* замінено лексемою *сила*, що надає додаткових відтінків значення);

2) оригінально створена похідна експресивність: «*Я значно “склеїлась”, нападів нема ...*» [182, 237], що є результатом творчої роботи автора листів;

3) комбінована: «*... і така се вже вузенька річечка, сі жіночі видання*» [181, 290], яка виникає на ґрунті мовних одиниць існуючої мовної системи (демінітивні утворення, що сполучаються з іншими мовними одиницями в епістолярному тексті);

4) експресивність, що виникає в результаті відхилення від норми певної мовної системи: «*...приїхав брат Садовського на поправку, “козерог-козерожейший”*» [182, 377] (утворення okazіоналізму від спільнокореневих лексем з використанням неіснуючої форми ступеньованого прикметника); «*Усіх тигро-негрів щиро цілую*» [181, 33] (утворення okazіоналізму від двох не-поєднаних за семантичними показниками лексем).

Така характеристика інтенсифікованої виразності дає можливість зрозуміти, що експресивність – підґрунтя конотації, яка може виявлятися **на різних рівнях (фонетичному, морфемному, лексичному, синтаксичному)**.

Отже, на лексичному рівні експресію виражає власне семантика слова, вона може носити не лише узуальний, але й okazіональний характер. Лексична експресивність – це вияв людського чинника у мові та мовленні. Експресія ж на синтаксичному рівні створюється за допомогою змін синтаксичних зв'язків слів.

1.2.2. Експресивність як естетична категорія в епістолярії Лесі Українки.

Експресивність розуміють і «як естетичну категорію, яка ґрунтується на формальних і змістових аспектах мовних одиниць, як єдність раціонального й емоційного, об'єктивного та суб'єктивного у процесі мовотворчості, як потенційну комунікативну властивість, яка реалізується під час функціонування слова в текстовому континуумі» [116, 39]. Естетична функція мови багатогранна. Вона поширюється на всі сфери сприйняття індивідом навколишньої дійсності, оскільки це сприйняття, будучи інтелектуально-поняттєвим, виражається в слові, висловленні [22, 99]. Вона тісно пов'язана з іншими функціями мови, особливо комунікативною. Стосовно неї естетична функція другорядна, але це характерно для стилістично нейтрального мовлення, а в стилістично виразному, експресивному – навпаки, над комунікативною панує естетична. Це можна пояснити тим, що кожне стилістичне (а надто лінгвістичне) значення несе в собі естетичну інформацію .

Естетизація мовних засобів є однією з основ мовної експресії. Естетизуючись, елементи мови глибше осмислюються, стають точнішими, яснішими, впливовішими, а відтак і стилістично дуже виразними. «Все в мові, що є саме собою прекрасне, що викликає уяву про прекрасне і що допомагає творити прекрасне, може інтенсифікувати стилістичну виразність» [193, 55]

Питання про зв'язок естетичного й експресивного в мові частково (і здебільшого принагідно) вже порушувалося у працях І. К. Білодіда, В. С. Ващенко, І. Е. Грицютенка, С. Я. Єрмоленко, М. А. Жовтобрюха, Б. О. Ларіна, В. М. Русанівського та ін.

У ході формування нової образної думки виникає мовна експресія і разом з нею реалізується естетична функція мови. Вона виявляється не лише в художній літературі, але й у фольклорі, публіцистиці, епістолярію. У кожному із цих видів мовної дійсності є естетичні прикмети, що властиві лише художній літературі, фольклору, публіцистиці, епістоляріям, та ті, що властиві будь-якому мовленню. Останні можна кваліфікувати як загальномовні естетичні категорії. До них зараховують лаконізм, влучність, мелодійність, благозвучність. Досить

ефективними з боку мовної експресії є динамізм, семантична прозорість, глибока змістовність, стрункність тощо.

Неабияку схильність до естетизації та експресивізації виявляють елементи фонетичного рівня української мови. Однією з найяскравіших естетичних ознак української мови є її особлива милозвучність.

Найпростішим прийомом естетизації та експресивізації мовлення є вживання слів, приємне, м'яке звучання яких відповідає їхньому гарному змістові. До таких слів належать *ладо*, *ласка*, *лебідь*, *леліяти*, *любий*, *линуги*, *літепло* [110, .27]. Естетичне й лінгвостилістичне використання фонетичних ресурсів української мови знаходить своє вираження і у формі алітерацій та асонансів, які здатні викликати в свідомості індивіда зримі образи й естетично спрямовані асоціації [193, 54]. Використанням приголосного *р* створюється ефект внутрішньої потужності, енергії. Голосні навпаки пом'якшують вимову, акцентують увагу адресата. Поєднання алітерації та асонансу посилює експресивність та естетичний ефект.

До інтенсифікованого увиразнення, що постає на ґрунті естетизації, схильні елементи й лексичного рівня. Було зазначено, що слово може набирати естетичної і експресивної вагомості в певному контексті, але трапляються слова, що їх називають поетичними, які і поза контекстом виявляють ці якості. Відомо, що найчастіше такі слова вжито в поетичному тексті, але їхнє використання можливе в інших функціональних різновидах текстів, зокрема в епістолярних.

Естетизовані поза контекстом слова можна поділити на дві групи: 1) ті, естетична й виражальна якість яких вироблена цілим мовним колективом; 2) ті, естетика і експресивність яких спирається на індивідуальну, суб'єктивну основу. Такий поділ умовний, оскільки другий розряд слів може включати лексеми, що, на наш погляд, не є естетично вагомими, зате, на думку інших, викликати певні асоціації, що призведуть до експресивності думки.

Естетична функція фольклорної мови заслуговує на окрему увагу, оскільки саме в народнопісенних текстах створюється естетичний ідеал певного народу. Деякі слова переходять межу первинних номінацій і набувають ознак вторин-

них, естетично трансформованих номінацій, ознак слів-синонімів. Ці слова передають почуття, емоції, переживання людей [73, 360]. Їх прийнято називати народнопоетичними. Найчастіше вони викликають позитивні емоції. В українському фольклорі такими словами можна вважати: *мати (ненька), сестра, брат, дитя, козак, дівчина, серце, очі, коса, соловейко, лебідь, голуб, явір, тополя, верба, ліля, місяць, роса, діброва, доля, вірний, сизий, милий, коханий* та багато інших, що широко представлені в епістолярних текстах Лесі Українки. Ряд цих слів нескінченний, оскільки охоплює лексеми на позначення родинних зв'язків, назви за статевими та віковими ознаками, назви найхарактерніших частин тіла, багатьох характерних для українського етнічного обсягу дерев, кущів, трав і злаків. Використання таких лексем у листовних текстах письменниці зумовлюється особистістю автора та її вихованням: «*Мамочко, серце моє, постарайся чим-небудь розбивати собі настрій, щоб не вбиватися*» [183, 91] (любов і повагу передано через поетичні називання). Естетична й стилістична виразність обраних слів, породжена їхніми емоційно-оцінними відтінками й може посилюватися демінутивною суфіксацією (*козаченько, серденько, зіронька, голубочка, сиротиночка*): «*Бувай здорова, мамочко-голубочко, цілую тебе ...*» [183, 99]; «*Прощай, серденько моє, мамочка!*» [181, 100].

В українському фольклорі компонізувались асоціативні зв'язки між багатьма явищами природи й людського життя, унаслідок чого з'явилися слова – народнопоетичні символи.

«Національно-культурна специфіка значень різних типів слів зумовлена їхнім самотутнім статусом, національною своєрідністю, що йде від особливостей денотата, який належить до етноунікальних явищ, а тому викликає високу почуттєву напругу, гаму позитивних емоцій» [29, 14]. Канонізованими словами-символами фольклорного походження є: *калина* (вродлива дівчина), *голубка* (кохана), *сокіл* (вродливий і мужній козак), *хмара* (поговір, неслава) та інші. У поетичному тексті такі слова активізують увагу читача, сприяють емоційному впливові. В епістолярному – викликають позитивні емоції, несуть не лише інформативний зміст, а більшою мірою естетичний на ґрунті експресивності.

Символи можуть мати пряме й переносне значення. Така двоплановість увиразнює семантику, дає можливість замислюватись над значенням того чи того образу, тому є досить важливою в епістолярії. Автор листів добирає відповідний символ з метою почуттєвого впливу на адресата.

Нерідко в текстах функціонують не окремі канонізовані слова, а цілі словосполучення : *рідна мати, широкий степ, битий шлях, синє море, в темному лузі, в чистім полі* тощо. Використання таких конструкцій в епістолярному тексті зумовлює не лише його поетичне звучання, але й надає йому експресивних відтінків. При цьому ступінь експресивності може бути різним. Найчастіше в епістолярії вони набувають потужної експресивності, оскільки несуть не просто інформацію, а й естетично-оцінну обробку цієї інформації.

З цього приводу важливою є думка О. О. Потебні, який свого часу зазначав: «Скам'янілі (канонізовані) елементи фольклорної поетики можуть асимілюватися єдиним планом нового художнього світобачення, ставати органічними частинами нового художнього цілого і, отже, розширювати свої образотворчі, виразові можливості за нових історичних умов» [154, 592–593].

Естетична свідомість відбиває світ у формі естетично значимих (зазвичай, художніх) образів. Засобами формування й передачі цих образів є елементи мови, які організуються в систему тропів. Первісним тропом і виразником образотворчої мовленнєвої експресивності є порівняння. «Воно підкреслює й посилює образ предмета чи явища за рахунок іншого, викликає певні естетично спрямовані асоціації та почуттєво-оцінні реакції, а найголовніше – активізує увагу й образне мислення людини» [193, 48].

Порівняння в епістолярних текстах несуть насамперед інформативний, а вже потім естетичний зміст. Це, безумовно, не впливає на різновиди порівнянь і їхні можливості. Поряд із загальнономовними («*та робота йде – як хвилі в морі*» [182, 225]) є (і досить часто) інші, зі складною логіко-семантичною основою («... *всі мої друковані й недруковані думи і мрії мусять зникнути, мов крапля води дощової*» [182, 207]). Якщо загальнономовні порівняння «прозорі», то інші

змушують читача (адресата) замислитись над змістом написаного, і це лише посилює естетичність та експресивність сприйняття.

Щодо художніх означень (епітетів), то їхні естетичні й виразові якості залежать від багатьох чинників. Експресивнішим та естетично вартіснішим є означення, в якому більше метафоричності: «... *се для мене гостра тема ...*» [183, 66]. Такі означення допомагають авторові створити своєрідний світ уявлень, почуттів, настроїв. Водночас адресат отримує певний імпульс, роботу для мозку і, зрештою, зазнає естетичного впливу. Більшість оказіональних означень допомагає оцінити текст з іншого (естетичного) боку. Оказіональні означення – це результат неординарної роботи думки автора, тому, як правило, вони несподівані, цікаві та оригінальні («*ультраплатонічної любові*» [183, 140]; «*ультраглуни назви*» [181, 124]; «*антишкаралупницькому напрямку*» [181, 175]).

Найскладнішим тропом, найдієвішим засобом естетизації й експресивізації художнього (та й розмовного) мовлення є метафора. Психологічним стимулом для її творення є естетичний ідеал автора, а психологічним стимулом її експресивного сприйняття – естетична потреба читача. У когнітивній лінгвістиці метафору трактують як використання знака однієї концептуальної сфери на позначення складника іншої. Прихильники цієї теорії (Дж. Лакофф та М. Джонсон) вважають, що метафора притаманна повсякденній мові й мисленню людини, а не лише художньому дискурсу, і керується набутим у процесі спільної діяльності етносу досвідом. У сучасній лінгвокультурології й етнопсихолінгвістиці метафора розглядається як культурний феномен мови, а у комунікативній лінгвістиці – як спосіб оптимізації інтерактивності комунікантів, засіб комунікативного впливу [165, 328-329]. Можемо погодитися з такою думкою, оскільки в епістолярному тексті вона є не лише засобом творення експресивності, але й засобом естетичного впливу на адресата: «*Се воно так після вчорашньої зливи розсердилось*» [182, 380] (мова йде про море, за допомогою метафори описано стан природи). Різновидом метафори є метонімія, завдяки якій досягається не менший естетичний та емоційно-стилістичний ефект. Підґрунтям метонімії служить наявність зв'язків між категоріями й поняттями в мисленні людини. У

мовленні метонімія руйнує лексичну синтагматику словосполучення й речення за рахунок еліпсису та синтаксичної конденсації змісту згорнутої сполуки в одному слові. Метонімія є насамперед засобом повсякденного мовлення й мовною закономірністю [165, 346-347]. Оскільки епістолярна комунікація є невимушеною і нагадує побутове спілкування, то метонімія є досить дієвим засобом у текстах листів. Естетичні функції метонімії можуть бути посилені за рахунок інших засобів (демініутивних афіксів, транспозиції граматичних категорій тощо): *«Найбільше мені прикро, що не знаю нічого про Михалю, – воно мені раз у раз сниться, і мордоньку його я все держу на столі коло себе...»* [183, 208].

Досить виразними в експресивному та естетичному плані є ремінісценції – фразеологізми, які увиразнюють думку, створюючи додаткові образи. Навмисне повторений чужий мовний елемент (словесний образ) у новому контексті несе додаткове семантико-стилістичне, художньо-естетичне та ідейне навантаження, стає основою поетичного ефекту: створення образу, що здатний викликати певні емоції. Чим авторитетніше джерело ремінісценції, тим більшим буде це навантаження і тим сильнішим буде цей ефект. В листах Лесі Українки майже не використовуються ремінісценції, але значна кількість трансформованих фразем, які створюють не менший емоційний та естетичний ефект: *«... сподіваюсь, що Ви мені готові простити “не тільки сім раз, а і 77” – по-євангельски»* [181, 395]; *«... та що ж, коли справді, видно, ні гора до Магомета, ні Магомет до гори не може прийти»* [181, 383].

Щодо естетики функціонування фразеологізму, то вона полягає головним чином у тому, що доречно вжитий і вміло акцентований сталий вислів здатний замінити багатослівну логічну побудову, що для епістолярного тексту є досить важливим. Фразеологічна одиниця може образно узагальнити сказане і надати йому особливого емоційно-експресивного звучання: *«Коли він чує, що зо мною негаразд, то кидає печене і варене і йде мене рятувати»* [182, 30]; *«... не спав цілу ніч і вдень був мов з хреста знятий»* [182, 182].

Одним із найколеритніших різновидів естетично спрямованої мовної сфери є словотворення. Продукування індивідуально-авторських лексичних

новотворів – це мовно-естетична діяльність вищого рівня, в якій домінує здебільшого художній, лінгвостилістичний мотив. Вона буває пов'язана із свідомим, стилістично заданим порушенням норм (оказіональне словотворення) й вимагає часом значних мовотворчих зусиль. При творенні авторських неологізмів естетичний смисл має експресивна кореляція «традиційне (старе, відоме) – оригінальне (нове, несподіване, невідоме)». Саме на ґрунті цієї кореляції виникає особлива емоційно-оцінна напруга того, хто творить неологізм, та того, хто його сприймає. Досить відчутним є це явище у текстах листів, оскільки автор епістоли та адресат знаходяться на певній відстані і між ними відбувається уявний діалог. Від змісту речень, естетичної та емоційно-оцінної наповненості лексем буде залежати сприймання інформації.

До експресивізації на естетичній основі якоюсь мірою схильні й елементи граматичного рівня. Автор добирає певні варіанти слів та словоформ, замінюються однотипні морфологічні одиниці, переосмислюються певні морфологічні категорії – і все це дає змогу естетично увиразнити текст, думку і разом з тим сприяти появі експресії. В епістолярії Лесі Українки це зазвичай трансформація граматичних категорій, що спричиняє інтимний, ласкавий характер передачі інформації: «*Ощо-то тес маленьке буде робити цілу зиму само!*» [181, 263]; «*тільки коли б ти, моє маленьке, не переутомилось ...*» [181, 261]; «*Шкода, що Маусиковий портрет погано вийшов ... так, щось чорненьке*» [181, 127] (використання субстантивації).

У галузі синтаксису загальна естетичність і породжувана нею експресія спираються на такі фактори, як-от: стислість, лаконізм, економність при побудові речень (звичайно, наскільки відповідає специфіка стилю); стилістично осмислений порядок слів у реченні, логічна чіткість і послідовність у зв'язках між окремими словами, словосполученнями й реченнями; уникнення однотипних синтаксичних конструкцій у межах невеликого контексту [147, 170 – 171]. В епістолярній спадщині письменниці відбувається порушення деяких з цих факторів під впливом психологічного стану адресанта (незакінчені речення, порушення логіки у висловлюванні тощо).

Естетичний сенс синтаксичної симетричності найбільшою мірою полягає в тому, що з її допомогою стихійне, несвідоме, стилістичне безбарвне словорозташування може перетворитися на усвідомлене та стилістично виразне. Хоча естетична функція більшою мірою виявляється в художніх текстах, її зразки містяться і в епістолярних текстах: *«Один четвер – людей багато “треск и блеск”, другий четвер...” тишь да гладь»* [182,150]. Таке використання синтаксичної симетричності в епістолярії увиразнює зміст листа, дає змогу адресатові одержати не лише конкретну інформацію, а й відчуття цієї інформації, *«насолодитись»* її змістом (іншими словами, одержати естетичний імпульс). Із синтаксичною симетричністю тісно переплітається інша естетична категорія – ритмічність мовлення. Ритмічність, зумовлена синтаксичною симетричністю, є вторинною, оскільки притаманна будь-якому стилістично нейтральному мовленню.

Вторинна ритмічність сприяє естетичному освоєнню думки. Лист сприймається як органічна єдність почуття та інформації, якими хоче поділитися автор: *«Кому-кому доведеться, а коцому не минеться!»* [181, 59]; *«Ну, та що вже, біс біду перебуде, одна мине, друга буде!»* [181, 292].

Із загальномовними естетичними категоріями пов'язуємо поняття про міжстильову естетичну функцію мови, на яку ніби накладаються естетичні функції окремих стилів (стильові естетичні функції).

Отже, до експресивізації на естетичній основі схильні елементи всіх структурних рівнів сучасної української літературної мови, але неоднаковою мірою. Найбільшу схильність до неї виявляють елементи лексичного і фразеологічного рівнів, меншу – словотворчого й фонетичного, ще меншу – граматичного. Виразова енергія українського слова часто залежить від естетичного осмислення його семантики, морфемної будови, фонетичного складу та граматичної форми, причому це осмислення тим ефективніше, чим більше в ньому суб'єктивно-асоціативних моментів і заглиблень у культурно-національний контекст. Розвиток і збагачення експресивних засобів української мови є водночас удосконаленням її естетичної функції.

1.2.3. Емотивна, аксіологічна та прагматична експресивність епістолярію Лесі Українки. Деякі мовознавці ототожнюють експресивність із емоційністю та розглядають її як єдність раціонального та емоційного, об'єктивного та суб'єктивного у процесі мовотворчості [116, 39]. Людські емоції є причиною, що зумовлює виникнення мовної експресії. Емоцією називається короткочасне переживання: радість, сум, задоволення, тривога, гнів, здивування, а почуттям – більш стійкий стан: любов, ненависть, повага тощо. Емоційний компонент виникає на ґрунті предметно-логічного, але, виникнувши, характеризується тенденцією витіснити предметно-логічне значення або значно його модифікувати [9, 108].

На думку О. О. Селіванової, «емотивність – складник конотативного компонента у семантичній структурі мовної одиниці, який репрезентує емоційне ставлення носіїв мови до позначеного, а також текстова категорія, підпорядкована інформативності або модальності» [165, 142]. Можна погодитися з такою думкою, оскільки у цьому дослідженні емотивність потрактовано як складник конотації, який пов'язаний з іншими елементами – оцінністю, естетичністю, експресивністю.

Мацько Л. І. потрактовує емоції як необхідний компонент пізнавально-психічної діяльності людини, визначаючи, що «емоції значною мірою залежать від потреб людини і оцінки мозком можливостей задовольнити ці потреби» [127, 460]. Дослідниця визначає, що особистість постійно знаходиться в колі певних потреб (біологічних, соціальних, ідеальних, духовних), які визначають реальну ціну емоцій. Емоції можуть бути позитивними та негативними залежно від того, наскільки наявна інформація покриває інформацію необхідну (якщо покриває – емоції позитивні, якщо наявної інформації менше – емоції негативні). Аналіз епістолярного тексту Лесі Українки підтверджує таку думку: «... *Він гарненький і швидкий хлопчик ...*» [181, 260] (наявної інформації більше, ніж необхідної, тому емоції – позитивні).

Для вираження емоцій в українській мові існує 2 групи слів. **Одна з них** – це **вигуки**, які не мають понятійної основи, а виражають лише емоції, **інша** – **слова, що одночасно виражають і поняття, й емоції**.

Вигуки як засоби вираження почуттів, відчуттів, душевних станів та інших емоційних реакцій на довколишню дійсність, а не називання їх, є одиницями багатозначними й узагальненими. «Вони як певні категоріальні мовні одиниці фіксують вираження почуттів та емоцій, таких же реально існуючих, як і предметний світ, бо виникають вони в суб'єкта здебільшого під впливом дії об'єктивних факторів, і є також важливими для пізнання світу й утвердження особистості в ньому». Вартою уваги є й думка про те, що «вигуки є інформативними мовними одиницями лише в силу того, що вони є показчиками емоційного стану мовця, його ставлення до співбесідника, предмета чи ситуації мовлення, його оцінок, сама ж суть емоційного стану, зміст (причина) ставлення може розкриватися тільки за допомогою семантики інших мовних одиниць» [127, 471]. Отже, сам по собі вигук не несе ніякої інформації, а є лише показником вираження емоцій. У художньому тексті значення вигука конкретизують як зміст висловлення, переданий через лексичне значення інших слів, так і присудки або групи присудків авторського мовлення. Вони є не тільки засобом емоційної характеристики героїв, їхнього ставлення до навколишнього світу, а й показником авторської симпатії щодо оцінки героїв [122]. У ролі емоційних вживаються різноманітні вигуки: *ой, ах, ей, е, ух, ну* та інші. Особливістю таких вигуків є їхня поліфункціональність, крім цього вони зазвичай мають одно- або двофонемний склад: «*Ах, що се за проклята яма сей город ...*» [10, 348]. Значення таких вигуків конкретизується за допомогою контексту. Семантична амплітуда первинних емоційних вигуків досить широка і може сягати діаметрально протилежних емоційних показників: у конкретному прикладі вигук *ах!* виражає розчарування, а може виражати захоплення, задоволення, здивування тощо. Узагалі Л. І. Мацько виокремлює, наприклад, 20 семантичних типів мовленнєвих реалізацій емоційно-змістових варіантів вигука *о!* У живому мовленні функції вигуків пов'язані з інтонацією, але у писемному, зокрема

епістолярному, співвідносяться з емоціонально-почуттєвим відображенням дійсності, яке обов'язково є суб'єктивним.

Емоційні лексеми другої групи можна поділити на такі типи: 1) слова, які називають певні емоції та переживання; 2) слова, в значенні яких є оцінний компонент [194, 13]

Перший тип охоплює невелику кількість слів, і вони можуть виявляти свої виражальні можливості по-різному. До них належать такі слова, як: *веселий, сумний, любий, радіти, посміхатися, дорогий, ненавидіти* і т. ін. В епістолярії такі лексеми є досить частотними, це пов'язано з тим, що вони широко вживані в етикетних конструкціях, без яких не можливе функціонування будь-якого епістолярного тексту : «*Люба моя мамочко!*» [181, 309]; «*Моя милая Лілея!*» [182, 76]; «*Будь здорова, моя любая Лілея, та черкни словечко ...*» [183, 208]; «*Дорога і шановна Ольго Федорівна!*» [183, 326]

Одиниці іншого типу не втрачають емотивної експресивності, але можуть набувати різного забарвлення (позитивного та негативного). Ця група слів охоплює назви осіб за зовнішністю та рисами вдачі; назви деяких предметів, приміщень, опредмечених дій людини та опредмечених рис людини, деяких абстракцій і т. ін. Іноді емоційні слова цього типу перебувають поза межами літературного вжитку і належать до фамільярних: «*Я плюнула і на ті “Дзвінки”, і на їх редакторів*» [181, 228] і їхнє використання зумовлене контекстом.

Об'єктно-номінативна функція слова не може повністю задовольнити мовця, який повсякчас хоче передавати свої емоції, тому до денотативного змісту стилістично нейтральної лексеми він додає конотативний зміст, а слабо виражений конотативний зміст експресивного слова намагається підсилити [194, 11-18, 62-68]. Це досягається за допомогою емпізи, ефективної суфіксації або використання семантично близьких заміників. Активний пошук таких заміників спричиняє виникнення емоційно-оцінних синонімів, що утворюють довгі синонімічні ряди: *дурень – баран – бовдур – глупак – ідіот – йолоп – осел; поганий – бридкий – гидкий – кепський – мерзенний – огидний – паршивий – паскудний – противний; говорити – базікати – балагурити – балакати – гавкати –*

ляпати та ін. Використання лексем такого синонімічного ряду в епістолярному тексті спричиняє або слабо виражений, або вагомий конотативний відтінок: «ледарка – лінтяйка – лінюх».

У трактуванні категорії емоційності та її відношення до категорії експресивності існує декілька напрямів.

Перший напрям, пов'язаний з іменами таких лінгвістів, як О. С. Ахманова, Л. А. Булаховський, В. В. Виноградов, Ш. Баллі, які ототожнюють поняття «емоційний» та «експресивний». Інші дослідники розмежовують поняття «експресивність» та «емоційність», наголошуючи, що емоційні елементи служать засобом для вираження почуттів людини, а експресивні – для підсилення образності, тобто «... вираження емоції в мові завжди експресивне, але експресія в мові не завжди емоційна» [56, 121]. Це означає, що поняття експресивного є ширшим від поняття емоційного. Прихильники третього напрямку (Л. М. Васильєв) досліджують емоційність як самостійне явище. Можна погодитися з думкою В. М. Телії, яка акцентує увагу на тому, що «емотивність є одним з параметрів експресивної функції, при цьому переважну більшість експресивно забарвлених найменувань становлять продукти метафоричного смислотворення» [178, 29].

З огляду на різні думки дослідників зазначимо, що емоції – це відносно короткочасні переживання: радість, задоволення, сум, тривога, гнів тощо та емоційний компонент виникає на ґрунті предметно-логічного, модифікуючи його.

Структура кожної мови підпорядкована різним комунікативним потребам людини. Крім вираження інформації змісту, емоцій, існує потреба передачі волевиявлення. **Воля мовця є однією з основ мовної експресії.** Використання мовних засобів, придатних для цієї потреби, регулюється волюнтативною функцією мови. З одного боку, мова є засобом вираження волі суб'єкта, а з іншого – засобом передачі вольового імпульсу іншій людині [192, 35–41].

Мовна організація волевиявлення здійснюється усно й на письмі. Експресивність усного волюнтатива залежить від його семантики, форми, емпізи та рухомоторного супроводу, а письмового волюнтатива – від семантики і форми.

Вираження волі (прохання, побажання, наказ, вимога, подяка тощо) часто супроводжує різні емоції людини. В українській мові існує низка засобів, за допомогою яких реалізовано волюнтативну функцію. Серед них: імперативні вигуки, дієслова різних форм, перенесення одних форм дієслів на інші тощо.

Найпростішими засобами для передачі волі людини є імперативні вигуки, які найчастіше фіксуємо в усному мовленні, тому для епістолярію вони не є характерними, проте писемне мовлення пересичене низкою різноманітних етикетних формул, що служать засобом передачі прохання, побажання, подяки тощо. Такі конструкції широко вживані в епістолярних текстах, у них вони – не лише засіб передачі волі, а й засіб, що допомагає відтворити комунікативного акту між адресантом та адресатом.

Аналіз наукових джерел дав підстави стверджувати, що **емотивна експресія** – це форма вираження різноманітних оцінок (негативних і позитивних), а **волюнтативну функцію** української мови можна визначити як єдиний функціонально-виражальний комплекс, що поєднує:

- а) спосіб, вид, час, число, особу й інфінітив дієслова;
- б) окремі розряди вигуків, часток і займенників;
- в) звертання і вставні слова;
- г) еліптичні інфінітивні речення, а також слова-речення;
- д) певні розряди емоційно-оцінної лексики (при звертаннях);
- е) значну частину національного фразеологічного багатства;
- є) такі явища, як синонімія, інтонація і модальність;
- ж) такі прийоми й фігури, як повтор, метафора та ампліфікація.

Зважаючи на ці функції, можна окреслити функціонально-виражальний комплекс, основними, стержневими елементами якого, безперечно, є імператив і спонукальна інтонація. Розвиток системи експресивних засобів словесного волевиявлення спричинив складні взаємини між лексико-граматичними категоріями сучасної української мови.

Емоційний компонент значення виникає на ґрунті предметно-логічного, але значно його модифікує, крім цього, «емотивна сема є завжди оцінною»

[199]. Отже, у підходах до оцінювання не завжди розрізняють значення ставлення суб'єкта мовлення до того, що позначено словом або виразом. Під оцінним компонентом значення розуміємо вираження позитивного чи негативного судження про те, що називає слово, тобто схвалення чи несхвалення його.

Оцінка як семантичне явище являє собою ціннісний аспект лексичного значення мовних висловлювань, що може тлумачитися так: «А (суб'єкт оцінювання) вважає, що Б (об'єкт оцінювання) гарний (поганий)» [51, 8]. Згідно з цим визначенням оцінка може бути суб'єктивна та об'єктивна. Для формування оцінки є важливими такі фактори, як-от: світогляд, освіта, світосприйняття, соціальні інтереси мовців, мода тощо.

Оцінити ж означає висловити думку про цінності або значення когонебудь чи чого-небудь. Оцінне значення розуміють як «інформацію, що містить в собі відомості про ціннісне відношення суб'єкта мови до визначених властивостей означуваного, виділених з огляду на той чи інший аспект якогось об'єкта» [178, 54]. Оцінюють об'єкт за різними ознаками («істина / неістина», «важливість / неважливість»), проте основна сфера оцінних значень пов'язана з ознакою «добре / погано». Не слід змішувати оцінювання та характеристику. Якщо оцінювання включає характеристику людини, предмета, явища, то характеристика не завжди є оцінною. Наприклад, слова *рухливий, зморений, стислий* за своїм лексичним значенням є характеризувальними, але не оцінними. Оцінну семантику часто мають афікси слів. Порівняймо: *пес і песик; подія і нещастя; меблі та хлам* – друге слово в кожній парі включає оцінну сему. Існують цілі пласти лексики, що їх застосовують для вираження оцінки. Це передусім прикметники і прислівники [51, 9].

Засоби вираження оцінки різні. До них можна віднести інтонацію, оцінні конструкції, оцінні фразеологізми, зрозуміло, деякі афікси, а також пряме й переносне значення слова. Оцінка може співвідноситися не лише з власне мовними одиницями, а й із семантичними висловлюваннями в дуже широкому діапазоні значень.

Оцінка виникає на ґрунті порівняння. Порівняльна оцінка обов'язково зумовлена діяльністю. Вона повинна вибрати із ряду предметів декілька, зіставити їх і, як результат, – оцінити. Для цього не обов'язково заглиблюватися в якийсь конкретне поняття, а варто лише вибрати ті елементи, які нас цікавлять. «Мета оцінних висловлювань полягає в тому, щоб виражати емоції та ставлення, хвалити чи сварити, лестити чи ганьбити, рекомендувати чи радувати, віддавати накази чи керувати» [60]. Для оцінки явища, предмета, якостей людини маємо вибрати найсуттєвіше, найнеобхідніше.

Отже, існує декілька варіантів класифікації оцінок. **Перший тип оцінок** ґрунтується на поділі *добре / погано*. **Другий тип** утворює три групи: 1) сенсорні оцінки, пов'язані з відчуттями, чуттєвим досвідом – фізичним і психічним; 2) естетичні та етичні; 3) оцінки, пов'язані з практичною діяльністю, практичними інтересами та повсякденним досвідом людини [11].

О. Л. Бессонова репрезентує іншу класифікацію оцінок. Автор виділяє **раціональну оцінку**, що орієнтована на референт і визначається на основі притаманних денотату властивостей, та емотивне оцінювання. Раціональна оцінка передбачає дві місткі категорії «*добре*» і «*погано*», тому й вибір слів ґрунтується на принципі наявності семи «*гарний / поганий*» у значенні слова. **На емотивних началах оцінки** наголошують у своїх працях Д. М. Шмельов, А. А. Уфимцева, В. М. Телія. Й. А. Стернін вважає, що «емоції й оцінка, які створюють конотативний компонент значення, не обов'язково входять в значення сумісно, між ними немає відношення інтердепенденції» [173, 26]. Н. О. Лук'янова ж, навпаки, зауважує, що «оцінка ніби втягує в себе відповідну емоцію, а параметри оцінки й емоцій збігаються» [118, 45].

Емотивне оцінювання зорієнтоване на емоційне ставлення того, хто говорить, до предмета оцінювання. Емоційно-оцінна шкала підпорядкована протиставленню «*позитивне / негативне*», або конкретніше «*засудження / схвалення*». Подальша **класифікація позитивних оцінок** передбачає виділення таких підтипів:

- 1) пестливість;

- 2) пустотливість;
- 3) захоплення;
- 4) схвалення, співчуття;
- 5) жартівливість.

А тип **негативних оцінок** може бути представлений у вигляді таких підтипів:

- 1) осудлива оцінка;
- 2) зневажлива;
- 3) знищувальна;
- 4) презирлива;
- 5) лайлива.

Отже, і перша, і друга класифікації, по-перше, спрямовані на виділення категорії **«добре і погано»**, а, по-друге, орієнтовані на ставлення адресанта до висловлюваної думки. Визначення таких типів оцінок дає можливість стверджувати, що вони впливають і на адресанта (хто висловлює цю оцінку), і на адресата (того, кого оцінюють, або того, хто сприймає певну оцінку).

Існують різні способи вираження оцінки. Мовна і мовленнєва сфери *«гарного»*, *«поганого»* та *«норми»* реалізуються відповідними оцінними ознаками, що розташовані на *«шкалі цінностей»* у мовній картині світу. Ця шкала, згідно з психолінгвістичними дослідженнями, включає сім елементів, що відповідають певній психологічній реальності: *дуже добре – досить добре – добре – щось середнє – досить погано – погано – дуже погано*. Виразником цих елементів є оцінний предикат – один із компонентів семантики оцінки, що включає оцінні суб'єкт і предикат, виявлені чи невиявлені у висловлюванні. Справді, ця шкала є відтворенням суб'єктивного й об'єктивного. В системі оцінок важливим є те, якими якість, почуттями, знаннями наділений той, хто говорить, і місцем об'єкта в системі цінностей того, хто говорить. Усе це забезпечує динамізм оцінної шкали. Зв'язок оцінної семантики із внутрішнім світом людини та зовнішнім світом визначає складний характер способів вираження оцінки, їхньої семантики та структури. Оцінка включає широке коло лексико-граматичних,

синтаксичних та інших одиниць мови [80, 274-283]. До них належать афікси *-езн-*, *-еньк-*, *-оньк-*, *-юсіньк-* та інші, спеціальні інтонаційні конструкції окличного типу з двома наголошеними центрами, оцінне значення якісних прикметників; пейоративні слова (*бридкий, огидний, неймовірний*); слова-інтенсифікатори (*дуже, надзвичайно, доволі*); іменники з негативним та позитивним стилістичним забарвленням (*дурень, лінюх, свиня, мамочка-ластівочко, мамочка-голубонько*) та ін. Такі засоби або беруть безпосередньо участь у реалізації оцінки, або виражають оцінне забарвлення висловлювання. В деяких висловлюваннях оцінка обов'язково представлена у вигляді простих або складних структур, чи характерних для оцінки слів (*добре, погано*): «*Погода тут добра, спасибі їй ...*» [181, 409]. Іноді у висловлюванні відсутнє слово *добре* чи *погано*, але воно не втрачає своєї оцінної вартості, оскільки допомагає зрозуміти контекст, або інші категоріальні слова «*поступок мій свинський ...*» [182, 174]. Висока емоційність таких конструкцій особливо характерна для негативної оцінки.

Емоційна оцінка формується контекстом та інтонацією, уособлює оцінну шкалу внутрішнього світу того, хто говорить. Якщо за традицією слова із зменшувально-пестливими суфіксами передають пестливість, чуйність, пустотливість та зменшеність («*хтосічок*» [182, 345]; «*а дівча славне, смішненьке ...*» [182, 99]), то в певному контексті вони можуть виражати інше значення (іронію, сарказм, негативну оцінку тощо): «*... дуже у неї "славушка" худа*» [182, 314].

Часто в слові зливаються значення зменшеності та пестливості, розділити ці значення важко, вони органічно поєднані. За допомогою пестливих суфіксів, як правило, передається оцінка прихильності й симпатії, але допоміжну функцію нерідко виконує інтонація, завдяки якій прослідковується специфіка комунікативних типів мовлення («*Ех, поганенько, взагалі прийшовся мені сей місяць*» [183, 114-115]). Оцінне значення того чи того слова значною мірою залежить від контексту («*Отак я ні з доброго дива пролежу 5 днів не різана. Весело ...*» [182, 91]). На розпізнання оцінки в цьому реченні впливає інтонація. Оцінне

слово «весело» поза контекстом має позитивне забарвлення, але в цьому контексті виражає негативну оцінку. Великої ролі набуває і самооцінка, яка значною мірою залежить від вимогливості до себе автора листів: «... я ледарка» [183, 122]; «... не таке я велике цабе» [181, 319] тощо. Іноді для посилення негативності оцінки можуть бути використані різні варіанти однієї лексеми («ледарка» [183, 122]; «лінтяйка» [181, 254]; «лінюх» [182, 117]). Узагалі емоційно-оцінна лексика становить якісно особливу групу слів. Вона охоплює різні сторони матеріального й духовного життя суспільства і яскраво розкриває суть зображуваного явища чи характеру. Ця лексика належить до тих словесних засобів, з допомогою яких мова переконує, спростовує, розкриває нові значення, увиразнює тексти різних функціональних стилів тощо.

Можна зробити висновок, що емоційно-оцінне забарвлення слова може бути різного походження, має різний ступінь виразності і, крім того, по-різному співвідноситься з лексичним значенням слова. Оцінність у слові формується під впливом не лише мовних, але й позамовних чинників. «Вона може бути яскравою і прихованою, а емоційно-оцінне забарвлення зі свого боку може бути ситуативним, контекстуальним або постійним компонентом слова» [77, 76].

Аналіз оцінних компонентів дає підставу поділяти думку Д. М. Шмельова, який зазначав: «Звичайно, теоретично кожне слово за певних обставин може стати носієм емоційного заряду, проте очевидно, що можливості слів не однакові щодо цього з погляду їхньої власне мовної значимості» [200, 106].

Отже, особливістю емоційно-оцінних лексем є тяжіння до відповідно насичених контекстів. Використання в епістолярних текстах назв з жартівливим, несхвальним, пестливим, іронічним чи зневажливим забарвленням веде до залучення й ряду інших оцінних слів (це може бути експресивний прикметник чи дієприкметник, вказівний займенник тощо). Використання емоційно-оцінних слів увиразнює, уточнює думку. Такі слова не лише несуть певну інформацію, але й називають явище, характеризують його з позитивного чи негативного боку і відбивають ставлення мовців до нього.

Саме конотації в онтогенезі «передую» оцінна семантика одиниць мови, подібно до того, як емотивно забарвлений підтекст готується ціннісною орієнтацією тексту.

Оцінне значення – це інформація, що містить відомості про ціннісне ставлення суб'єкта мовлення (того, хто використовує це слово або висловлювання) до певної якості позначуваного, виділеній відносно того чи того аспекта об'єкта.

У лінгвістичній літературі поширена думка про те, що досить часто відбувається змішування експресивно забарвленого та оцінного значення. Ми погоджуємося з В. М. Телією, яка пропонує шкалу відмінностей між ними і при цьому зауважує, що «модус оцінного значення окреслює дескриптивну частину значення, утворюючи сплав із нею, а модус експресивно забарвленого значення слугує ще й «рамкою» для внутрішньої та зовнішньої форми слова (або висловлювання) і локалізується в конотації» [178, 64-65]. Слушною є думка дослідниці про те, що експресивне забарвлення на відміну від оцінки виражається в емотивній маркованості мовної одиниці або стилістичній її значимості. Не можна виділяти лише суб'єктивний бік конотацій, оскільки найчастіше вони мають загальний характер для всіх носіїв тієї чи тієї мови.

У структурі значення слова оцінка пов'язана передовсім з емоційним компонентом конотації. Функціонуючи в контексті, слово може актуалізувати потенційну емотивність.

Поруч з визначенням статусу оцінного компонента в семантичній структурі слова стоїть проблема тлумачення конотативного аспекту значення. Конотативні компоненти можуть бути виділені як у денотативній, так і в конотативній частині семантики, оскільки в семантиці слова не може бути компонентів, які взагалі ні з чим у предметному світі не співвідносяться.

Визначення ролі емотивної та волюнтативної функції лексем, розрізнення понять експресії та експресивності, виділення емоційного компонента значення дає можливість стверджувати, що всі ці елементи є підґрунтям конотації. Для дослідження мовних елементів в епістолярних текстах Лесі Українки явище ко-

нотації є досить важливим, оскільки елементи лексичного рівня тяжіють до конотації.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Лексичне значення слова є підґрунтям конотації. У ньому знаходиться відображення об'єктивний світ та усі кваліфікаційно-оцінні сфери людини. Значення слів виникають, закріплюються та функціонують лише у конкретній мовній системі, у конкретних мікросистемах (зокрема епістолярних) та рядах слів.

2. Лексичні конотації – це ті асоціації, які лежать в основі образного й емоціонального переосмислення значень слів у мовленні. Найдієвішим засобом естетизації й експресивізації художнього (та й розмовного) мовлення є метафора. В епістолярному тексті вона є не лише засобом творення експресивності, але й виконує естетичні настанови автора листа та адресата. Конотація виходить за межі експресивно-оцінно-стилістичних рамок і охоплює соціально-політичні, морально-етичні, етнографічні та культурологічні поняття, які існують у мові, оскільки її розглядають у широкому та вузькому розумінні.

3. Контекст допомагає відібрати потрібне значення слова, служить засобом відбору та формування синкретизму полісемантичних слів, а також засобом формування okazіоналізмів. Функціонуючи в контексті, слово може актуалізувати потенційну емотивність. Лексичне оточення є стимулом для створення експресії, посилює експресивні можливості нейтрального слова.

4. За допомогою оцінки можна скласти уявлення про явище, предмет, впливаючи на людські емоції і почуття, викликаючи позитивні чи негативні сприймання. В оцінних словах денотація і конотація практично неподільні, тобто оцінка завжди конотативна, у структурі значення слова оцінка пов'язана, зазвичай, з емоційним компонентом конотації.

5. Експресивне в мові сприймається як стилістично марковане, але не все стилістичне є експресивним. Мовленнєва експресивність панує над мовною і є постійним джерелом її збагачення. Емоційність та експресивність не тотожні.

Експресивність більш широке поняття. У мові є слова, яким властива експресивність, але не властива емоційність.

6. Складовими елементами конотації є оцінність, емоційність та експресивність, які взаємопов'язані між собою. По-перше, емоційний компонент нерозривно пов'язаний з образністю та оцінністю; по-друге, образність формується з участю експресивних та емоційних засобів; по-третє, емоційний і модальний компоненти виходять на оцінний рівень.

7. Способами вираження конотації є емотивна, волюнтативна та естетична функції мови. Естетизація мовних засобів є однією з основ мовної експресії. Експресивізацію на естетичній основі забезпечують елементи всіх структурних рівнів сучасної української літературної мови, передусім лексичного і фразеологічного рівнів, рідше – словотворчого і фонетичного, ще рідше – граматичного і синтаксичного.

РОЗДІЛ 2

МОВНИЙ ЕТИКЕТ У ЛИСТОВНИХ ТЕКСТАХ

ЛЕСІ УКРАЇНКИ

2.1. Жанрово-стильова природа епістолярію

Епістолярій належить до давніх форм писемної мови, хоча й нині існує проблема виділення епістолярного стилю. Деякі мовознавці розглядають епістолярії в системі інших функціональних стилів (офіційно-ділового, розмовного) і тим самим заперечують саме існування епістолярію як стилю [37; 47; 57; 86; 88; 207;].

О. М. Булах наголошує на неправомірності вживання терміна «епістолярний стиль» у зв'язку з невідповідністю його критеріям виділення функціональних стилів [37, 67]. Така думка дослідниці не відповідає тим критеріям виділення епістолярію як стилю, що представлені в цьому дисертаційному дослідженні.

Є підстави не погоджуватися і з думкою Д. Е. Розенталя, який наголошує, що не претендує в наш час «на самостійне існування так званий епістолярний стиль» [162]. Автор підкреслює, що жанри цього стилю пов'язані або з розмовним мовленням (приватний лист), або з мовленням діловим (офіційна переписка між закладами), мовленням публіцистичним (відкритий лист до редакції) і т. ін. З огляду на таке розмежування жанрами епістолярію дослідник вважає лише листи, але епістолярні тексти представлені й іншими жанрами: щоденниковими записами, sms-повідомленнями, надгробними надписами тощо.

На наш погляд, цікавою є думка Л. В. Щерби, який підкреслював, що епістолярний стиль має безліч варіантів в залежності від соціальних взаємовідносин кореспондентів [202]. Акт комунікації в епістолярному дискурсі будується за схемою: адресант – інформація – адресат. Постає проблема розрізнення понять комунікації та спілкування. На сьогодні у мовознавчій науці немає чіткого визначення комунікації. Більшість дослідників визначають її як цілеспрямова-

ний процес інформаційного обміну між двома і більше сутностями за допомогою семіотичної системи. Головними ознаками комунікації дослідники вважають цілеспрямованість, конвенційність, наявність коду повідомлення, спільного фонду знань тощо. Інформаційний обмін передбачає передачу різних змістів: денотативного, конотативного, прагматичного, естетичного та ін. – і спонукає до певної дії у відповідь [166, 552-553]. Такий інформаційний обмін відбувається і під час епістолярної комунікації, коли використовуються різноманітні мовні засоби для безпосереднього впливу на адресата.

Найбільш загальною є типологія комунікації Е. Р. Атаяна, який виокремлює активну гетерокомунікацію, аутокомунікацію, пасивну псевдоадресацію та псевдоповідомлення, псевдоспілкування, інтраоб'єктну аутокомунікацію [12, 4-5]. Для епістолярного тексту характерною є пасивна псевдоадресація, хоча адресат відсутній під час спілкування, але ж обов'язковою є його активна діяльність: він повинен оцінити інформацію з погляду значимості, естетичного навантаження, соціальної зорієнтованості і дати відповідь, яка б задовольнила адресанта. В схемі епістолярного дискурсу іноді очевидні відхилення, які залежать від стосунків між комунікантами.

Комунікація нерідко ототожнюється зі спілкуванням, оскільки останнє трактують як цілеспрямований соціально зумовлений процес обміну інформацією між людьми в різних сферах їхньої пізнавально-трудова та творчої діяльності, який реалізується переважно за допомогою вербальних засобів. Спілкування розглядають на трьох рівнях: комунікативному, інтерактивному, перцептивному. Ф. С. Бацевич вважає, що комунікація є конкретним поняттям, яке позначає лише один із типів спілкування, спілкування ж є більш загальним [16, 27-28]. Можна погодитися з думкою О. О. Селіванової, яка вважає, що термін «комунікація» можна вживати як синонім до терміна «спілкування», зважаючи на те, що комунікація включає не лише мовний код і поведінку, а й особливості інтеракції і перцепції. Отже, у цьому дослідженні будемо дотримуватися погляду мовознавців, які вживають поняття «комунікація» та «спілкування» як синоніми.

Стиль епістолярної комунікації значною мірою залежить від стосунків між автором листів та адресатом, їхньої соціальної ролі, культурних традицій та психологічних орієнтирів співрозмовників. Діловий стиль епістолярного спілкування передбачає відповідну офіційно-нейтральну тональність, приватне листування ґрунтується на особистісному інтересі комунікантів. Як наслідок, можемо говорити про жанрову різноманітність епістолярію. М. М. Кожина відзначає, що існує листування приватне й ділове, і відносить ці види відповідно до розмовного та законодавчого стилів [88, 207]. За іншою класифікацією, Л. М. Кеца виокремлює: офіційно-ділове листування з різновидами комерційних і дипломатичних листів та приватне листування з різновидами інтимно-побутових та професійних листів [86, 10]. Вважаємо, що запропоновані класифікації не є ґрунтовними, оскільки в цьому дисертаційному дослідженні наголошується, що в епістолярному стилі як жанровий різновид представлені не лише листи, а й інші структури: щоденники, вітальні листівки, пам'ятні надписи, записки, інтернет-листи, sms-повідомлення тощо. Жанрова різноманітність епістолярію дає можливість аналізувати стиль, що має вияв на рівні різноманітних мовних засобів.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки деякі лінгвісти виокремлюють епістолярій серед інших функціональних стилів та мотивують свій вибір, вказуючи на ряд характерних ознак, що притаманні лише епістолярію (С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, О. І. Єфімов., М. А. Жовтобрюх, І. І. Ковалик, Б. М. Кулик, К. В. Ленець, Ж. Т. Ляхова, Л. К. Ройзензон, Б. А. Шарпило).

1. Перший фактор, що вказує на можливість виокремлювати епістолярій як стиль – це **фактор адресованості**. Адресація в епістолярному дискурсі передбачає наявність автора листа та реального комуніканта (в інших жанрах, наприклад, в художній літературі, комунікант може бути уявним). В листі функція адресанта зводиться до синтезу інформації та її передачі, а функція адресата – до сприймання та інтерпретації цієї інформації. Адресат є обов'язковим структурним компонентом епістолярного комунікативного акту, тому від його моральних якостей, соціальної ролі, психологічної налаштованості буде залежати,

яким чином адресант реалізує мету спілкування (не лише поінформувати, а й зацікавити, змусити діяти адресата). Для вдалого комунікативного акту є досить важливим правильно оцінити стосунки з адресатом, оскільки це значною мірою впливає на реалізацію експресивного плану тексту епістоли, який у свою чергу зумовлює якість сприйняття. Програма адресації передбачає чіткість та однозначність тексту епістоли. Отже, **головне місце в епістолярному дискурсі посідає автор листа**, оскільки саме він забезпечує успіх письмової комунікації, вибирає комунікативні стратегії і є антропоцентром в епістолярії, сприяє психологічному впливу на адресата. У тексті листа є важливою й функція адресата, оскільки від того, як він сприйме інформацію буде залежати успішність подальшої епістолярної комунікації. Будь-яка комунікація передбачає наявність адресата, але в епістолярії адресант не завжди може оцінити цілі, фонд знань, стратегічну програму інтерпретації, психологічні стимули адресата тощо. Й. А. Стернін виділяє декілька тематичних видів комунікації залежно від предмета спілкування: побутова, наукова, ділова, релігійна, політична тощо [174, 11-12]. Важливо, що майже усі тематичні види, виділені дослідником, можуть бути представлені в епістолярії, оскільки тематика спілкування в листах – досить різноманітна. Свідченням цьому є епістолярій Лесі Українки, де тематично представлені літературно-критичні огляди, рецензування творів та їхній переклад, обговорення побутових питань, соціальних проблем тощо.

2. Друга риса, яка характеризує епістолярний стиль, – це **зверненість**, оскільки епістолярний текст, як правило, вимагає відповіді, яка може бути своєчасною або запізненою. Крім цього адресанта буде цікавити, якою буде відповідь. Це, в першу чергу, залежить від того, наскільки вдало передано інформацію, а також, наскільки цікавою є ця інформація. Таким чином відбувається взаємозв'язок між автором листа та адресатом (відповідно досягається зверненість інформації). Оскільки в листі інформація передбачає наявність двох сторін, можемо говорити про діалогічне мовлення в епістолярному тексті.

3. Діалогічність (хоча діалог і уявний) – наступна риса, що характеризує епістолярій. Оскільки в епістолярії відбувається діалогічне мовлення, тому вар-

то розглянути аспекти діалогічності, запропоновані М. М. Бахтіним. Дослідник визначає гносеологічний, мовний, культурно-історичний, комунікативний, що доповнено внутрішньорефлексним, аспекти мовлення. Всі вони є досить важливими для епістолярію. Адресант і адресат формують власне ставлення до речовинного й соціального світу (*гносеологічний аспект*); вони послуговуються певним мовним надбанням, яке вироблене досвідом попередніх поколінь, але при цьому створюють власну зображальну систему (оказіоналізми, демінутиви, тропи в листах Лесі Українки – *мовний аспект*); думка в епістолярному діалозі формується в процесі взаємодії з іншими відомими думками, що пов'язані з культурним надбанням народу (*культурно-історичний аспект*); епістолярні комуніканти виконують головну функцію – функцію спілкування, при цьому часто заглиблюючись у свій внутрішній світ (*комунікативний аспект*).

4. Однією з визначальних рис в епістолярії є **синтез усномовних і книжних структур**. Більшість дослідників визначають як важливу в листуванні функцію спілкування, а інші функції (пізнавальну та впливову) – другорядними. Можна погодитися з такими думками, зважаючи на те, що спілкування в листах є дистантним. Між адресантом і адресатом існує певна відстань у просторі й часі (це не стосується інтернет-листування, оскільки відстань у просторі збережено, а у часі її може не існувати). Час і простір – категорії особливі в листі, тому можна говорити про епістолярій як часопросторовий дискурс. Є й інші думки щодо цього питання. Наприклад, Л. М. Кецба вважає, що провідною в епістолярній сфері спілкування є «функція контексту», яка визначає необхідне для структури епістолярної мови сполучення взаємозумовлених мовних засобів [86, 10]. Оскільки комунікативний акт в епістолярному тексті значною мірою залежить від адресанта, тому що він носій певного фізичного, психічного, ідеологічного складу, схильностей, рис, носій певної системи цінностей, поглядів, смаків, думок тощо – це зумовлює характер добору мовних конструкцій і зумовлює синтез усномовних та книжних елементів.

На контамінації усної і писемної форм мовлення наголошує Д. Х. Баранник. Дослідник зауважує, що від усного мовлення епістолярій запозичив «роз-

мовну невимушеність й емоційну безпосередність фрази», крім цього, характерні для усного спілкування синтаксичні, фразеологічні і лексичні засоби. Писемне оформлення забезпечує «чіткішу логічну і граматичну впорядкованість», послідовніше одержувану «нормативність, більшу стилістичну заданість висловлювань» [15, 547]. Відомо, що комунікація є соціальною діяльністю, яка потребує зусиль обох комунікантів, і можлива лише тоді, коли мовець викликає у слухача відповідну вербальну або невербальну реакцію.

Структура епістолярного тексту передбачає вплив на адресата за допомогою відповідних мовних засобів, добір яких спричинено типом адресата (колега, друг, учень, родич тощо), рівнем міжособистісних стосунків, місцем адресанта в суспільному та культурному житті тощо. В епістолярному дискурсі є типовим поєднання елементів розмовного мовлення та певних книжних елементів, оскільки адресант, передовсім, носій певних індивідуальних рис, смаків, поглядів, по-друге, представник певного соціального середовища. Такої думки дотримується О. І. Єфімов, запропонувавши одну із сучасних класифікацій функціональної стилістики. Мовознавець звертає увагу на те, що «епістолярний стиль відрізняється точним позначенням адресата і характерною для таких випадків побудовою фраз», і вважає характерною рисою епістолярію синтез усномовних і книжних структур [76, 52].

Епістолярний текст має велику кількість жанрових різновидів, що мають визначену композиційну структуру, обсяг та зміст, а також для них характерний непрямий контакт. Деякі жанрові різновиди дуже схожі (листи, листівки тощо), але мають свою специфіку.

Основною і найбільш розповсюдженою формою епістолярного стилю є лист. У М. І. Греча в «Учебной книге Российской словесности» подано ґрунтовне визначення листа: «Листи, у точному значенні слова, це розмови або бесіди з відсутніми. Вони обіймають місце з усної розмови, але містять в собі мовлення однієї особи...» [64, 52]. На думку автора, листи – це результат розумової діяльності. Ми вважаємо, що така діяльність пов'язана з психологічним та емоційним станом адресанта. Він акумулює думки з метою чіткої і логічної

передачі інформації, але при цьому дотримується певних норм та правил, які характерні для писемного мовлення. Класифікація листів і виділення їх мовних особливостей дають можливість зрозуміти, як відбувається синтез книжних і розмовних елементів в епістолярному стилі.

Адресант та адресат пов'язані спільним колом знайомих, спільним комунікативним досвідом (але не завжди), загальними знаннями про суспільно-історичні, культурні події. Дистантні відношення між комунікантами спричиняють «приховане» спілкування, яке певною мірою впливає на добір мовних засобів, крім цього такий добір зумовлений композиційною структурою листа. Традиційно вона представлена таким чином: початок – це «мовні етичні формули, що містять звертання, вітання, встановлення контакту з адресатом, прихильності до автора листа»; основна частина, що передбачає виклад фактичного матеріалу з конкретними пропозиціями, проханнями тощо; завершальна частина, що представлена у вигляді мовних етикетних формул із семантикою вибачень, побажань, прощань. Виходячи з того, що основна частина листа будується за транспозитивною адресною стратегією, відбувається обов'язкова транспозиція «живомовної усної комунікації у текстову писемну» [121, 297]. Автор листа – це носій живої мови, крім цього має на меті чітко й логічно передати інформацію, використовуючи писемну, організовану мову. Нашарування ознак психологічного порядку (адресант – носій певних настроїв, переживань) та ознак художньо-естетичного порядку (автор листа – творча особистість, носій певних естетичних ідей тощо) спричиняє поєднання уснорозмовного та писемного мовлення.

5. Жанрова різноманітність епістолярію – одна з наступних визначальних рис. Жанри епістолярного стилю різняться композиційно та змістовно. Телеграми – це короткі повідомлення, що передають телеграфом. Якщо лист, як правило, містить докладну інформацію, має внутрішню і зовнішню рамку, то телеграма – коротка за обсягом, з чіткою, логічною інформацією, іноді без розділових знаків та службових слів. Вона має на меті швидко повідомити про щось і зазвичай не вимагає відповіді. Листівка – ще один жанровий різновид

епістолярних текстів які, як і телеграми, короткі за обсягом, з чіткою інформацією. Композиція листівок нагадує листи, але з менш докладним змістом і незначним використанням етикетних формул, звертальних конструкцій та складних речень.

Щоденникові записи як один із жанрів епістолярії досить цікавий та своєрідний: не містить зазвичай звертання та формул прощання, оскільки адресант та адресат – одна особа, але у них теж переважає прихований діалог.

Пам'ятні надписи на книгах і фотографіях узагалі не вимагають відповіді, тому така ознака епістолярного стилю, як зверненість, відсутня (як і в телеграмах), але ж наявні інші ознаки (визначена композиція, адресація, непрямий контакт тощо).

Ми вважаємо, що до епістолярного тексту можна віднести такі жанрові різновиди як sms-повідомлення та інтернет-листування, оскільки вони відповідають правилам побудови та основним ознакам епістолярію.

6. Синтаксична організація тексту листа може бути довільною. Важливим композиційним прийомом у тексті листа є моделювання діалогу. Порівнюючи усномовний та епістолярний діалоги, можна окреслити спільні та відмінні риси. Усномовний діалог передбачає прості неповні речення, а епістолярний – використання повних синтаксичних конструкцій, питальних речень, ускладнених, іноді складних, що (на відміну від усного мовлення) не можуть супроводжуватися позамовними засобами (мімікою, жестами).

Використання в епістолярних текстах різноманітних синтаксичних конструкцій (з поширеними звертаннями, з прямою мовою, діалогами і т. ін.) описано у дослідженні М. П. Сірого, який зауважує, що в епістолярному матеріалі «нерідко зустрічаються мовно-літературні дискусії, вирішення певних суспільних питань, навіть з'ясування значень окремих слів» [167, 96-101]. Така думка є слушною, оскільки епістолярій Лесі Українки є свідченням використання різноманітних синтаксичних конструкцій: простих, ускладнених звертаннями, вигуками, однорідними членами речення, а також складних сурядних та підрядних речень.

Лексичний рівень усного та писемного мовлення теж не є однорідним. Вживання в усному мовленні певних груп лексем (історизмів, діалектизмів, де-мінутивів тощо) є стихійним, а у писемному, зокрема епістолярному стилі, – контекстуально зумовлене та логічно продумане, оскільки слугує засобом не лише комунікативної функції, а й соціокультурної лінії, представленої адресантом.

7. Особливістю епістолярного тексту є й певна **трансформація лексем**, які втрачають свої основні ознаки, наприклад прикметники *дорогий, любий, рідний, милий* в поєднанні з власними іменниками означають ступінь споріднення, а не виконують функції якісних прикметників: «*Дорога моя, люба дядино!*» [182, 122]. Повна нестягнена форма (*дорогая, любії, милая, щирая*) – характерна ознака фольклорного та поетичного мовлення, але в епістолярії Лесі Українки виконує функцію емоційного впливу на адресата, підкреслюючи зв'язок живого мовлення з нормованим книжним.

8. Специфічною ознакою епістолярного стилю є й те, що в його жанрових різновидах **поєднуються обов'язкові елементи та індивідуальні**, при цьому між ними відбувається чітка взаємодія. Прослідковуємо це під час використання етикетних конструкцій в тексті листа. Традиційні етикетні формули «*Добрий день*», «*Будь ласка!*», «*Вибачте*», «*До побачення*» досить часто (особливо в листах Лесі Українки) набувають специфічних рис і мають іншу форму «*Красенько дякую*», «*Будьте дуже ласкаві*», «*Прошу щиро вибачення*» тощо.

Аналіз жанрових різновидів епістолярного тексту дає підстави виділити характерні ознаки епістолярного стилю. Серед них слід зазначити такі:

- обов'язковість конкретної адресації
- зверненість інформації;
- діалогічність;
- синтез усномовних та книжних конструкцій;
- різножанровість (листи, телеграми, записки, віншувальні листівки, пам'ятні надписи тощо);
- довільна синтаксична організація тексту листа;

- використання трансформованих лексем;
- конвенційність (взаємодія обов'язкового та індивідуального).

2.2. Мовна особистість Лесі Українки в епістолярному тексті

Будь-який акт мовного спілкування залежить, перш за все, від співрозмовників (їх психічного, фізичного, ідеологічного складу, поглядів, смаків, думок тощо) та умов спілкування. Будь-яка переписка – це відбиток особистого життя людини. Вона розкриває естетичне значення епістолярного стилю, ті особливі умови, при яких можливий прояв мовленнєвої індивідуальності людини. Значною мірою комунікативний акт залежить від прагматичної ролі автора листа. Умовне розмежування ознак епістолярного тексту за такими ролями дає можливість виділити прагматичні ролі, які виконує адресант: **діяч, носій психологічного стану, хронікер, той, хто пише**. В нашому дослідженні адресант – поетеса Леся Українка. Проаналізуємо, як такі ролі впливають на побудову та зміст епістолярного тексту.

1. Одна з основних ролей, які виконує адресант, – це діяч. Леся Українка активно займалася громадською та літературною роботою, перекладала твори Гете, Гейне, Байрона, Гюго, Шіллера інших авторів, організовувала літературні читання, рецензувала твори, писала поезії, драми. Інформацію про ці дії знаходимо в листах: *«Що там мій збірник в цензурі? Чи не пора прислати “Італьянську поему?”»* [183, 33-34]; *«Що скажу Вам про Вашу поему? Вона ще не скінчена, і думка про неї не скінчена»* [183, 18]; *«Стаття Єфремова мені цілком не подобається, вона повна літературного верхоглядства і усердія не по розуму, сліпої певності в сумнівних авторитетах ...»* [183, 51]. Активність поетеси полягає у написанні листів, оскільки вона тяжко хвора і вони є основним джерелом комунікації. Отже, **дія полягає в написанні листів** (іноді довгих і докладних): *«Можливо що сей лист вийде довгий...Маю тепер настрій до балачки на зачіплені у вас теми, от і писатиму “згарячу”...»* [183, 12], а іноді

коротких, що мають вигляд листівок: *«Напишу тобі трошки згодом, тепер зайнята і, правду кажучи, якимось чином не в настрої на листи»* [183, 11].

2. Оскільки автор листів – звичайна людина, вона обов'язково переживає, сумнівається, щось відчуває, отже, можна виокремити наступну роль адресанта – **«носій психологічного стану»**. Автор листів впливає на адресата не лише інформацією, яку передає, а й своїм настроєм, турботами, відчуттями (психічним станом). Настрій в епістолярному тексті часто передано через відповідні самоназивання або своєрідну синтаксичну побудову: *«Ваша Леся»*, *«Хтось»*, *«Твоя кузина навіки»* (передано оптимістичний настрій); *«Твоя безталанна сестра Леся»* [листопад 1889] (поганий, пригнічений настрій). Психологічний стан автора листів свідомо чи несвідомо призводить до руйнування стандартної побудови епістолярних текстів (незавершені синтаксичні конструкції, повторення однакових фраз, відсутність певних формул мовного етикету тощо). Вони часто нагадують постановку спектаклю, де йде швидка зміна епізодів. Найчастіше це відбувається, коли автор схвилюваний і не може зосередитися на написаному: *«Прости, що я все тобі про одно пишу ... в такому настрої я здебільшого можу або мовчати, або отак, як тепер, жити не давати близьким людям ...»* [183, 188]; *«Пробач, я, здається, повторила деякі вже раз написані питання ...»* [183, 191]. Така композиційна структура свідомо чи несвідомо впливає на психологічний стан адресата і свідчить про те, що епістолярний комунікативний акт відбувається лише за умови наявності двох сторін комунікантів. Успішним буде лише той комунікативний акт, при якому буде досягнуто мету спілкування.

3. Автор листа завжди знає, на які теми і з ким спілкуватися. Можна виокремити **вибір комунікативних стратегій** як наступну рису епістолярного тексту. Для цього у мовознавстві послуговуються поняттям «інтенція». Інтенцію визначають як осмислений намір (мета) мовця, що зумовлює комунікативні стратегії, внутрішню програму мовлення та способи її здійснення. Інтенція є основною структурною ознакою свідомості й будь-якого її акту. Структура інтенції, на думку лінгвістів, містить такі складники: 1) сформоване на підставі мотиву осмислене бажання домогтися певного немовленнєвого ефекту; 2) усві-

домлення необхідності здійснити відповідні мовні дії для досягнення цього наміру; 3) конкретну мотивацію мовленнєвої дії як поштовх до здійснення комунікативного акту [165, 184]. Леся Українка завжди вдало могла дібрати необхідні мовні засоби, щоб зацікавити співрозмовника, вплинути на його думки та почуття, при цьому добір таких засобів значною мірою залежав від стосунків між адресатами (дружні, інтимні, товариські, ділові, родинні тощо). Дружні, родинні, інтимні стосунки вимагають використання демінутивних утворень, оказіоналізмів, тропів та різного роду називань: *Пуцичок, Ліцик, Дроздик, Микуня, тигрєнята, хтосічок, голубочко, ластівочко, мордочка, Лільчику, тигро-негри* тощо. Ділові – відповідних етикетних конструкцій та називань тощо: *шановний метре, вельмишановний друже, шановний пане* та інші.

4. Автор листа виступає в ролі «хронікера», який контролює, аналізує і супроводжує певні історичні факти. Листи, як правило, містять дату, тому інформація сприймається у певному хронологічному зрізі. За текстом епістолярію можемо прослідкувати, які історичні події супроводжують написання листа і, крім цього, зосередити увагу на подіях, пов'язаних із життям і діяльністю автора листа й адресата. Лист – це часопросторовий дискурс, у якому відчутно позначений ефект запізнення, що є характерним для епістолярного стилю взагалі та для епістолярію Лесі Українки зокрема: «*Не було часу вчора дописати, та й сьогодні ніколи ...*» [183, 206]; «*Перебила собі писання всякими дрібницями ...*» [183, 211]. Дописування листа може відбуватися у коротких хронологічних рамках (наступного дня), тому важко відчутти різку зміну подій, але іноді дописування триває тиждень чи два і при цьому епістолярна інформація стає застарілою, таким чином втрачено ефект новизни, змінено логічну композиційну структуру епістоли, що призводить до відчутної зміни подій: «*От аж коли кінчаю листа!*» [183, 291] (*Початок листа 22.09.1909р., а закінчення 5.10.1909р.*).

5. Важливою з погляду побудови епістолярного тексту є **особа автора (того, хто пише)**. Мовна особистість Лесі Українки досить незвичайна. «Вона сильна, високоосвічена, творча, інтелектуальна натура, яка безпосередньо впливає на розвиток літературної мови свого часу і на перспективу» [124].

У літературі зазначено, що епістолярії різних авторів мають свої специфічні риси, оскільки, як правило, особисте життя слугує джерелом естетичних, моральних, побутових цінностей, а також – це певний «контекст», з яким співвіднесений епістолярний стиль. Адресант в епістолярії – центральна особа, що вибирає тему для спілкування, адресата та необхідні мовні ресурси для передачі інформації. Автор листа в нашому дослідженні – письменниця Леся Українка, яка самостійно вибирає кому, коли і що писати, від неї залежить тематика та композиційна побудова епістолярного тексту.

Епістолярна комунікація відбувається між людьми, що перебувають на певній відстані і не мають можливості (з різних причин) користуватися іншими каналами спілкування. Кінець XIX – поч. XX ст. – період активного листування, що зумовлено певними соціальними причинами, тому Леся Українка досить часто послуговується цим видом комунікації. Спілкування через листи відбувається між людьми різних професій, виховання, поглядів, які значною мірою впливають на вибір тематики епістол, на формування структури листа та добір мовних ресурсів. Леся Українка – письменниця, і це дає можливість зрозуміти тематику більшості листів, що мають літературний характер (поради щодо проведення літературних читань і вечорів; рецензування творів Кримського, Хоткевича; дискусії з приводу різних літературних напрямів тощо): «*Cher confrere! Вдаюся до Вас за дозволом перекладати Ваші оповідання на російську мову*» [183, 77]; «*вірші сі ніде не друковані, та й написані зовсім недавно*» [183, 99]. Деякі кореспонденції Лесі Українки нагадують літературно-критичні матеріали. У них перемежуються публіцистична література, побутові факти, а також «факти про передову суспільно-політичну думку того часу, історію розвитку української літератури» [164, 10]. У дослідженні І. К. Білодіда звернено увагу на мову епістолярної спадщини Лесі Українки. Учений зауважував, що лексика епістолярних текстів письменниці вражає різноманітністю і багатством своїх компонентів: «тут наявна філософська, наукова, публіцистична, літературно-критична лексика та фразеологія, тут потужним струменем плине лексика інтимно-лірична, фольклорна» [23, 587]. Отже, професійний рівень письменни-

ці слугує засобом добору лексичних та синтаксичних одиниць, які впливають на композиційну структуру листа.

Автор листа – це суб’єкт, що несе певну інформацію і в момент її передачі він постає у природному, невимушеному стані, тому що під час написання листів зникають будь-які шаблони й стереотипи в оцінці їхнього творчого доробку та життєвого шляху. В епістолярних текстах автор виступає самим собою, відкритим і щирим. Леся Українка була звичайною людиною, яка мала свої вади, погляди та переконання, спілкувалася з різним колом людей, і це вплинуло на використання цікавих форм мовних зворотів, самоназивань, етикетних конструкцій. Листи для неї були єдиним каналом спілкування з навколишнім світом, оскільки хвороба заважала вести повноцінний спосіб життя, крім цього, це і канал інформації для письменниці. Отже, з одного боку **адресант (Леся Українка) – це носій певної інформації**, з іншого, **листи – канал інформації для письменниці**.

З огляду на те, що в епістолярії відбувається синтез усномовних та книжних елементів, автор листів – живий мовець, що послуговується різноманітними мовними одиницями, які є характерними не лише для усного спілкування, а й для писемних його форм. Серед одиниць, що характерні для усного спілкування, в листах використано діалектизми та колоритні місцеві вислови, що зумовлено перебуванням письменниці в різних місцевостях: «...*роз’їриувалась*”, *вийшла з берегів...*» [182, 222] або «...звичайно “*монятись*” не треба...» [182, 59] тощо. Використання іншомовних слів, висловів, афоризмів – свідчення багатого мовного досвіду письменниці: «...*і я можу ізложить тобі все... sine ira et studio (без гніву і упередженості(лат.))*» [181, 346]; «... *я обіцяю собі зробити щось і ad panem et aquam (на хліб і воду (лат.)) ...*» [183, 364]; «... *часом здається, plus ça change, c’est la tème chose ...*» (*Чим більше міняється, тим більше лишається тим самим (фран.)*) [183, 365].

Оскільки епістолярний текст значною мірою залежить від адресанта, тому варто визначити **специфічні риси епістолярію Лесі Українки**.

1. Часте використання іншомовних фраз, словосполучень, слів – одна із специфічних рис листування поетеси. В епістолярії представлено французькі, латинські, німецькі афоризми; російські, білоруські прислів'я і приказки; італійські, польські, іспанські вставні слова, словосполучення і т. ін.: «... *нехай буде се – faute de mieux* (коли нема нічого кращого (фр.))» [181, 302]; «... *писатиму щось ad animae salutem* (для спасіння душі) (лат.)» [182, 373]. Таке використання різних мов для епістолярної комунікації – свідчення багатомовної культури письменниці.

2. Використання різних типів називань – наступна риса, що характеризує епістолярій Лесі Українки. Серед називань найбільш колоритними є родинні номінації. Брати і сестри в листах письменниці мають по декілька варіантів номенів, які зазвичай – okazіональні (*Лільчику, Ліцик, Дроздик, Кахиня, Кахота, Микуня, Лілея тощо*). Вперше для називання особи письменниця послуговується неозначеним займенником, який у тексті листа має різні граматичні форми: *хтосік, хтосічок, мій дороженький хтось, хтось чорнений* та ін.

3. Використання демінутивних утворень – третя специфічна риса епістолярного тексту письменниці. З огляду на те, що суттєвою ознакою будь-якої комунікації (в тому числі й епістолярної) є спрямованість на адресата, тексти листів Лесі Українки значною мірою залежать від кола інтересів, настроїв, симпатій її співрозмовників. Текстотворення комунікативного акту в епістолярії письменниці змінюється (від розсудливого та поважного в листах, адресованих І. Я. Франку, М. П. Драгоманову, до жартівливого і люб'язного в епістолах до рідних та друзів). Рольові відносини, що формуються у процесі епістолярної комунікації, визначаються, передовсім, за типом адресата. У текстах листів Лесі Українки адресат нерідко – близька людина, подруга, родич, що зумовлює використання демінутивних утворень (зазвичай у ролі називань) з метою передачі прихильності, любові, ніжності, оскільки демінутив, як правило, передає позитивні емоції та почуття: *Лільчику, хтосічок, голубонька, Тюсінька, Кахотка, Пуцик, верчик, маленьке, бідненьке, славне дівча, подле хлоп'я, мій чорнений, мій Микуня* та інші.

4. Вживання okazіоналізмів – одна із важливих рис, які характеризують епістолярну спадщину Лесі Українки. У листах письменниці представлено велику кількість авторських неологізмів, їх вжито з певною метою – експресивно увиразнити епістолярну інформацію («уліти», «заулітитись», «кна-кна», Пущик, Ліщичок, Маусик тощо) та надати їй відповідного колориту (розмовності, невимушеності, іронічності тощо).

5. Використання своєрідних форм звертань – наступна специфічна риса епістолярію письменниці. Листування письменниці насичене своєрідними формами звертань, що тісно переплетені з різного типу номенами. Особливо колоритними і цікавими з цього погляду є звертання в листах до Ольги Кобилянської та до своїх рідних: «Лілеєнька любая!» [183, 113]; «Люба Дориночко!» [182, 313]; «Дорогая Лілієнько!» [183, 200]; «Хтосічку мій дорогий та любий» [183, 156]. Детальніше характеристику таких виразів подано в наступних розділах дослідження.

6. Широке вживання етикетних конструкцій ще одна із рис, що визначає мову епістолярію Лесі Українки. Письменниця використовує не лише традиційні конструкції, але й певні творчі варіанти цих одиниць: «А тепер просьба приватіссіма» [183, 356]; «... дозвольте мені при сій нагоді висловити Вам ту щиру глибоку пошану, яку я здавна маю до Вас» [183, 251]. Серед етикетних мовних формул значна кількість формул прохання, подяки, прощання, вибачення, привітання тощо. Аналіз мови епістолярних текстів Лесі Українки дає можливість виокремити такі специфічні риси епістолярію письменниці:

- а) частотність використання іншомовних слів та конструкцій;
- б) різноманітність номінацій;
- в) насиченість демінутивними утвореннями;
- г) використання okazіоналізмів;
- д) своєрідність форм звертання;
- е) широке використання етикетних формул.

Ці риси дають підстави для визначення найбільш специфічних особливостей мови епістолярного стилю.

1. Використання обов'язково вокативних звертань, оскільки лист адресується конкретній особі: «*Люба мамочко!*», «*Високоповажний добродію!*», «*Дорогий товаришу!*» тощо. Вокатив передбачає називання особи або предмета у кличному відмінку, привертаючи увагу до повідомлення. Для епістолярного тексту роль вокативу значна, оскільки співрозмовника немає поруч і від того, як автор листа до нього звернеться, буде залежати перспектива спілкування.

2. Використання етикетних конструкцій – друга особливість мови епістолярного тексту. Непрямий контакт, що представлений в листах, створює ситуацію, яка доводить, що текст наповнюється етикетними формулами. У листі їх згруповано за відповідними ознаками та комунікативними функціями (формули вибачення, прохання, подяки, вітання, прощання тощо). Функціонування цих конструкцій зумовлене відсутністю візуального контакту: «*Прошу запевнити Вашій родині моє щире співчуття і попросити за мене вибачення...*» [183, 170]; «*Маю до Вас прохання...*» [183, 312]; «*Міцно-міцно цілую Вас*» [183, 343].

3. Наступна особливість мови епістолярію – це широке застосування різних шарів лексики. Епістолярій обов'язково містить емоційно-експресивні мовні засоби не лише на лексичному, але й на фразеологічному, фонетичному, синтаксичному та інших мовних рівнях, які допомагають у передачі інформації та психологічному впливові на адресата.

4. Використання відповідних граматичних категорій – це наступна риса, що характеризує мову епістолярного стилю. В кореспонденції значною мірою представлено займенники пошанної форми II особи та, відповідно, особові дієслова у формі II особи однини та множини (звертання до визначеного адресата), велику кількість певних тематичних груп дієслів (*писати, відповідати, адресувати*); іменників (*лист, бандероль, відповідь, листування*); прислівників (*учора, сьогодні, ввечері, скоро, рано, завтра* тощо).

5. Ще одна особливість, що характеризує мову епістолярію - це використання різноманітних синтаксичних конструкцій. З огляду на те, що лист передбачає приховане спілкування, яке позбавлене позамовних елементів (міміки,

жестів), синтаксичні конструкції в ньому різноманітні (від простих, ускладнених зворотами, звертаннями, вставними конструкціями до складних з різними синтаксичними зв'язками).

Мова епістолярного тексту залежить від мовної культури автора листів. Багатий ідіолект Лесі Українки, широка самоосвіта зумовили використання різних шарів лексики та фразеології; етикетних конструкцій, різноманітних граматичних категорій та синтаксичних одиниць.

2.3. Етикетні формули в українській літературній мові

В українській літературній мові існує ряд формул спілкування, які у мовознавчій літературі визначають як етикет, тобто систему «стійких формул спілкування, рекомендованих суспільством для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, підтримання спілкування у виразній тональності відповідно до їх соціальних ролей і рольових позицій відносно один одного в офіційних і неофіційних обставинах» [113, 413]. Поняття мовного етикету невід'ємно пов'язане з поняттями культури мови та культури поведінки. Етикетні формули обов'язкові для всіх членів суспільства, стійкі, але історично змінні, позначені рисами національної специфіки.

Стереотипні формули ввічливості дослідники кваліфікують по-різному: «стилістичні формули» (М. Гудзій, С. Богуславський), «стилістичні трафарети» (Д. Лихачов, С. Богуславський), «стійкі формули» (Н. Формановська), «формули мовного етикету» (О. Миронюк, Н. П. Плющ, Л. І. Мацько, Я. Радевич-Вінницький, Н. Гуйванюк), «етикетні формули» (С. К. Богдан) тощо. Відповідно до лексичної природи цих конструкцій у дослідженні буде вжито назви етикетні формули та формули мовного етикету, що є системою мовних висловлень позначених національною специфікою, маркованих певними **соціальними ролями** співрозмовників, які формують особливу «стратегію стосунків і своєрідну «тактику» мовленнєвої поведінки» [127, 5]

У літературі зазначено, що слово «етикет» за походженням є французьким. «Етикет – фр. *etiquette* – ярлик, етикетка, “спочатку” шрифтик (шпенчик для прикріплення папірця, далі папірець) з написом, зокрема, на судовій справі», звідки у XVIII ст. стало: «церемоніал, етикет (згідно з картками, папірцями, розташованими у порядку придворних рангів)» [75, 173]. Пізніше первинне значення цього слова розширено і починає означати «усталені норми поведінки і правила ввічливості в якому-небудь товаристві» [170, 490]

Поняття «етикет» є вужчим, ніж «спілкування», бо етикетною «вважається тільки та ситуація, для якої суттєвими є відмінності між мовцями (їхній вік, соціальний статус, стать тощо)». Мовленнєва ситуація повинна обов'язково відбуватися за безпосередньої участі мовця – «я» і адресат – співрозмовник. Під час епістолярного спілкування між адресантом та адресатом існує певна відстань у просторі та, як наслідок, відстань у часі (крім інтернет-листування), тому інформація, що міститься у листі, може бути «застарілою», якщо він не надійшов своєчасно. На цій підставі можна зробити висновок, що комунікативний акт у листах своєрідний, вимагає співрозмовника, але діалог – умовний.

Для кожної нації характерна своя система етикетних формул. «Структуру мовного етикету визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій, які властиві всім мовцям: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо» [28, 10-11]. Для реалізації формул мовного етикету потрібні інші умови, ніж для звичайного мовленнєвого акту. Тому, як правило, серед етикетних формул вирізняють ті, що «вживаються при зав'язуванні контакту між мовцями – формули звертань і вітань; при підтриманні контакту і при завершенні спілкування – формули прощання, побажання тощо. Це власне етикетні мовні формули»

У літературі зазначено, що, крім власне етикетних формул, до мовного етикету належать ще й «соціально-мовні символи етикетного рівня (наприклад, етикетні формули заперечення (незгоди і ствердження), згоди, формули запи-

тання, що використовуються в певних соціальних-культурних рівнях)» [150, 92].

На цій підставі можна зробити висновок, що мовний етикет обслуговує весь комунікативний акт (від початку до завершення).

2.3.1. Звертання – один із найважливіших елементів у рамковій побудові листа. Досить важливою є проблема частотності використання різних етикетних формул узагалі та в епістоляріях конкретних авторів зокрема. Для з'ясування цієї проблеми розглянемо набір мовних виразів, яким послуговуються в тій чи іншій етикетній ситуації. «Камертоном, що налаштовує на певний стиль спілкування, без сумніву, виступають звертання й звертальні вирази» [28, 15]. Серед звертань зазначимо найбільш уживані: *мамо, тату, доню, сестро, сину, брате, бабуся, дідусю, пані, пане, панно, паничу, панове, добродію, добродійко, добродії, товаришу, товариство, друже, приятелю, подруго, колего* тощо. Такі звертання можна умовно поділити на групи:

- назви, які позначають родинні стосунки (*мамо, тато, сестро*);
- слова-титули (*пане, пані, панове*);
- назви, які вказують на посаду, вчене звання (*професоре, учителю*);
- демінутиви у ролі звертань (*голубонько, серденько, ластівочко*);
- назви, що вказують на дружні стосунки (*друже, товаришу, добродію*);
- власні імена, імена й по батькові (*Радочко, Лілечко*);
- субстантивовані прикметники та займенники у функції звертань (*любі мої, дорогі*);
- жартівливі, гумористичні, авторські назви (*Уксусок, Дроздик, Лілея моя, Кахиня* тощо).

Певні групи було виділено С. К. Богдан у статті «Формули етикету в українській епістолярії», інші подано нами в дисертаційному дослідженні. Ці звертання використано окремо і в поєднанні з прикметниками на означення ввічливості: *гречний, чемний, шанобливий, обхідливий, приятний, люб'язний, поштивий, шляхетний, високоповажний, шановний* тощо. Цікавою з цього приводу є

думка А. В. Корольової, яка в монографії «Типологія нарративних кодів інтимізації в художньому тексті» наголошує на інтимізуючій ролі звертань, підкреслюючи, що вони використовуються «для встановлення, налагодження та підтримки контакту з читачем, стимулюючи розгортання художнього інтеракту». Важливо, що при цьому реакція читача спрямована «на художню взаємодію з автором, на інтимізоване спілкування» [90, 235].

В епістоляріях Лесі Українки трапляються звертання-імена з демінутивними афіксами, які служать засобом інтимізації епістолярного тексту. Уважається, що діапазон почуттів, які можна висловити суфіксальними формами імен, може змінюватись від шанобливо-приятного і ніжно-ласкавого до насмішкуватого, осудливого, презирливого.

Найчастіше письменницею використано звертання-ім'я, що передають ніжність, любов, прихильність. Вони бувають непоширеними: «Лілеєнько! Гляди, не “переучись”» [182, 348]; «Боюся я, Лілеєнько, що ти так томишся ...» [183, 100]; «Ну, Лільчику, бувай здоров» [183, 90], а іноді поширюються додаванням присвійного займенника *мій, моя*: «Я знаю, моя Лілеє, що се тяжка місія ...» [182, 196]; «Міцно цілую тебе, Лілеєнько моя!» [182, 175]; «Бувай здорова, Лілея моя!» [182, 152]; [182, 337]; «Міцно цілую тебе, моє Лілінятко» [182, 297] та якісних прикметників *милий, любий, дорогий*, які мають граматичне вираження повної нестягненої форми прикметника, що є характерною для поетичного та фольклорного мовлення: «Любий Микосою!» [181, 324]; «Милая Лілеєнька!» [182, 157]; «Лілеєнька любая!» [183, 113]; «Любий Миша!» [182, 348]; «Люба Дориночко!» [182, 313]; «Дорогая Лілієнько!» [183, 200]; «Спасибі, люба Річчі, за авторський дарунок» [183, 11]; «Дорогая Дориночко!» [182, 331]; «Річчі, дорогая! Обізвись, сестричко, хоч словом» [183, 96]. Таким чином епістолярна інформація набуває народнопоетичних рис та відповідає культурним традиціям українців. Поєднання у звертанні прикметника, займенника та власне назви дає можливість краще передати особливі почуття: «Радочко, люба моя сестричко!» [181, 323]; «Люба моя Лілеєнько!» [182, 217]; «Дорога моя Лілочка!» [181, 342]; «Моя милая Лілея!» [182, 76]; «Будь здорова, моя любая Лі-

ля, та черкни словечко ...» [183, 208]; *«Люба моя Лілечко!»* [181,347]; *«Люба моя Лідочко!»* [181, 340]; *«Лільчику мій дорогий!»* [182, 373]; *«Дорога і шановна Ольго Федорівна!»* [181, 326]. В епістолярії Лесі Українки помічено «нанизування» звертальних виразів: *«Лілечко, серце моє!»* [182, 195]; *«Бувай здорова, моя ліля, моя люба, дорога сестро і товаришко!»* [181, 409]; *«Дорога моя Лідочко! Моя единственная старшая кузина»* [181, 342]. Такі конструкції підкреслюють безмежність почуттів автора листів до своїх рідних. Письменницею використано кольористичні епітети, прикметникові демінутивні утворення, які надають звертанню конотативного звучання: *«Мій Лільчик золотий, і рожевий, і іскристий»* [182, 378]; *«Біденька моя товстенька Лідочко!»* [182, 340]; [182, 153]; *«Беденькая моя толстенькая Лидочка!»* [181, 398].

В епістолярії Лесі Українки подано значну кількість звертань-прізвиськ, які письменниця дає своїм братам та сестрам. Це є свідченням багатой мовної особистості письменниці. В епістоляріях вжито і непоширені звертання-прізвиська: *«Ну, Ліцику, я йду гулять на сонце»* [183, 105]; *«Ну, як же ти, Зірко, маєшся?»* [181, 97]; *«Ну, Ліцику, напиши, як маєшся»* [182, 369]; *«Пиши мені, Гусінько, а я буду відповідати завжди»* [182, 333], і поширені, що у своєму складі, за аналогією до звертань-імен, містять займенники та прикметники: *«Цілую тебе міцно, Лілицика моя»* [183, 54]; [182, 326]; *«Ліля моя!»* [182, 289]; *«Добре так, золота моя Ліліє»* [183, 120]; *«Милая Ліля!»* [182, 173]; *«Дорогий мій Олег!»* [182, 299]; *«Другий раз ще напишу, а тепер будь здорова, гусенятко моє, ой гусь-гусю-гусю!»* [182, 70]; *«Хвалю тебе, Ліля моя славная, що ти не ставиш всього на карту для любові»,* [182, 380]; *«Дорогі мої мечки Ліда і Ваня!»* [182, 317]; *«Мила моя молоденька кна-кна!»* [182, 184]. Такі звертання завжди використано з позитивною оцінкою, вони є емоційно та експресивно забарвленими. Листи письменниці насичені різноманітними художніми засобами та прийомами у звертаннях (повторами, асонансами, тавтологією, епітетами тощо), що надають їм нового експресивного звучання: *«Любий, дорогий Ліцику!»* [181, 380]; *«Цілую тебе міцно, моя Лілія, Джілія, Ліліточка!»* [182, 58]; *«Будь здорова, Біла Гусь, моя широкенька, моя дорогенька!»* [182, 315]; *«Ти ж,*

моя Лілея лілейная, не хили головки на чужині, а держи її стрімко і гордо, як годиться лілеям огнистим» [182, 152]; [182, 176]; [182, 225].

Аналіз дає підстави зробити висновок, що звертання на ім'я або ім'я та по батькові, а в листах Лесі Українки ще й на прізвиська, використано тоді, коли співрозмовник (адресат) – ровесник, добрий знайомий, близький друг чи близький родич. Демінутивні форми імен та прізвище допомагають передати почуття ніжності, любові, поваги та приязні. Поширення цих лексем епітетами *любий, -а, ая; милий, -а, ая; дорогий, -а, -ая; коханий, -а, -ая; займенниками мій, моя, моє; прикметниками дорога, -ий* емоційно та експресивно увиразнюють епістолярний текст. Такі мовні одиниці характеризують мову епістолярію письменниці як колоритну, експресивно вагому.

Лесея Українка обирає для звертань поширені та непоширені конструкції. Любов і повагу до своїх батьків висловлено через одиничні та поширені звертання, які найчастіше містять прикметники *любий, -а, -ая; милий, -а, -ая; дорогий, -а, -ая* та займенники *моя, мій*: «*Бувай здорова, мамочко!*» [181, 30]; «*Не бійся, люба мамочко, вразити мене листами*» [183, 98]; [182, 168]; «*Люба моя мамочко!*» [181, 309]; «*Знаєш, любий папочка. Я ніколи не маю ні претензії, ні охоти перероблювати...*» [182, 353]; [182, 230]. Прикметники та займенники у звертаннях можуть стояти у пре- і постпозиції, зазвичай постпозиція зумовлює експресивне навантаження тексту листа: «*Ти, мамочко люба. Не думай, що я з прикростю пишу...*» [183, 91]; «*Ну, бувай здорова, мамочко моя, цілую тебе, і папу...*» [183, 35].

Використання у звертаннях народнопоетичних образів, символіки та художніх засобів – одна із характерних рис епістолярію письменниці. За допомогою цих засобів мовні одиниці набувають емоційного звучання, чітко визначається конотація: «*Прощай, мамочко-серденько!*» [181, 93]; «*Прощай, серденько моє, мамочко!*» [181, 100]; «*Мамочко, серце моє, постарайся чимнебудь розбивати собі настрій, щоб не вбиватись*». [183, 91]; «*бувай здорова, мамочко-голубочко. Цілую тебе...*» [183, 99]; «*Цілую тебе, мамочко, голубочко, ластівочко!*» [181, 32]. Отже, у звертальних виразах цього рівня представлено

демінутивні форми з позитивною оцінкою, які виконують роль носіїв позитивних емоцій (радості, любові, щастя, ніжності). Усі вони є експресивно насиченими.

У ролі звертань вжито назви за іншими родинними зв'язками, які, як правило, є поширеними. Вони можуть бути двокомпонентними: «*Ну, тепер прощайте, милая бабушка, напишіть, що Ви робите...*» [181, 11]; «*Вашою ученице, дядино моя, теж нелегко бути...*» [181, 257]; трикомпонентними: «*Міцно цілую Вас, моя дорога дядино*» [181, 420]; «*Для вас, мої дорогі сестри і брати, я хотіла б бути енергичною...*» [181, 348]; «*Любі мої папа і мама!*» [181, 367]; «*Бувайте здорові, любя, дорога дядино. І не бійтесь за мене – не перлина...*» [181, 345]; та багатокомпонентними: «*Дорога моя, любя дядино!*» [182, 122]; «*Люба моя, дорога дядино!*» [181, 327]; «*А тепер бувайте здорові, моя любя, дорога, бідна моя дядино!*» [181, 336]; «*...до побачення, моя любя, мила, дорога дядино!*» [182, 124]. Багатокомпонентна структура дає можливість повною мірою висловити свої почуття та ставлення до близьких людей. Письменниця нерідко вдається до повної нестягненої форми прикметника, що характерна для народнопоетичної творчості. Це зумовлює експресивне звучання епістолярію: «*Любії мої мамочко і Лілесенько!*» [183, 272]; «*Мої любії всі!*» [183, 96]; «*Любії мої!*» [182, 121].

У ролі звертань вжито не лише назви за родинними ознаками, але й ті, що вказують на позитивні властивості та якості: «*Не журишь, дитино моя, все гаразд буде ...*» [181, 246]; «*До свідання, панютко*» [181, 370]; «*Цілую тебе, моя бідненька дитинка ...*» [183, 117]; «*Дорогі мої обоє...*» [182, 245]; «*Міцно цілую тебе, утятонько любеє ...*» [183, 189]. Експресивна виразність, емоційне забарвлення та позитивна аксіологія дають можливість наголошувати на конотативному звучанні епістолярного тексту. Прикметникові лексеми у повній стягненій і нестягненій формі є стилістично вагомими: «*Цілую тебе міцно, моя золотая*» [183, 90]; «*Цілую Вас щиро, моя дорога!*» [181, 216]; «*Бувай здорова, моя лілейно-рожева, моя золотая*» [183, 105]; «*Велике спасибі тобі за листа, любая*» [183, 189]; «*Цілую тебе міцно, моя рожево-золотая*» [182, 370]; «*Пробач, моя*

злото-рожева, що я тобі не одразу відповіла» [183, 99]; «*А тебе, моя Лідія, моя білая, моя любая, міцно, міцно цілую*» [182, 312]; «*Міцно тебе цілую, ти, моє мале-велике*» [182, 147]. Завдяки різним стилістичним прийомам досягнуто мети епістолярної комунікації – наблизити адресата у просторі, психологічно підготувати його до майбутньої комунікації.

Вартими уваги є деякі звертання в листах до Ольги Кобилянської. Подано нове і цікаве звертання *хтось* (не знане досі із жодної епістолярії). «Поява неозначеного займенника в ролі звертання зумовила своєрідну ланцюгову реакцію: змінюється настрій і ритміка листів, ... їх семантико-синтаксична структура і композиція, синтаксична будова окремих висловлювань» [28, 388]. Важливо, що змінюється образна система епістолярію і це дає можливість говорити про своєрідність індивідуального стилю листування. Неозначений займенник у ролі звертання *хтось* набуває різних граматичних та словотворчих варіантів (*хтосічок, когось, комусь* тощо): «*Ой, мій хтось дороженький!*» [182, 347]. Часто ці мовні одиниці вжито з епітетами – *любий, дорогий (дороженький), добрий (добренький), чорненький*: «*Хтосічку мій дорогий та любий*» [183, 156]; «*Мій любий дорогий хтось!*» [183, 122]; «*Мій любий чорненький хтось*» [182, 322]. Указані лексеми утворюють особливий емоційний ряд з організуючим центром *хтось (хтосічок)*. Звернемо увагу, що в ньому – «тільки теплі, пастельні тони» [28, 389]. Навіть така лексема як *чорненький* не має в листах характерних ознак контрасту, хоча часто функціонує поряд з іншою – *білий, біленький*. Характерно, що в епістолярних текстах письменниці часто використано такий стилістичний прийом як антитеза (змістовий контраст). Всі стилістичні засоби і прийоми слугують для передачі лише позитивних емоцій та позитивної оцінки: «*Мій хтосічку, мій папороті цвіте, чи Ви ще все хворі?*» [183, 107].

Аналіз звертальних формул за родинними та різноманітними внутрішніми й зовнішніми властивостями та якостями дає підстави стверджувати, що Леся Українка в листах досить часто послуговується різними мовними одиницями в ролі звертань. Закономірно, що протягом століть українські звертальні одиниці

суттєво змінювалися. «Частина лексем архаїзувалась, ... що суттєво позначилось і на зміні мовного етикету» [28, 88].

Звертання типу *пане, пані, панове* переважали в офіційному вжитку в часи Лесі Українки, ними вона неодноразово послуговується у своїх листах. Ці звертання було поширено в українській мові під впливом польської і спочатку зафіксовано як офіційні звертання до осіб привілейованих верств суспільства. Пізніше це слово «узвичаїлося як увічлива форма згадування або звертання до людей незалежно від соціального стану» [24, 37]. Таке звертання досить давнє, оскільки Пан – давньогрецький бог лісів та гаїв, захисник усього живого, тобто – господар, добродій. Ми вважаємо, що Леся Українка з цієї причини використовує це звертання з прикметниками *дорога (-ий), люба (-ий)*, які не характерні для офіційного спілкування: «Тільки, дорога пані, не лякайтесь ...» [182, 119]; «Не обіцяю Вам, люба пані, “гримати” на Вас ...» [182, 117]; «Ви порівнюєте мене навіть з ангелом, але, дорога пані, щоб Ви знали ...» [182, 110]; іноді вони набувають офіційного звучання за рахунок використання разом із шанобливими прикметниками *вельмишановний, високоповажаний, високодостойний*: «Високоповажана пані!» [182, 268]; «Високоповажані панове!» [183, 458]; «Вельмишановний пане Петруненко!» [183, 449] тощо. Такі прикметники надають спілкуванню піднесеної тональності. У повсякденному побутовому мовленні це звертання збережено на території Західної України, а в офіційному мовленні в інших регіонах України.

Рідше у листах письменниці представлено звертальні номени – *добродію, добродії, добродійко* із прикметниковими означеннями – *високоповажаний, високоповажаний, вельмишановний (-а), шановний (-а)*: «Високоповажаний добродію! Прошу вибачити, що я не одразу відповіла на Вашого листа» [183, 254]; «Вельмишановна добродійко! Тільки що отримала Вашого листа ...» [183, 229]; «Шановна добродійко!» [182, 256]; «Шановний добродію!» [181, 362]; [181, 329]; «Високоповажний добродію!» [181, 314]; [183, 81]. *Добродію, добродійко, добродії* специфічно українське шанобливе звертання. В «Історичному словнику українського язика» Є. Тимченка так тлумачиться одне із його значень:

«той, що діє добро, доброчинець» [24, 37]. Ці звертання були поширені на Східній Україні і на певний час зникли з ужитку загалом. Лише в останні десятиліття ними почали знову послуговуватися різні верства населення [28, 90]. Для епістолярію письменниці характерне використання таких звертань лише в поєднанні із шанобливими прикметниками *вельмишановний, високоповажний, шановний* та означень типу: *любий, ніжний, ласкавий* на позначення прихильності та поваги.

Найчастіше такі звертальні формули вжито у листах до незнайомих або мало знайомих людей. Письменниця використовує поєднання двох різних звертань, яке виконує стилістичну настанову – надати листам експресивного звучання, висловити своє ставлення до адресата: «*За кого Ви мене приймаєте, пане добродію...*» [181, 304]. Така форма звертання має свою історію і становить кальку з польського *pani dobrodzieju*, її використання в епістолярних текстах письменниці зумовлено історично. Вживання в епістолярії офіційних звертань та інтимно-ласкавих прикметників слугує засобом передачі почуття любові, симпатії, прихильності до адресата: «*Я вже мала нагоду писати Вам, ласкавий добродію ...*» [182, 163]. Аналіз дає підстави стверджувати, що такі своєрідні поєднання не є випадковими. Леся Українка за рахунок використання таких конструкцій намагається передати особливе ставлення до адресата (повагу, прихильність).

Звертання *товаришу, товаришко, товариші* стали офіційними в Україні лише після 1917 року, але письменниця широко використовує їх у листуванні. Донедавна вважалось, що слово *товариші* як звертання з'явилося наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття і використовувалося для вираження взаємоповаги переважно в робітничому середовищі, але українці послуговуються ним здавна, ще з козацької доби. Ці звертальні вирази вживано у різних значеннях: «людина, яка спільно з ким-небудь виконує якусь справу, бере участь у якихось діях», «людина, зв'язана з іншими спільною професією, місцем роботи, навчанням», «людина, зв'язана з ким-небудь дружбою, щирий друг, приятель» тощо [24, 38]. Леся Українка використовує такі звертання лише для підкреслення то-

вариських, приятельських стосунків, тому вони в епістолярії представлені з інтимізуючими означеннями-прикметниками та займенниками *мій, наш, милий, любий (-а), ніжний (-а), добрий, щирий* тощо. Це зумовлює емоційно-експресивне звучання тексту епістолярій: «*Однак простіть, мій товаришу, може Вам сей тон не подобається ...*» [183, 140]; «*Бувайте здорові, товаришу милий ...*» [183, 15]; «*Люба моя товаришко!*» [182, 198]; «*Се справжнє щастя, люба товаришко, що ми хутко побачимось!*» [182, 133]; «*Шановний добродію! Або краще, незнайомий дорогий товаришу!*» [181, 329]; «*Бувайте здорові, моя добра, ніжна і люба товаришко*» [182, 211]; «*Скажіть, дорога товаришко, що Ви думаєте про мене ...*» [182, 159]; [182, 131]; [182, 112]; «*Моїм невідомим прихильникам моє вітання, а Вам, дорогий товаришу, щире стискання руки*» [182, 208]; «*Шановна і дорога товаришко!*» [182, 116]; [182, 109]; «*Шановний і дорогий мій товаришу!*» [183, 136]; [183, 163]; «*Вельмишановний і дорогий товаришу!*» [182, 309]. Такі прикметники передають зазвичай позитивні емоції, але іноді вони виконують іншу стилістичну настанову – передати негативну оцінку та негативні емоції: «*І так, товаришу милий, “мир миром”, хоч ми й не сварились (принаймні се на мою думку так)*» [183, 192]; «*Коли вже Вам так дуже хочеться, дорогий товаришу, то смійтесь собі ...*» [183, 194]. «*Ні, товаришу, як бачите, і не залишила, і не забула ...*» [183, 93]; [183, 154]; «*Високоповажаний товаришу, посилаю Вам переклад новелки п. Розенбаума*» [182, 357]; «*Високошановний товаришу і добродію!*» [183, 82]. Поєднання офіційного звертання та дружньо-товариського означення надає листам нового емоційного звучання.

На вибір вокативних виразів суттєво впливає характер узаємин із адресатом. Близькі, товариські відносини дозволяють скористатися звертаннями *друже, подруго, брате* тощо. Ці звертальні лексеми передають прихильність, повагу, іноді любов і є стилістично багатими: «*Ах, друже мій, як би ти знала, які у мене тепер смішні плани ...*» [181, 299]; «*Бувайте здорові, друже мій, сподіваюсь, що Ви подужали*» [181, 255]; «*Бувайте здорові, шановний і дорогий друже*» [182, 348]; [183, 24]; [182, 315]. Емоційне спрямування таких виразів, як

правило, позитивне. Іноді їх поєднано з «офіційними» прикметниками і вони набувають іншого, «сумного», звучання та передають розпачливий настрій (це залежить від контексту): «Високошановний друже. Дуже мені неприємно, що Ви так якимось дразливо прийняли мій лист» [183, 66]. Письменниця дипломатично може розв'язати назрілі проблеми і використовує для цього необхідні звертання: «Я, друже, не прошу і не просила у Вас ніякої “статистики” ні для мене, ні для мого приятеля» [183, 67].

Найбільшу кількість становлять звертання, що передають родинні стосунки. Серед них варті уваги звертання-ім'я, прізвиська, які уже було проаналізовано. Крім цього, епістолярні тексти Лесі Українки містять звертання-прикметники (субстантивовані) іноді із займенниками, що передають позитивні почуття (співчуття, любов, прихильність тощо): «Бідна, дуже не хотіла їхати на північ» [182, 363]; «Напиши, любая, хоч два слова» [183, 206]; «Аж чудно читати, що Ви, бідні, вже мерзнете там» [183, 120]; «Гляди себе, дорога» [183, 91]; «Цілую тебе міцно, моя золота, і прости за клопіт» [183, 42]; «Спасибі Вам, дорога моя, за прихильність до дядька ...» [181, 281].

Варті уваги іншомовні звертання, які можна поділити на групи за мовною належністю: **німецькі, італійські, французькі, латинські** та інші.

Німецькі звертання вжито переважно у листах до О. Кобилянської. За допомогою таких конструкцій Леся Українка передає ставлення до своєї товаришки. Ці звертання є емоційно насиченими та колоритними: «Liebe, liebste Wunder blume!» (любий, найлюбіший чарівний квіте – нім.) [182, 242]; «Liebe, ferne Lotosblume!» (Любий, далекий лотосовий квіте! – нім.) [182, 205]; «Будь-те мені здорові, meine liebe Wunderblume!» (Мій любий чарівний квіте – нім.) [182, 201]; «Бувайте здорові, sie liebe, liebste!» (Люба, найлюбіша – нім.) [182, 207]; «Тепер, liebe Ferne, (люба, далека – нім.) пишу Вам зараз же по отриманні Вашого листа ...» [182, 194]. Вони містять народнопоетичні образи, що передають любов, ніжність до адресата та є стилістично вагомими: «А на літо, аби дав мені бог заробити гроші за недавно послані до російських журналів праці (між іншим і за Вас), liebe morgenseele» (люба ранкова душе – нім.) [182, 160];

«... і горить моє серце, що я не знаю, як живе, що думає мій хтосічок, мій дорогий, моя Wunderblume» (чарівна квітка – нім.) [183, 106]. Італійські звертання використано у листах до сестри Ольги (милозвучна мова дає можливість передати ніжні ласкаві почуття): «Тебе, Gigliò d'oro, міцно-міцно цілую.» (золота Лілеє – італ.) [183, 102]; [182, 345]; [182, 312]; «Gigliò mio!» (моя Лілеє – італ.) [182, 12]. Італійські лексеми в листах слугують засобом експресивізації епістолярного тексту: «Бувай здорова, mia rosa odorata» (моя запашна троянда – італ.) [183, 11]; «до побачення, Gigliò carissimo!» (найдорожча Лілея – італ.) [182, 372]; «Міцно цілую тебе, так міцно, як люблю тебе, mio Gigliò bianchissimo ...» (моя найбільша Лілея – італ.) [182, 237].

Серед **французьких** звертальних виразів можна виділити декілька груп. У **першій групі** вжито **звертання на ім'я**, які зазвичай використано з означеннями-прикметниками (іноді з демінутивними афіксами): «Chere petite Radinette!» (Дорога маленька Радочко! – фр.) [181, 339]; «Дорогий Радочку!» (фр.) [181, 395]; «Cher petit Radis!» (моя маленька Радо – фр.) [182, 36]; [182, 94]. **Інша група** містить **шанобливі, офіційні звертання**, які набувають урочистого звучання та належать до високого експресивного стилю: «Вибачайте, cher matre, що приписую на сьому кланті ...» (дорогий учителю – фр.) [182, 265]; [182, 241]; «Cher confrere (дорогий побратиме - фр.), чи не будете ласкаві зайти до нас ...» [183, 73]; [183, 77]. Письменниця збагачує звертальні вирази різноманітними прізвищами та індивідуальними (оказіональними) називаннями. Є вони і в іншомовних звертаннях: «Милая Лидочка! Chere boule fixe!» (дорогий непопущний колобок – фр.) [181, 353].

Використання звертань **латинською мовою**, яка, як відомо, придатна для філософських висловів, серйозних роздумів, передбачає іншу мету – передачу найніжніших родинних почуттів: «Carissima mia (моя найдорожча – лат.), кінчаю листа...» [182, 233]; «O carissima cara!» (Дорога моя – лат.) [182, 231].

Російські звертальні конструкції малочисленні: «Бувай зорова, “душа звезды моей!”» [10, 383]; «Моя “единственная старшая кузина!”» [10, 340].

Аналіз звертань в епістолярних текстах Лесі Українки дає підстави стверджувати, що письменниця послуговується не лише традиційними, але й нетрадиційними звертальними конструкціями. Серед традиційних слід зазначити ті, що і в наш час не втратили активності вжитку: *пані, панове, добродію, добродійко, добродії, товариш, товариство* тощо. Ці звертання набувають нового звучання, оскільки використовуються, як правило, з означеннями-прикметниками та займенниками різної стилістичної ваги (від інтимізуючих до офіційно-ділових): *дорогий (-а); любий (-а, -ії); милий (-а, іі); щирий (-а); шановний (-а); високоповажний (-а); високошановний (-а)* тощо. Звертальні конструкції, що містять імена, вжито із демінутивними суфіксами *-еньк-, -чик-, -ус-* тощо. До нетрадиційних належать індивідуальні утворення-прізвиська, які відрізняються значною експресивністю та високою емоційністю: *Микуня, Дроздик, Пуця-ішаця, Микось, Мака, Кна-кна, Джулія, Пуцик, Кахота, Кахія, Гусь, Гусінька, Дроздик, Патя, Маусик, Річі, Тюсінька* тощо. Стилiстично вагомими є й інші звертання, функції яких виконують субстантивовані прикметники: *золоторожева, лілея лілейная, малесеньке-любє, малє-велике* тощо. Таким чином, «індивідуально-авторські звертання» не лише вирізняють адресата з-поміж інших, вони «надають спілкуванню жартівливого, інтимно-товариського відтінку і стверджують невичерпні можливості мовотворчості нашого народу» [28, 173].

До нетрадиційних звертань належать і поєднані конструкції типу: *панє-товаришу, панє-добродію*. Поєднання стилістично різних понять лексем офіційного звучання *товариш, добродій* та інтимізуючих прикметників *любий, милий, дорогий* надає листам своєрідного колориту та зумовлює їхнє конотативне звучання. Емоційні лексеми *любий (-а), дорогий (-а), милий (-а, -ії)* в епістолярних текстах суб'єктивуються, зберігають емоційність і відзначаються інгерентною експресивністю.

2.3.2. Етикетні формули прохання. Формули прохання теж належать до часто вживаних в епістолярних текстах конструкцій. Це зумовлено, перш за все, типологією жанру листа і наявністю відповідної комунікативної ситуації. Формули прохання в епістолярних текстах містяться на початку чи у кінці листа (це

передбачено рамковою побудовою епістолярію): *«Боюся, що я вже спізналася з сим проханням, бо вже Ви досі, либонь, у Відні..., але я була б Вам незмірно вдячна, коли би сьте були ласкаві розвідатися про сю справу»* [183, 287]. Такі етикетні конструкції тісно пов'язані з категорією модальності у лінгвістиці. Ця категорія детально описана В. В. Виноградовим, який виокремив об'єктивну та суб'єктивну модальність. Відповідно **об'єктивна** – це така, що пов'язана з дійсним способом дієслів із часовою конкретизацією або ірреальними способами та **суб'єктивна**, що виражена іншими засобами у реченні (деякими перформативними дієсловами, іменниками, прикметниками, а також вставними словами, порядком слів тощо). Суб'єктивна властива не всім реченням і може нашаровуватися на об'єктивну, підтверджуючи чи змінюючи її. Виділяють і **реальну модальність** позначену дійсним способом дії та **ірреальну**, що передається умовним та наказовим способом дії. Модальність розглядається і як категорія дискурсу, адже вона поєднує чотири головних компоненти комунікативної ситуації: двох комунікантів, зміст висловлення й дійсність, у якій комунікація відбувається [165, 383-384].

Різноманітність комунікативних ситуацій, у яких виникають прохання, зумовлює, відповідно, й розгалужену систему певних етикетних формул. Ядро цієї системи складають ключові лексеми *просьба, прохання, просити* або конструкції з ними: *«Дозволю собі просити, аби Ви, пані, не давали Ользі дуже займатись спіритизмом...»* [182, 326]; *«Дуже прошу, перешліть мого листа п. Кобилянській...»* [182, 104]; *«У мене к Вам маленькая просьба... я была бы Вам очень благодарна...»* [182, 197]; *«А от власне моя просьба»* [181, 131]; *«Я Вас маю об одній речі просити»* [181, 127]; *«Тепер маю до тебе прохання...»* [182, 26]; *«Ще раз прошу Вас...»* [182, 180]; *«Напишіть мені се, дуже прошу Вас»* [183, 107]. Для передачі прохання може бути вжито лексеми (дієслівні та іменні), **семантика яких містить «прохання»** (суб'єктивна модальність): *не відмовляйте, майте ласку, Бога для, діло маю, на Бога, майте добрість* тощо. Такі конструкції досить частотні та завжди передають позитивні емоції: *«Перше всього просьба: пришли мені, бога для, 7 руб. ...»* [182, 182]; *«Ще майте ла-*

ску послати в г. Юрьев, в университетскую библиотеку, 1 прим. “Думи і мрії”» [182, 164]; *«Зробіте мені ласку, передавши йому мого листа ...»* [183, 51].

Епістолярне **прохання** іноді **передано за допомогою питальних кон-струкцій** (суб’єктивна модальність) : *«... чи не будете ласкаві написати мені ...»* [182, 269]; *«Чи не були Ви ласкаві прислати мені Ваше “Зів’яле листя”»* [182, 73]; *«... чи не будете ласкаві подарувати нам до бібліотеки Ваші твори ...»* [183, 173]; *«Чи не міг би любий хтось виїхати напроти когось днів на два ...»* [182, 364]; *«Чи не будете ласкаві розпорядити аби мені остатнє число “Вісника” прислали в Буркут ...»* [182, 260]. Вони не є експресивно вагомими, але емоційно насичені. Епістолярій письменниці містить наказові речення, які слугують засобом передачі прохання, імператив яких повністю нейтралізується завдяки виразам *будьте ласкаві, коли можна, майте ласку* (ірреальна модальність): *«Та вже й ти вчини мені ласку, обізвися до мене яким словом, бо ще ж я сього року від тебе листа не бачила»* [181, 61]; *«Зробіть велику ласку, нагляньте особисто, щоб на 24 стор. було надруковано як слід ...»* [182, 134]; *«Зроби ласку, переговори з Ігнат’євим і сповісти мене ...»* [182, 167]; *«Зволіть сповістити мене, чи Вас ця справа заінтересує ...»* [183, 251]; *«Пришліть, будьте ласкаві, нам ті “Пісні до танцю”»* [183, 220]; *«Будьте ласкаві, добудьте мені адресу Павла Граба»* [182, 129]; *«Ще, будьте ласкаві, коли можна, вишліть мені нову книжечку Стефаніка ...»* [182, 201]; *«Тепер ще просьба до Вас: будьте ласкаві, пришліть нам “Основи біблійної критики ...»* [182, 104]; *«Будь ласкав, папа, напиши , чи не озивався там Брокгауз?»* [182, 204].

В окремих листах вжито **умовні речення, що передають прохання (ірреальна суб’єктивна модальність)**, але вони емоційно та експресивно нейтральні. Зауважимо, що формула прохання з’являється в епістолярії Лесі Українки здебільшого з традиційними етикетними виразами, які передають ставлення письменниці до адресата. Найчастіше використано традиційні конструкції *будь ласка, будь ласкава, будьте ласкаві*: *«От я згадала, а Ви будьте ласкаві не забудьте ...»* [181, 378]; *«... будьте ласкаві, пришліть мені ще три моїх поезії ...»* [182, 116]; *«Пришліть, будьте ласкаві, французький переклад»* [181,

365]; *«Будьте ласкаві відповісти мені хоч словом згоди чи незгоди на мій запит про переклад Ваших творів на російську мову»* [183, 82]; *«Будь ласка, передай їй ..., щоб вона, їдучи до мене на свята, боронь боже, не їхала кіньми ...»* [181, 417]; *«Мамочко, будь ласкава, знайди мої письма, що я просила тебе сховати ...»* [181, 368]; *«Будьте любезны выяснитъ мне детали ...»* [182, 173].

Мовотворчість письменниці зумовлює використання **своєрідних кон-струкцій, що передають прохання**: коли *Ваша ласка, з ласки Вашої, майте велику ласку, коли хтось ласкав, зробіть мені ласку, може б Ви були ласкаві з ласки своєї, на ласку Божу (ірреальна суб'єктивна модальність)* тощо. Ми вважаємо, що такі вирази завжди експресивні: *«Дуже прошу Вашої ласки позичити мені на місяць “В поті чола” Франка»* [183, 81]; *«А справки наведіть, з ласки Вашої»* [183, 57]; *«Як будете пересилати переклад п. Якобовському, то, майте велику ласку, перепросіть його від мене за припізнення ...»* [182, 132]; *«... вчора викінчила я свій переклад, оце перепису і пошлю Вам, а Ви, з ласки Вашої, зредагуйте його»* [182, 132]; *«Нехай хтось буде ласкавий відповісти хуменько ...»* [183, 80].

Поряд з **офіційними, пошанними формами прохання**: *«Прошу Вашої ласки наглянути особисто, аби спростовано помилку на 74 сторінці»* [182, 171]; *«Дуже прошу Вас ...»* [10, 20]; *«Зробіть мені безмірно велику послугу ...»* [183, 83]; *«Щиро прошу Вас, дорогий товаришу ...»* [183, 150]; *«Я Вас дуже прошу, коли Вам се тільки не прикро ...»* [182, 245]; *«Я дуже прошу Вас, перепросіть за мене д. Лозинського ...»* [182, 249] представлено й **дружні, інтимні та фамільярні**: *«Ще би я Вас об одній речі красенько попросила ...»* [181, 90]; *«Прошу Вас хорошенько ...»* [181, 136]; *«А тепер просьба приватіссіма»* [183, 356] тощо. Отже, формули прохання відзначаються стилістичною маркованістю. Поряд з експресивно нейтральними трапляються емоційно та експресивно виразні, які зумовлюють конотативне звучання тексту листа.

2.3.3. Формули подяки. Листи Лесі Українки багаті й на інші етикетні формули, наприклад, формули подяки. «Дякувати» – «висловлювати, виражати подяку, бути вдячним за зроблене добро, виявлену увагу» [170, 450-451]. Пись-

менниця, послуговуючись цими формулами, вносить у них нові елементи, які мають експресивне наповнення, рідше використовує традиційні конструкції.

1. Цілком закономірно, що **серед етикетних формул подяки найчастіше використано лексеми дякувати, дякую, подяка, вдячні, вдячний (-а)**, які є характерними для багатьох слов'янських мов. Самостійно вжиті, вони лише певною мірою експресивно увиразнюють епістолярний текст: «Дякую за привіт ...» [182, 315]; «Дякую за листа і прошу вибачити за клопіт» [182, 276]; «Дякую за позичку, а пробачте, що пізно вертаю ...» [183, 72] тощо.

2. Експресивності змісту листа надають конструкції, у яких **вдячність передається не лише лексемами на означення подяки, а й поєднанням їх із прикметниками та прислівниками (дуже, щиро, красно, сердечне)**: «*Сердечне дякую за клопіт коло моєї книжки!*» [182, 135]; «*Дуже дякую Вам за дружній привіт...*» [183, 249]; «*Сердечне дякую за Ваш лист і фотографію...*» [182, 210]; «*Щира дяка Вам від нас обох за надіслані книжки ...*» [183, 233]; «*Милая бабушка, дякую Вам дуже за Ваші подарки*» [181, 15]; «*Одержала я твій лист і найсердечніше дякую за нього*» [181, 35]; «*Посилку (вірші) отримала, дуже красно дякую*» [182, 115]; «*... прошу вже Вас, шановна добродійко, передати їм мою велику подяку ...*» [182, 268], що посилюють вираження вдячності. Письменниця іноді використовує **прийом повтору, чим увиразнює етикетну формулу і водночас підкреслює своєрідність позитивної оцінки**: «Дуже-дуже дякую тобі за посилку» [183, 221]; «Дуже-дуже дякую тобі за таку скору відповідь ...» [183, 218].

Для висловлення вдячності українці послуговуються не лише словом *дякую*, але й словом *спасибі*. Первісне значення «спаси біг» стерлося у свідомості мовців, про що свідчить редуковано-зрощена форма. Ця лексема сама по собі не є експресивно забарвленою та емоційно вагомою. В епістолярії її вжито без слів-інтенсифікаторів: «Спасибі тобі за настоящий лист ...» [183, 103]; «*Отримала я посилку з Болгарії, спасибі тобі за неї*» [181, 358]; «*Листи твої ми получили – спасибі, пані*» [181, 370], рідше у поєднанні з оцінними прикметниками та прислівниками (*щире, велике, сердечне, дуже, красно*), які надають

тексту листа емоційно-експресивного звучання: «Спасибі, дуже спасибі за карточку!» [182, 44]; «Картину ми отримали, велике спасибі за неї!» [182, 365].

3. Для висловлення подяки використано у листах **і різноманітні синтаксичні конструкції**. Епістолярний текст Лесі Українки насичений **умовними конструкціями, що супроводжують «подяку» чи «вдячність»**: «... тож і буде демо Вам дуже вдячні, коли Ви надішлете нам тепер і ту збірочку» [183, 220]; «Дуже буду Вам вдячна, якщо не забарите відповіді ...» [183, 251]; «Ще ми були б дуже вдячні, якби ти нам прислала новий збірник пісень Конощенка» [183, 207]; «... буду Вам дуже вдячна, коли звернете ласкаву увагу на мою просьбу» [183, 61]. Вони слугують засобом акцентування уваги адресата до прохання, оскільки формули подяки зазвичай супроводжують епістолярне прохання. **Поєднання прохання та подяки** – одна із характерних ознак мовотворчості письменниці, причому у листах використано не лише українські варіанти, але й російські: «Дозвольте мені, хоч і пізенько, подякувати Вам ...» [183, 92]; «... дозвольте мені при сій нагоді висловити Вам ту щирю глибоку пошану, яку я здавна маю до Вас» [183, 251]; «... позвольте мне выразить Вам благодарность за Ваше, глубоко тронувшее для меня, доверие ко мне ...» [182, 173]; «Прежде всего позвольте поблагодарить Вас за любезную распорядительность» [182, 190]. Іноді такі варіанти етикетних конструкцій автор листа використовує для посилення емоційного впливу на адресата та заохочення для подальшого спілкування.

Крім умовних, іноді вжито **наказові конструкції**: «Прийміть щирю подяку за Ваш авторський дарунок ...» [183, 132].

У висловах подяки досить чітко простежується функція ввічливості, тому в епістолярії ці вислови є обов'язковими, оскільки, по-перше, комуніканти знаходяться на певній відстані, по-друге, від цього залежить перспектива спілкування.

2.3.4 Мовні конструкції, що містять вибачення. Етикетні формули вибачення, як і подяки, не є експресивно забарвленими і лише в деяких листах Лесі Українки набувають конотативного звучання. Відомо, що українці послугову-

ються певними виразами для висловлення вибачення, які значною мірою залежать від «розміру» провини, за яку просять вибачення.

1. Найчастіше це слова на зразок *вибачте, вибачайте, пробачте*, що використовуються в ситуації невеликої провини: «*Вибачай, що я так запізнилася з грішми...*» [181, 418]; «*Вибачте мені на сей раз...*» [182, 170]; «*Пробачте, що не одразу відповіла я Вам ...*» [183, 99]; «*Вибачайте, що пишу Вам обом разом ..., я тепер розлінувалась ..., вибачте мені*» [182, 49]. Таким лексемам властива помірна експресивність. Але поєднання формул прохання та вибачення набуває емоційного звучання: «*Та й Вас прошу вибачити мені сю дряпанину*» [182, 357]; «*На сей раз уже знов я припізнилася з листом і прошу пробачити мені*» [183, 269]; «*Дуже прошу вибачити мені, що вже вдруге завдаю Вам такий клопіт*» [181, 319]. Використання лексем із семантичним значенням вибачення з інтимізуючими прикметниками, прислівниками або описовими конструкціями часто зумовлює конотативне звучання листа: «*Вибачте мені, з ласки своєї ...*» [181, 327]; «*... Либонь, знула я Вас тими коректами? Вибачайте ласкаво!*» [182, 135]. Такі «вибачальні» формули є підкреслено ввічливими.

У значенні «вибачення» українці вживають слова *прости, простіть* «при зверненні до кого-небудь як ввічливе попередження про що-небудь, як вибачення за щось сказане або зроблене» [170, 8, 354]: «*Прости, що лист такий сухий ...*» [181, 321]; «*Простіть за таку нечемність, вона більш на папері, ніж у думці*» [182, 79]; «*Ви вже простіть мене, що я, може, не зовсім-то гладко пишу ...*» [181, 20]; [182, 315]; [181, 344]. У листах письменниці такі лексеми використано при звертанні до когось у значенні ввічливого попередження про щось не дуже приємне. Навіть одиничні лексеми є емоційно насиченими.

2. Використання застарілих стягнених форм згаданих виразів вибачення – ще одна особливість мовотворчості письменниці: «*Пробі, дайте мені відповідь на питання про зміни в перекладах ...*» [183, 88]; «*Даруйте, що я не відписала Вам свого часу ...*» [183, 184]. Вибачальні слова *даруй, даруйте* характерні для розмовного мовлення, а використання їх в епістолярних текстах підкреслює певну стилістичну настанову: якомога доступніше передати інформа-

цію адресату, вплинути на його психологічний стан, надати спілкуванню невимушеного характеру. Можна попросити вибачення, не вдаючись до виразів, що мають відповідне лексичне значення: *«Не беріть мені за зле, коли який час знову буду “неможливою всіма взглядами” в справі кореспонденції ...»* [183, 200]. Такі конструкції завжди стилістично вагомі.

2.3.5. Побаження, благословіння, віншування в епістолярії Лесі Українки. Традиційно українці бажали співрозмовнику щастя, долі, здоров'я тощо. Епістолярний текст не є винятком. Такі вирази були своєрідним захистом від негараздів. Леся Українка не відходить від традицій і в листах використовує різноманітні конструкції, окремі лексеми, що передають побажання. Зазвичай у листах представлені опорні лексеми *поздоровляю, здоровлю, зичу, бажаю, вітаю* та інші: *«Бажаю тобі всякого поспіху на всіх полях, на науковому і на людському»* [181, 271]; *«Бажаю Вам з родиною усього найкращого»* [181, 327]; *«Люба Олесю! Поздоровляю тебе і мамочку-голубочку з іменинами, та бажаю Вам щастя, долі і слави по сей і по той бік кордону»* [181, 97]; *«Здоровлю Вас, і родину, і знайомих»* [182, 278]; *«Поздоровляю з Великоднем тебе, папу, Микосю, Зорю і Дору .... Моє вітання теж всім, хто мене згадає»* [182, 40]. Важливо, що всі ці конструкції – експресивні, вони дають можливість зрозуміти ставлення автора листа до адресата. Використання опорних лексем з емоційно забарвленими прикметниками та прислівниками посилюють конотативний зміст епістолярних текстів: *«Сердечне здоровлю. Аби-сьте завжди підскакували»* [182, 315]; *«При сей верной оказии засилаю Вам своє щире вітання...»* [181, 314]; *«Здоровлю щиро і ще раз дякую за привіт»* [182, 256]; *«Щиро вітаю Вас і Ольгу Федоровну»* [181, 412]; *«Щиро, сердечне вітаю Вас від себе і від сестри»* [182, 113]; *«Мій щирий привіт Вам з дружиною ...»* [182, 228]. Слова-побаження та слова-віншування неминуче супроводжують кожне свято і тому виконують важливу функцію саме в епістолярних текстах, оскільки відбувається прихований діалог, тому є дуже важливими слова, якими висловлюється прихильність, повага, любов тощо. Найчастіше Леся Українка використовує цікаві та нетрадиційні конструкції для передачі побажань, привітань: *«...да пребудет мир в*

доме вашим» [181, 353]; «Високошановний Михайле Петровичу! Засилаючи своє вітання сердечне в сей веселий день, бажаю Вам здоров'я, сили та віку довгого, щоб ми ще довго бачили Вас на роботі у першій лаві працівників наших» [181, 232]; «Щастя Вам боже на кожній дорозі!» [182, 74]; «Хтось нехай буде здоровенький і поздоровить всю шановну родину» [183, 111]; «...даю тобі своє благословеніє навіки нерушимое» [181, 353].

Використання традиційних конструкцій віншувань з різними святами (Новим роком, Різдом тощо) зазвичай не є таким колоритним: «З Новим роком, з новим щастям!» [182, 9]; [182, 159]; «Христос воскрес» [182, 219]; «Будьте здорові з Новим роком!» [183, 9]. Значною мірою наявність чи відсутність побажань у рамковій побудові листа залежить від настрою адресанта. Смуток, поганий настрій зумовлює відмову від побажань та привітань: «Слова “З Новим роком” по якійсь давній, привичній асоціації ідей наводять на мене смуток... Тому я прошу у Вас дозволу не казати їх тепер Вам... та й не дуже я вірю в силу новорічних бажань» [183, 11-12]. Іншомовні віншування цілком закономірно посилюють емоційний вплив на адресата та експресивність тексту листа: «Und sei mir gegriisst im Namen des heiligen Geistes!» (Поздоровляю тебе в ім'я святого духа – нім.) [183, 40]; «... в Москві спеціально Кримському мій привіт і всякі complimenti (компліменти – італ.) (не в російському, а в європейському значенні – compliments les plus sinceres (найщиріші компліменти – фр.)» [182, 340]; «Baci e saluti» (Поцілунки і привітання) [182, 372]; [183, 37]; [183, 11]. Різноманітність вітальних конструкцій характеризує, перш за все, індивідуальний стиль письменниці; по-друге, ставлення до адресата; по-третє, стилістично увиразнює текст листа і надає йому експресивного звучання. Представлені у листах побажання точно відповідають умовам спілкування, враховують характер узаємин адресанта та адресата.

2.3.6. Формули прощання в листовних текстах письменниці. Для рамкової побудови листа є важливими як форми звертання, привітання, так і формули прощання, бо вони завершують лист і весь епістолярний комунікативний акт. Від етикетної формули прощання залежить перспектива спілкування: на-

скільки скоро відбудеться зустріч чи як скоро буде відновлено спілкування тощо. Найбільш нейтральною формою прощання вважається загальноживане *До побачення!* Семантика цього виразу вказує на те, що співрозмовники ще зустрінуться (без точної вказівки на час і місце зустрічі): «*Ну, годі, до побачення, цілую тебе міцно...*» [182, 196]; «*Міцно цілую тебе і всіх! До побачення, дорога мамочко!*» [182, 115]; [182, 53]; [182, 271]. Можливі варіанти цієї усталеної формули, які уточнюють (щоправда, приблизно) час майбутнього побачення, а іноді місце: «*До побачення на горі чи на долині*» [183, 73]. Іноді для прощання письменниця використовує умовні конструкції: «*До побачення! Коли дорогою костей не розтрушу*» [182, 131], які завжди стилістично вагомі. Леся Українка ніколи напевно не знала, коли відбудеться зустріч з друзями, знайомими, тому часто послуговується лексемами *прощайте, прощавай*, які семантично означають тривалу розлуку. У листах письменниці такі лексеми іноді використовуються і з іншим семантичним навантаженням (передати сум від довгої розлуки): «*Негриків ще раз цілую! Прощайте, негринята!*» [181, 54]; «*Щиро стискаю Вашу руку, до побачення чи на прощання, се вже як трапиться*» [182, 93]; «*Прощай, що іще пригадаю, те напишу в Мишиному листі*» [181, 32]. Часто ці формули є іншомовними, що є свідченням багатой мовної культури автора листів, крім цього, такі конструкції завжди експресивно вагомі: «*A rivederci! (До побачення – італ.)*» [182, 259]; «*Ну, adieu – fihh! (прощай – фр.)*» [182, 101]; «*Addio e tanti saluti (прощавай і маса привітань – італ.)*» [182, 372]; [181, 300]; «*Міцно цілую тебе і всіх наших. Fare three well!*» (Прощай – англ.) [181, 351] тощо.

Досить поширеними в епістолярних текстах письменниці є вирази *бувай здорова, бувайте здорові* та інші граматичні варіанти, що містять прощання. Вирази *Будьте здорові!* і *Бувайте здорові!* різняться граматично. Перший вислів є сталою формулою, у якій не можливе усічення будь-якого компонента, інша формула передбачає усічення: перше слово може використовуватись самостійно. Для епістолярних текстів Лесі Українки усічена форма не є характерною, оскільки вона використовується частіше в розмовному мовленні з відтін-

ком фамільярності. Формула прощання, що містить вислови *Бувай здорова (-ий)* та *Бувайте здорові*, навпаки, досить поширена в епістоляріях письменниці, але не є експресивно насиченою: «*Бувай здорова, міцно цілую тебе!*» [182, 158]; «*Бувай здоров! Цілую тебе дуже міцно*» [182, 43]; [182, 255]; «*Бувай здорова так, як моя Дора...*» [181, 321]; «*Бувай здорова і не кори мене за листи...*» [181, 402]; [181, 54]; [181, 109]; [181, 30]; [182, 365] тощо; «*Бувайте здорові і бийте лихом об землю!*» [181, 282]; «*Бувайте здорові, бережіть себе, не вдавайтесь в таку тяжку тугу...*» [181, 338]; «*Бувайте здорові, милая бабушка, та не болійте...*» [181, 223]; [182, 57]; [181, 368]; [182, 94] та ін. Така формула прощання часто функціонує не самостійно, а в поєднанні із виразами побажання, вдячності, запрошення, прохання, запитання, що свідчить про тісний зв'язок усіх етикетних конструкцій. Використання займенників та демінутивних форм прикметників надає таким виразам експресивного звучання: «*Бувай мені здорова!*» [182, 12]; «*Будьте здоровенькі, щирий привіт від нас обох...*» [183, 220]. Залучення до прощальних етикетних конструкцій вигуків та прислівників часу надає їм колориту розмовності: «*Ну, бувай здорова і не вважай сього листа за настоящий...*» [181, 343]; [181, 217]; «*Ну, будь здорова і вибачай за “безсовісність”...*» [182, 170]; «*Ну, бувайте здорові, а то я розбазікалась без краю*» [181, 231]; «*А тепер – бувайте здорові! Щире стискання...*» [182, 162]; «*Тепер – годі. Бувай здоров!*» [181, 43]; «*Тим часом бувайте здорові*» [182, 310]. Якщо вигук, як правило, підкреслює невимушеність діалогу, то прислівники, навпаки, допомагають зосередитись і означають своєрідну зупинку (час для роздуму).

Конструкціям з лексемами *бувай*, *будьте*, *бувайте* передують вирази з опорною лексемою *цілую*, яку іноді вжито самостійно: «*Цілую тебе з обома личками... Бувай здорова*» [182, 308]; «*Цілую тебе, і папу і гусів – довшу і коротшу*» [183, 61]; «*Цілую міцно тебе і мячок! Бувай здорова...*» [182, 356]; [181, 211]; [182, 227]. Семантика слова *цілую* свідчить про його емоційний та експресивний зміст. У листах письменниці ця лексема набуває більшої експресивної виразності завдяки використанню прислівників-інтенсифікаторів *міцно*, *дуже*, *щиро*: «*Цілую вас щиро і бажаю папі скоріше поздоровшати*» [181, 28]; «*Цілую*

тебе міцно, любий папочка...» [183, 70]; *«Міцно тебе цілую і руку стискаю...»* [182, 49]; *«Цілую тебе міцно і гуся меншого теж цілую...»* [182, 83]; [182, 300]; *«Цілую тебе дуже міцно...»* [182, 180]; [182, 219]; *«Міцно, міцно цілую тебе»*[182, 40]; [182, 183]; *«Сердечне цілую Вас»* [182, 195]; *«Тебе і маму цілую міцно-міцно...»* [181, 340]; *«Цілую тебе тисячу разів»* [182, 216].

Прощальні конструкції, що вжиті без опорних слів *прощай, прощавай; до побачення, бувайте здорові* тощо синтаксично різноманітні та іноді містять лише одну лексему, яка є стилістично вагомою: *«Па! – Комуś “па” і всім, хто мене згадує»* [182, 347] або просто *«Па!»* [182, 231]. Така своєрідна форма прощання властива листам, що адресовані найближчим друзям і є, на нашу думку, скороченою формою дружнього *пока*. Частіше синтаксичні конструкції містять і прощальні, і побажальні або привітальні вирази, що об'єднані спільною метою: вплинути на адресата та передати прихильність, турботу, любов і повагу до друзів, родичів, знайомих. У таких конструкціях поєднані стилістично нейтральні та конотативно забарвлені лексеми: *«Вам щиро стискаю руку»* [182, 184]; *«Товарищески жму Вашу руку»* [182, 191]; *«Мій щирий привіт Вашій дружині»* [183, 99]. Якщо ці прощальні вирази мають лише відтінок експресивності, то наступні є експресивно насиченими та стилістично вагомими, оскільки містять okazіоналізми, тропи, нетрадиційні називання: *«Ланку твоєю стискаю»* [182, 330]; *«Хтось здоровить чийсь родину, а когось просить, щоб не журився, бо хтось та ще хтось мусять побачитися таки тепер!»* [183, 72]; *«Хтось кланяється святій Анні і всій шановній родині, а когось цілує і гладить і так, і так...і ще так...»* [182, 364]; *«Хтось когось пасами гладить і дякує за посилку»* [182, 243]; *«Хтось когось хотів би поцілувати, і погладити, і багато чогось сказати, і багато подивитися, і багато подумати...»* [182, 305]; *«Кланяйся ... всім, хто мене згадує не злими путями, а хто ніяк не згадує, тому “не амінь”»* [181, 262]; *«... тільки кланяюся Вам всем низким поклоном, и целую в сахарные уста, и желаю Вам всего, что Вы себе от господа бога желаете»* [181, 356]; *«А тобі сама кланяюся, й міцно цілую, і за крильце твоє гусяче потрясаю»* [182, 109]. Отже, експресивність досягається завдяки перейменуванням, метафорам,

використанню неозначеного займенника *хтось* та своєрідній синтаксичній конструкції.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Характерними ознаками епістолярного стилю є:

- обов'язковість конкретної адресації;
- зверненість інформації;
- діалогічність;
- синтез усномовних та книжних конструкцій;
- різножанровість (листи, телеграми, записки, віншувальні листівки, пам'ятні надписи, тощо);
- довільна синтаксична організація тексту листа;
- використання трансформованих лексем;
- конвенційність (взаємодія обов'язкового та індивідуального).

2. У дослідженні текст листа розглядається як часопросторовий дискурс, з огляду на те, що категорії час і простір є особливими в епістолярії. В епістолярних текстах часто відбувається моделювання діалогу, при цьому синтаксична і граматична організація може бути довільною. Комунікативно повноцінним вважається той епістолярій, що значною мірою спрямований на адресата, в ролі якого може виступати одна особа, іноді група людей.

3. Специфічними особливостями мови епістолярного стилю є такі:

- використання обов'язково вокативних звертань;
- використання етикетних конструкцій;
- широке застосування різних шарів лексики;
- використання відповідних граматичних категорій;
- використання різноманітних синтаксичних конструкцій.

4. Ідіолект Лесі Українки зумовив використання різних шарів лексики, різноманітних етикетних та синтаксичних конструкцій. Специфічними рисами епістолярію письменниці є:

- часте використання іншомовних слів і конструкцій;

- різноманітність називань;
- насиченість демінутивними утвореннями;
- використання okazіоналізмів;
- своєрідність форм звертань;
- широке використання етикетних конструкцій.
- збагачення тексту листа системою тропів та стилістичних фігур.

5. Мовний етикет обслуговує весь комунікативний акт. Він містить, крім формул вибачення, подяки, прохання, побажання тощо, ще і різні формули згоди, ствердження, запитання. Кожна з етикетних формул відповідає умовам спілкування, враховує характер узаємин адресанта та адресата, впливає на структурну організацію тексту листа. Етикетні конструкції, що містять прохання, відзначаються стилістичною маркованістю.

6. У ролі звертальних виразів в епістолярії Лесі Українки уперше вжито неозначений займенник.

7. Поєднання прохання та подяки зумовлює експресивний та емоційний характер епістолярного тексту. Різноманітність етикетних конструкцій і частотність їх використання значною мірою залежать від мовної культури автора листа, його поглядів, переконань тощо.

РОЗДІЛ 3

Експресивна лексика, фразеологія та синтаксис в епістолярії Лесі Українки

3.1 Лексико-семантичний та синтаксичний аспекти вивчення фразеологізмів у мові епістолярію Лесі Українки

Своєрідність та специфічність епістолярного стилю в стилістичній системі української мови ХІХ ст. визначає інтерес до його стилеутворюючих засобів, одним із яких є фразеологічні одиниці.

У сучасному мовознавстві приділяють значну увагу питанням фразеології. З'ясування цих питань має важливе теоретичне значення, оскільки вивчення фразеологічних явищ дає змогу тлумачити різноманітні мовні процеси. «Фразеологічні явища втручаються в сувору ієрархію мовних рівнів, які, звичайно, подаються як замкнені в собі підсистеми мови, порушують регулярний автоматизм взаємодії деяких із них, справляють вплив на історичний рух словникового складу, а почасти типових конструкцій мови» [113, 7]. Тому їх старанне вивчення може привести до одержання нових даних, які будуть корисними для наступних лінгвістичних досліджень.

Досить складною залишається проблема тлумачення фразеологізмів. В українському мовознавстві існує велика кількість визначень стійких словосполучень, що різняться між собою [1; 2]. Це означає, що фразеологізм – це окрема одиниця, яка має свої специфічні ознаки, серед яких слід назвати фразеологічне значення, наявність граматичних структур, що є постійним, відтворюваним за традицією. ФО – фразеологічні одиниці вступають у зв'язки з членами речення не окремими своїми компонентами, а як цілісна одиниця.

В основу дисертаційного дослідження покладено поняття фразеологізму, що науково обґрунтоване лексикографами Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН України. Під фразеологізмом розуміють мовну одиницю, що

має специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення граматичної категорії і має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення. [189, 4].

Слід зазначити, які саме одиниці в дослідженні розглянуто як фразеологізми. У дослідницькій роботі С. А. Ганжи, що вивчала фразеологічні одиниці в епістолярних текстах кінця ХІХ – поч. ХХ ст., за межі фразеологізмів винесено прислів'я, приказки, крилаті вислови, перифрази, термінологічні словосполучення, складні прийменники, складені сполучники, нефразеологізовані тавтологічні словосполучення. Використовуючи в дальшій роботі лексико-граматичну класифікацію фразеологізмів, розроблену в дослідженні С. А. Ганжи, внесемо свої міркування щодо виділення стійких словосполучень. На нашу думку, поза фразеологізмами мають стояти термінологічні словосполучення, перифрази, складні прийменники, складені сполучники, нефразеологізовані тавтологічні словосполучення.

Прислів'я, приказки та афоризми, хоча є синтаксично подільними і «за своєю будовою становлять закінчені судження» [1, 41], проте вони є стійкими зворотами, мають постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів та специфічне фразеологічне значення. У дослідженні розглянуто такі конструкції окремим параграфом з урахуванням специфічності цих одиниць.

Розподіляючи ФО на лексико-граматичні розряди, одні дослідники визначають морфологічне оформлення ФО за формально-граматичними ознаками їхнього стрижневого компонента [33, 140-145], інші орієнтуються на власне семантичні особливості фразем, а деякі взагалі вважають, що фразеологізмам лексико-граматичні категорії не притаманні [2, 42]. Вважаємо, не можна говорити про еквівалентність фразеологізмів та частин мови; доцільно визначати співвіднесеність фразем із частинами мови. Отже, в основі розподілу ФО на лексико-граматичні класи, як і в лексиці, лежить морфологічний принцип, який доповнено синтаксичним і лексико-семантичним. Виокремлюємо такі лексико-граматичні розряди фразем: субстантивні, ад'єктивні, вербальні, адвербіальні та

інтер'єктивні. Розглянемо кожен із цих розрядів окремо в епістолярній спадщині Лесі Українки.

3.1.1. Вербальні фразеологізми Вербальні (дієслівні) фразеологізми об'єднані загальним значенням дії і мають ті самі граматичні категорії, що й дієслова, тобто категорії особи, числа, стану, часу, виду, а в певних випадках – роду. В українських епістолярних текстах часто зустрічаємо вербальні ФО, які служать для характеристики, оцінки та ознак предметів.

Цей тип ФО має таку найуживанішу структурну модель: дієслово + іменник в усіх непрямих відмінках (з прийменником чи без нього).

Досить часто в листах Лесі Українки такі конструкції поширені займенниками (присвійними, означальними, особовими), а також прикметниками. Такі моделі можуть містити зіставну або порівняльну конструкцію. Найпоширенішою моделлю цього типу ФО можна визначити **дієслово+іменник**, причому дієслово може стояти у пре- і постпозиції, що не впливає на семантику фразеологізму. Виокремимо групи безприйменникових ФО, значна частина яких зафіксована у двотомному фразеологічному словнику за редакцією Білоноженка (ФСУМ), але трапляються й такі, які можна вважати okazіональними або трансформованими:

1. дієслово+іменник у знахідному відмінку: «... не “... ідей дав собі часу і змоги « пустити коріння» десь у своїм краю» [183, 247]; «багато, а писати мушу коротко, се дуже врізує крила всякій ліриці» [182, 99]; «... вже ж я “пробила лід” оцим листом» [183, 100]; «Я не сподівалась, що тобі, Микосю, найлегша буде грецька мова, - об неї багато гімназистів зуби ламають» [182, 50]; «... моїми перекладами, що лежать десь по кутках, можна б уже починати гати гатити, тільки що багато між ними полови, то нехай собі пропадає» [181, 105]; «Дозвольте намилити Вам голову за се» [181, 304; 181, 142]; «Хтось все трохи не має часу, а трохи тави ловить ...» [183, 54]; «Більш там воду товкли, ніж діло робили» [181, 273]; «Ви сказали, що дійсно мусили “скрутити голову” планові ...» [183, 13]; «... знала, що тут нічого не зроблю, а битиму байдики увесь час ...» [181, 78];

2. дієслово+іменник у називному відмінку: «Се, певне, світ перевертається, чи що?» [183, 246]; «Пора б уже і додому, - та ще “гріхи не пускають”» [182, 36]; «... а далі вже й на інформацію рука не знялась» [183, 137];

3. дієслово+іменник у родовому відмінку: «Наша кна-кна всіх одвідала, не показала себе такою свенею, як Самійленко, що сидить тут вже котрий день і нікуди носа не показує» [181, 201]; «Добре це, що ти іскуствами стала як слід заніматись, вже приїдеши до мене, то задаси шику» [181, 339]; «... аби ніхто собі даремне крові не псував ...» [181, 379]; «Хтосічок нехай тим голови і душі не сушить» [183, 81]; «Ти, певне, чув або читав, як “Правда” “собак вішає” на “Січ” і “січовиків ...» [181, 88; 181, 153; 181, 147-148]; «... я Вас люблю і бажала б Вам справді “неба прихилити”, та тільки не знаю, як се зробити» [181, 237]; «... я не тільки не “вбивала клинів” між Вами і дядиною, але, навпаки, рада б їх витягти ...» [183, 25]; «... тепер життя ввійшло в колію, і “розуму купувати” вже не треба ...» [181, 373]; «Багато тут і англічан ... штивні, носа деруть» [182, 330]; «Приємно теж, що Сікорському “косвенным образом” носа втерли віденські лікарі» [181, 408]. Зазвичай у таких моделях іменник та дієслово можуть змінювати свою позицію (іменник може стояти у пре- або постпозиції стосовно дієслова). Серед виокремлених фразем варто назвати ті, що не зафіксовані у словнику: **пробила лід, гріхи не пускають, задати шику** та інші, що набули в епістолярних текстах певних видозмін, як правило, граматичних: **врізує крила** (за словником – **підрізати крила** [189, 639]); **рука не знялась** (у словнику відповідно – **рука не здіймається** [189, 765]); **крові не псував** (**псувати кров** [189, 715]). Письменниця використовує їх з певною метою: увиразнити епістолярний діалог, надати йому емоційності і таким чином сприяти подальшому спілкуванню.

Деякі ФО цієї структурної моделі утворюють синонімічні ряди з іншими фраземами чи лексемами: покарати – **зіпсувати, скрутити голову, намилити голову**; бути без діла – **байдикувати – тави ловити – бити байдики**. Такі стійкі сполучення можуть мати оцінне значення: **товкти воду, втерти носа** (**показати або довести свою перевагу над ким-небудь, перевершити кого-небудь у чо-**

мусь – позитивна оцінка діяльності певного кола людей, зокрема лікарів [189, 157], *бити байдики* (*бути без діла, весело проводити час* – негативна оцінка вчинків, дій людей (у листах часто оцінка власних дій, що є свідченням вимогливості до себе) [189, 23], *носа дерти* тощо. Зазвичай визначної ролі набуває контекст, який зумовлює добір того чи того фразеологізму. Існують ФО, у яких наявність однієї і тієї ж лексеми у сполучі з різними дієсловами зумовлює відмінну семантику. Наприклад: *дерти носа* – «заснаватися» [189, 123]; *вішати носа* – «сумувати» [189]; *не показувати носа* – «не приходити, не з'являтися куди-небудь» [189, 664]; *втерти носа* – «довести свою перевагу» [189, 157] і т. ін. Подані ФО містять однакову лексему, майже усі – негативно забарвлені, але різняться значенням. В іншому ряді фразеологізмів з однаковими лексемами: *голову сушити* – «напружено думати над чимось» [189, 871]; *намити голову* – «покарати кого-небудь за якусь провину» [189, 529]; *скрутити голову* – «убити, знищити кого-небудь» [189, 821] значення ФО теж не тотожне.

Рідше спостерігаємо інший процес: лексеми, вжиті у фразеологізмах, різні, а значення (чи одне із значень) однакове, отже, спостерігаємо **явище синонімії** фразеологічних одиниць. Наприклад: *бити байдики* – «бути без діла» [189, 23]; *тави ловити* – «марно витрачати час, нічим не займатися» [189, 444]. Ці фраземи мають спільну семантику, але не містять однакових лексем.

ФО структурного типу **дієслово+іменник** притаманні різні види експресивності. Якщо фраземи *вуха в'януть, гнітити каменем, задати шику, гріхи не пускають, собак вішати, носа дерти* містять лексеми, які наділені експресивністю «за природою», то фраземи на зразок: *кров псувати, намити голову, пробити лід, пустити коріння, зуби ламати, тави ловити* та інші набувають експресивного значення у контексті і, відповідно, перша група фразем належить до інгерентної експресивності, а друга група – до адгерентної.

Аналіз показав, що ФО структурної моделі **дієслово+іменник** (без прийменника) можуть набувати оцінного значення та експресивності (не лише інгерентної, а й адгерентної).

В епістолярних текстах Лесі Українки представлено фраземи аналогічного структурного типу, але з прийменниками, займенниками і прикметниками (що пов'язані з іменниками), які доповнюють емоційно-експресивний зміст фразем. Моделі таких ФО мають вигляд: **дієслово+прийменник+іменник (V+прийменник+N) або дієслово+займенник+іменник (V+Z+N)**, при цьому вони можуть набувати різних форм, бо використовуються різні прийменники, відмінки іменників та різні позиції дієслова й іменника, крім цього вони мають і відмінне експресивне навантаження : *«Воріженьки нехай не дуже-то брешуть, бо єсть тут тепер такі, що вріжуть їм язика врешті»* [181, 218]; *«... не тільки не відкривав їм очей на їх нелюдяні вчинки й почуття, а ще й свої очі заплющив ...»* [183, 148]; *«... я б не хотіла в'язати собі руки більші, ніж вони вже зв'язані ...»* [181, 278]; *«Коли б хто зо мною так поведився, як я з Вами, то, певне б, я махнула на нього рукою і засудила на “цивільну смерть”»* [183, 177]. Зазвичай у таких конструкціях фіксуємо особові та зворотній займенники (особові займенники надають фраземам суб'єктивної оцінки) або кілька іменників у різних граматичних формах: *«Микось до неба головою дістає фізично і морально ...»* [183, 79]; *«... рука не здіймалася до листів»* [183, 101].

Іноді експресивність таких ФО досягається завдяки лексемам, що належать до їхнього складу: *«... та так уже на серці накопало, що невидержка!»* [182, 376] (хвилювати, непокоїти, тривожити – [189, 526]; *«... а інші, то й у калюжю сідають, бо так мусять»* [182, 374] (потрапляти у дуже незручне, смішне становище – [189, 808]; *«... мені здалось, що редакція грає в ляльки з народом ...»* [181, 180] (робити що-небудь несерйозно – [189, 195]; *«... надто прикро не мати довго звісток ... з того краю, де всі ... “під богом ходять”»* [182, 326] (не знати, що трапиться з ким-небудь у житті – [189, 931]; *«Ви казали, що маємо писати якийсь роман, що він Вам дуже на душі лежить»* [183, 13] (бути предметом тяжких роздумів – [189, 419]. Усі виділені лексеми, що входять до складу фразем, наділені експресивністю більшою чи меншою мірою.

Часто ФО набувають експресивності саме в контексті: *«Шкода Льоні, хоч хвороба і пуста, але стягнеться на нитку...»* [182, 17] (дуже схуднути – [189,

869]; «... я знов стою на роздоріжжі ...» [183, 66] (вагатися, сумніватися – [189, 864]; «... позбавити людину її професії чи навіть призванія – се значить вибити з колії ...» [182, 26] (порушувати узвичаєний хід, спосіб життя – [189, 195].

Серед фразеологізмів такої моделі трапляються **трансформовані конструкції (іноді оказіональні)**, що є індивідуальною особливістю епістолярію Лесі Українки. Письменниця таким чином увиразнює епістолярій, змушує адресата замислитися, оцінити явища, події по-своєму: «В Палермо ... люди ... гречні, спитати їх дорогу, то ще й проведуть до самісінького пункту ... не чіпляються, не лізуть в очі» [182, 359]. ФО лізти в очі є загальноновживаною і означає «набридати комусь» [189, 439]. Леся Українка використовує іншу форму в очі б'є, яка в контексті набуває дещо іншого значення та відтінку за рахунок іншого дієслова: «Видно якийсь глибокий занепад економічний, він просто в очі б'є» [183, 271], тобто «прозорий, очевидний» (у першому прикладі – явно виражений негативний відтінок, в іншому – засіб увиразнення, акцентування уваги на відповідній проблемі, що дуже важливо для епістолярію, оскільки адресат знаходиться на відстані). Заміна відомого фразеологізму **ніде куриці клюнути** на інший з подібною семантикою зумовлює його експресивне звучання: «... вона на Вас дуже гнівається, бо Ви “зігнорували” її, будучи в Києві і не зайшовши до неї “в хату плюнути”» [183, 137] (важливу роль виконує виділена лексема, оскільки вона має чітко виражене негативне забарвлення). У наступному прикладі фразеологізм набуває видозмін за рахунок використання іншого дієслова (автор листа замінює дієслово **доходити** на **дожитись**, чим досягає певного стилістичного ефекту – другий варіант експресивно виразніший, хоча семантика не змінюється): «... хоч грошей ще трохи й є, але з 18-го знов нові платежі, то коли б знов не дожитись до краю» [183, 206] (вичерпувати всі можливості – [189, 266]. ФО **держати в руках** означає утримувати в покорі [189, 227], але в епістолярії письменниці маємо інший варіант: «Тут мене “в струні держать»» [182, 305], який зберігає семантику, але за рахунок лексеми **струна** набуває додаткових емоційно-експресивних відтінків. Фіксуємо переосмислення у використанні ФО **крутиться як білка в колесі** – бути постійно заклопотаним [189,

403]. Ключове слово – *крутиться*, тобто фразеологізм вербальний, але часто в листах Лесі Українки зустрічаємо іншу ФО: «... *ніколи ще не була я так страшенно і так безрезультатно занята, як тепер, - се чисте існування білки в колесі*» [183, 177], де відсутній дієслівний компонент, що зумовлює появу нових експресивних відтінків та надає інформації певної загадковості (адресант сам повинен додумати, про що хотів говорити автор листа).

Менш поширеними є структурні моделі з порівняннями, де основну граматичну роль виконує дієслово, а основне смислове та емоційне навантаження виконує порівняння: «*Наслухавшись таких милих розмов від людей, що звать себе патріотами та українофілами, боїшся як вогню, коли б хто тебе не назвав сими іменнями ...*» [181, 219]; «*Важко “установити” кореспонденцію, тоді вже йде як з води ...*» [182, 306]; «... *зате відколи звикли, то вже все й пішло як по маслу*» [183, 194]; «... *не спав цілу ніч і вдень був мов з хреста знятий*» [182, 182].

Фраземи такого структурного типу можуть набувати **метафоричного забарвлення**: «... *раз річ уже написана, якимось про неї не думається, щоб її до ума довести та послати межі люди ...*» [183, 122]; «... *нерви уляглися, я їх в руки забрала ...*» [183, 115]; «... *та ще боюсь, що “1001 ніч “підє “по людях””*» [183, 128]; «*А то правда твоя, що Квіточку слід би “взяти в руки”, страх воно бідне тепер*» [182, 328]. Завдяки такому переосмисленню в листах досягнуто емоційності змісту та оцінності значення.

Поза увагою залишились вербальні ФО, що мають структурні моделі на кшталт: **дієслово+порівняльно-уподібнювальний прислівник**, які мають оцінне значення та виконують характеризуючу функцію: «... *цензурні капризи вилізуть боком ...*» [182, 243]; «... *коли “сяде маком” дома на сю зиму, то “стратить віру в себе ...*» [183, 112]; «... *а він просто так, від дикості, вовком поглядає, тільки як зоставався зо мною сам, то міг по-людськи говорити*» [182, 169]. Подібну функцію виконують вербальні ФО, де допоміжним компонентом виступає прислівник або іменник та прислівник. Такі фраземи відповід-

но мають моделі: дієслово+прислівник, або дієслово+іменник+присл.: «Мені так душно від сеї атмосфери страху, зміни настроїв, сторонніх інтриг ..., що я вже мушу вирватися з того якнайскоріше і йду напролом» [183, 76]; «...таки не мав часу вгору глянути ...» [183, 121]; «... прийдеться "просити помочі згорю» [182, 242].

В епістолярії Лесі Українки іноді фіксуємо окремі дієслова, що фразеологізуються: «... *тепер, занадто багато пацієнтів, і з ними вже не дуже-то "панькаються"*» [183, 246]; «... *якби ти відновила з ним переписку, то він був би рад, але я думаю, що се "не витанцюється" у вас*» [181, 343]; «... *якщо не вигорить прилюдно, то може, осягну приватно ...*» [183, 75]. Назвати ці одиниці фраземами не можна, адже поняття фразеологізм складається зі сполучень слів, а не окремих лексем, хоч ці одиниці схожі до фразеологізмів, бо вони мають виражене конотативне значення, наділені експресивністю, оцінністю й емоційністю.

Серед вербальних фразеологізмів часто фіксуємо **іншомовні**, які є **характерною ознакою епістолярію письменниці**. Найуживаніші російськомовні ФО, іноді перегукуються з українськими: «... *опять выбили меня из колеи, опять я вышла из берегов ...*» [182, 238]. Серед російських фразеологізмів поширеною є модель: **дієслово + іменник (V+N) без прийменника і з прийменником**: «...*мені здався ультиматумом той Ваш "жарт" у листі до Шури, через який і "сыр-бор загорелся"*» [183, 193]; «... *буду "держать ухо востро", аж поки не виїду*» [181, 311]; «... *може, ми з Вами ще й у Львові побачимось – "чем черт не шутит!"*» [183, 200]; «... *воно й одразу не дуже у мене здатне "жечь сердца людей", то що вже з нього сподіватись після тижневої мандрівки!*» [182, 317]; «... *Феоктиста Семенівна "души не чаёт" в Кльоні*» [183, 128]; «*Отже, мусили вони летіти скрізь і мчати "на всіх парах"*» [181, 172]. Епістолярій Лесі Українки містить не лише російські фраземи, а й фразеологізми іншими мовами, використання яких свідчить про багату мовну культуру автора листів: «*Коли б тільки се вже було остатнє митарство в сьому роді, – на*

*інші я згоджусь, але хірургічних вже справді доволі “я маю їх по вуха”» (фр.) [182, 124]; «Справді я б рада прибути в Галичину не тільки “на крилах пісень”, але моє прибуття ще “залежить від богів”» (грецьк.) [181, 210]; «Відбилась від теми; “повернемося до наших баранів”» (фр.) [181, 74]; «... позавчора сі “милі, інтересні люди” “підклали мені велику свиню”» (фр.) [181, 399]; «... ми мусли таки *volen nolens* (хочеш не хочеш – лат.) їхати в Ялту ...» [183, 203]. Такі фраземи привертають увагу адресата, експресивно увиразнюють текст листа.*

Аналіз вербальних ФО дає можливість стверджувати, що вони різняться граматично і семантично. Сміслове навантаження у таких фраземах виконують дієслова, хоча різноманітних оцінних та експресивних відтінків надають допоміжні елементи (порівняльні конструкції, експресивно виразні лексеми, використання інших мов тощо).

3.1.2. Субстантивні фраземи Наступний лексико-граматичний розряд ФО – субстантивні (іменникові) фраземи, які «об’єднує наявність у їхньому змісті категоріального значення іменниковості, що виражається через сукупність таких узагальнених значень, як значення особи / неособи, власне предмета і абстрактне значення в поєднанні з граматичним значенням роду, числа й відмінка» [66, 35].

В епістолярних текстах Лесі Українки представлені різноманітні структурні моделі ФО субстантивного типу. Більшість фразем має неповну відмінкову парадигму. Доцільно відзначити, що повністю реалізують категорію відмінка тільки ті ФО, які можуть виконувати функцію підмета.

Серед субстантивних фразеологізмів, що функціонують в епістолярних текстах письменниці, можна виокремити такі структурні моделі:

- 1) **іменник в називному відмінку + іменник в непрямих відмінках** (без прийменника, найчастіше іменник у родовому відмінку) (N_1+N_n);
- 2) **іменник у називному відмінку або в непрямому відмінку** (з прийменником чи без нього) + **іменник в непрямому відмінку з прийменником** (іноді замість іменника використовується займенник, або для посилення змісту є й іменник, і займенник);

- 3) **іменник із заперечною часткою + іменник із заперечною часткою** (нерозривні словосполучення) (*не*+ N₁+N_n);
- 4) **іменники, що пов'язані сурядним зв'язком**;
- 5) **прикметник** (рідше займенник, числівник, дієприкметник з прийменником чи без нього) + **іменник** (з прийменником чи без нього, іноді в інверсійному порядку) (Adv+N);
- б) **одиничні іменники** (найчастіше з прийменником чи із часткою);
- 7) **віддієслівний іменник + іменник у непрямих відмінках** (іноді поширені прикметники з прийменниками).

1. Перша модель **іменник в називному відмінку + іменник в непрямих відмінках** репрезентована у листах Лесі Українки невеликою кількістю, але, як і будь-яка фразема виконує експресивну функцію, іноді змінюючи граматичні категорії (називний відмінок на орудний тощо): *«Душею товариства” був на той час доктор Кобринський ...»* [182, 263] (фразеологізм – *душа товариства*). В інших випадках граматичні категорії роду, числа, відмінка зберігаються: *«Проза життя” тут здобувається тяжко ...»* [183, 276]; *«Наконець, коли се все забралась в Київ, то се було ціле велике переселення народів»* [181, 317]. Якщо в такій структурній моделі найчастіше вживається іменник у родовому відмінку однини, то в цьому прикладі – це родовий відмінок множини.

2. Друга модель чисельніша і різноманітна. Вона має такі підтипи:

- а) **іменник у називному відмінку + іменник з прийменником** (рідко займенник);
- б) **іменник з прийменником + іменник у непрямому відмінку** (з прийменником чи без нього);
- в) **іменник у називному відмінку + займенник** (чи прикметник) + **іменник з прийменником**;
- г) **змінені конструкції** (використання ФО у непрямому відмінку замість називного).

Перший підтип в епістоляріях Лесі Українки продуктивний: *«Простіть, що більш не пишу: у мене тепер більш ніж коли “душа не на місці”»* [183, 200]

(хто-небудь дуже хвилюється, перебуває в стані тривоги – [189, 279]; «*Усе те – крапля в морі ...*» [181, 160] (мізерна, незначна частина чогось – [189, 394] ; «*Та чорт з нею, не буде готова плюну на неї і поїду ...*» [183, 114] (вживається для вираження примирення – [189, 31]; «*Досі мороз поза шкурою пробігає ...*» [181, 319] (хтось відчуває хвилювання) – [189, 506] тощо. Семантика цих ФО свідчить про неабияку експресивність. Такі фрази зазвичай мають оцінне значення та усі вони – емоційно забарвлені.

Другий підтип характеризується прийменниковими формами. Серед таких фразем значна кількість російських одиниць, що, по-перше, є характерною ознакою епістолярію письменниці, по-друге, стилістично збагачує епістолярний текст: «*Вибачайте, коли робимо вам клопіт, але то вже “на алтарь вітчизни ...”*» [182, 269]; «*Ми з Олесею вже отримали запрошення в дружки, і “по долгу дружбы” треба іти*» [181, 334]; «*Чисто, хоч “в келью под елью” сідай, аж противно на себе!*» [183, 115]. Прийменник значною мірою не впливає на експресивність фразем.

Для посилення експресивності та оцінного значення автор листів часто вживає конструкції, до яких належать **іменник + займенник + іменник з прийменником (V+Z+N)**, або субстантивовані прикметники тощо: «*Просто ніж мені в серці Ваші докори!*» [181, 335]; «*... тільки боюся, що то “глас вопиющего в пустыне”*» [183, 68]. Використання особового займенника зумовлює суб'єктивну оцінку, посилює авторське «я» у тексті листів.

Стилістичної ваги набувають конструкції із зміненою категорією відмінка (називний відмінок замінюється іншим – непрямым), оскільки фрази функціонують у реченні як окрема синтаксична одиниця: «*... недаремне ті галичани, що приїздили “шукати жінки собі” на Україні, стали з тим своїм сватанням “притчею во языцех”*» [182, 119]; «*... часом досить і одного душу, щоб уже обережність вийшла “мудрістю по шкоді”*» [183, 69].

3. Нерозривні сполучення, що вжиті із заперечними частками – становлять третю структурну модель фразем субстантивного типу (**ні+N₁+Nn**). Такі

фразеологізми в реченні несуть певне смислове, емоційне, експресивне навантаження. У листах вони набувають значення «побажання»: *«Мама ремонтувала київську квартиру і на тім тижні має приїхати сюди очищати дом для орендатора, що має перебратись хутко сюди – щоб йому ні дна ні покришки»* [181, 355] (словником не зафіксовано). Але найчастіше вони виконують роль емоційно-експресивного «керманича» думок автора: *«... зоставляючи ... за Вами право не читати сього викладу, коли не бачите собі з того “ні користі ні втіхи” ...»* [183, 139]; *«А що од п. Озаркевичевої – ні вітру ні хвилі?»* [181, 315]; *«Од тьоті Єлі нема ще ні слуху ні вісті»* [182, 58]; *«... але досі не маю “ні одвіту ні привіту”»* [182, 70]. Експресивно-емоційний зміст та значення «побажання» досягається за рахунок повторювальної заперечної частки **ні**. Ці фрази виконують у реченні роль додатка і залишаються незмінними (граматичні категорії відмінка не можуть набувати різних форм, як у попередній структурній моделі).

4. Іноді у листах фіксуємо **іменники, пов'язані сурядним зв'язком**, що утворюють стійкі словосполучення. Їх можна віднести до наступної моделі субстантивних ФО. Чисельність таких фразем обмежена і найчастіше вони – російськомовні: *«... скажу знов, не могла “по долгу совести и чести ...”»* [182, 56]; *«Думаю, що треба врейти щось написати тобі про себе, а то знов вийшло “взгляд и нечто” замість листа ...»* [181, 385]. Як і попередня структурна модель, ці фрази виконують у реченні роль додатка і найчастіше мають незмінну форму. Використання російськомовних конструкцій зумовлює стилістичну виразність епістолярію (за рахунок поєднання двох мов).

5. Наступна структурна модель субстантивного типу досить чисельна, тому у її межах виділяються вужчі підтипи:

- 1) **іменник у називному відмінку + прикметник;**
- 2) **іменник у непрямому відмінку + прикметник (з прийменником чи без нього) теж у непрямому відмінку;**
- 3) **займенник із часткою не + іменник (з прийменником чи без нього);**

4) числівник + іменник тощо.

До першого підтипу цієї структурної моделі належать іменники з прикметниками, які утворюють ФО і функціонують як різні члени речення (головними і другорядними). Прикметник у такій моделі може бути у формі називного відмінка однини та множини, а також у формі найвищого ступеня порівняння: «... вже найвищий час відповідати на давно отримані листи» [182, 141]. Іноді замість прикметника постає дієприкметник: «... без двох-трьох трагедій се стояче болото не зворухнеться» [181, 319]. Граматичні категорії використаних лексем впливають на семантику фразем. Значна кількість таких фразем не зафіксована словником, але співзвучна з іншими одиницями: найвищий час – настав час (сприятливий момент для чогось). У листах Л. Українки поряд зі слов'янськими фраземами цього підтипу: «Мені здається, ти несправедлива до Гучапського, я певна, що я для нього не “паршива віця”» [181, 416]; «... бо як почнуться всякі “обсуждения”, то се вже довга казка» [181, 380] (словник фіксує довга пісня, хоча семантика зберігається «те, що вимагає багато часу для завершення, здійснення і т. ін. – [189, 642]); «... знов приходиться дуже задумуватись про той “хліб насущний”» [182, 376] (засоби необхідні для прожитку, існування) – [189, 927]; «... а від сього знов розів'ється неврастенія, знов прийдеться лічитись від нервів і наражати легкі, словом, все “зачароване коло” закрутиться з новою силою» [183, 262] (скрутне, безвихідне становище – [189, 387]) представлено грецькі та латинські ФО: «От і знов беруся здіймати “сізіфів камінь” догори!» [181, 58] (словник фіксує сізіфова праця – [189, 688]; «Я дивлюся: у партері – “аравійська пустиня...”» [181, 354] (не зафіксоване словником). Можна зауважити, що не усі фраземи цього підтипу зафіксовані словником, крім цього деякі із них набувають інших лексичних варіантів.

Прикметник, використаний у цій структурній моделі, може набувати форм множини, але граматична категорія числа ніяким чином не впливає ні на семантику фразем, ні на експресивне навантаження цих одиниць: «... лишилися тільки проприєтери ялтинські (з них “взятки гладкі”» [181, 392] (не зафіксоване

словником); «... таким способом я маю цілком вільні руки в разі дальшої “війни”» [183, 37] (словник фіксує фразему *мати вільні руки* – бути не зайнятим, не обтяженим будь-якими обов’язками [189, 470]) і однини: «... погода раптом зіпсувалася і тепер холод собачий» [183, 113] (не зафіксоване) залежно від граматичних категорій іменника, з яким він вживається. Паралельно такі фрази в листах письменниці виконують роль підмета, присудка, другорядних членів речення (найчастіше додатка): «... вона “Хома невірний” і боїться за тривкість поправки ...» [182, 375] (синтаксична функція – присудок); «... поки я не ступила додола, я все ще сумнівалася, чи не вбита часом моя остатня карта» [182, 102] (у реченні – підмет); «... я заходила кінчати не тільки ту драму, що сей рік почата (“*Руфін і Прісцілла*”), але й давно почату, та відложену в довгий ящик драму про скульптора ...» [183, 214-215] (обставина у реченні).

Другий підтип структурної моделі: **іменник у непрямому відмінку + прикметник у непрямому відмінку реалізовано різними конструкціями:**

1) **прийменниковими:** «... взагалі систематично вчилася тільки до 14 років, а потім пішла “на власний хліб”» [182, 117]; «*Шкода, що її арифметика стоїть на мертвій точці ...*» [182, 145]; «*Ті люди, що колись тримали сю корогву, заснули і в сні не почули, як корогва випала їм з рук і попала в баранячі кони ...*» [10, 220];

2) **безприйменниковими:** «*Зрештою, я ж і не поклала рожевих надій на свою “славу ...”*» [183, 125]; «... *наші лякаються, як тільки бачать на моєму лиці кислу міну ...*» [181, 311]; «... *я й сама те знаю, та, відай, “марного гроша” не стане ...*» [181, 303] тощо. Серед прийменників, використаних у структурних моделях, найбільш продуктивними є прийменники *на* та *з*, всі інші фіксуємо рідко. Аналізуючи цей тип іменникових фразем передусім звернемо увагу на те, що прикметники набувають граматичних форм іменника і пов’язуються зв’язком узгодження. У реченні ці конструкції функціонують як обставини і додатки: «*Цілую міцно вас обох і “всіх родичів гарбузових”*» [181, 376]; «...*а я все-таки ще хвора, то де тої “холодної крові” взяти*» [183, 66]; «*От уже іменно*

“на гладкій дорозі!”» [183, 214] тощо. Такі фраземи за рахунок використання експресивно вагомих лексем (*мертвий, баранячий, рожевий, кислий, марний, міна, гріш*) набувають різного ступеня експресивності.

До цієї структурної моделі зараховують ФО, що містять займенники і числівники. В епістоляріях письменниці фіксуємо їх рідко, але вони виконують важливу роль, бо є емоційно забарвленими та експресивно значущими: *«Коли ти подумаєш по сих листах, що у мене в голові “не всі дома”, то нема нічого дивного»* [181, 342].

Важливо виокремити ще один структурний тип, у якому смислове навантаження виконує іменник, який вжито з прийменником (іноді з часткою): *«Що собі думає Вороний?... Адже їх трупа, як чую, зіходить на пси ...»* [182, 23]; *«... коли б мені потім ся античність не прийшла “з соком”»* [182, 9]; *«Та вже, звісно, було Вам “не до солі” за тими концертами та біганиною ...»* [182, 317]. Зрідка в тексті листів Лесі Українки помічаємо російські моделі цього структурного типу: *«... хутко місяць, як я од вас виїхала, а од них “ни полслова”»* [181, 323]. Такі одиниці зарахувати до розряду фразеологізмів не можна, але ж за аналогією до вербальних ФО можна відзначити, що іменники з прийменниками фразеологізуються, набуваючи оцінно-експресивного значення.

В епістолярії функціонують конструкції, створені за аналогією до вербальних моделей. На місці дієслів у таких конструкціях постає віддієслівний іменник, що виконує роль ключового слова: *«... користі мало з такого перевертання і переливання кісточок померлих поетів»* [182, 174]; *«Коли тії духи справді існують ..., то чому не кажуть просто, без загадок, замилування очей ...»* [182, 323]. Зарахувати ці фраземи до вербальних не можна, оскільки використані іменники за граматичними показниками відрізняються від дієслів (вони мають рід, число, змінюються за відмінками і виконують іншу синтаксичну роль). Якщо вербальні ФО найчастіше в реченні є обставинами, присудками, (а рідко додатками); то субстантивні фраземи цього структурного типу найчастіше в реченні – додатки. Для посилення експресивності такі моделі можуть бути поши-

рені унаслідок використання прикметників (із прийменниками чи без них): «Справжню роботу, хоч би і тяжку, я б узяла, а сі переливання з пустого в порожнє ...» [181, 321] (переливати з пустого в порожнє – повторювати те саме, ведучи непотрібні, малозмістовні розмови [189, 618]; «... се справжній наш хрест – оте оббивання чужих порогів» [182, 374] (багато разів звертатися до когось, кудись) [189, 562].

Досить чисельну групу становлять іншомовні ФО субстантивного типу. За структурними моделями вони майже не відрізняються від українських, що вжиті у листовних текстах Лесі Українки. Найбільш поширена структурна модель іншомовних фразем: **іменник + прикметник (N+Adv)** (з прийменником чи без нього у називному відмінку та непрямих відмінках). Важливо, що найчастіше використовуються ФО, запозичені з французької та німецької мов, що, на нашу думку, зумовлено великою популярністю цих мов у той період (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) і тим, що Леся Українка їх знала й користувалася ними. Іноді їхнє використання зумовлене певною епістолярною настановою (з метою уникнення лайливих слів та передачі емоцій чи почуттів через епістолярний діалог). Не лише українські, а й іншомовні фраземи цього структурного типу набувають різних граматичних форм, але на експресивне забарвлення впливають не граматичні форми, а використання різних мов та експресивно вагомих лексем: «Дуже жалую, що послала тобі останню одкритку, бо сьогодні довідалась, що все то, очевидно, була одна “игра ума”» [183, 243]; «... при виде англичанки чувствується рыбья кость в горле» [182, 330]; «... думаю вертатись в початку мая ..., коли не затримає тут яка-небудь force supreme (вища сила – фр.)» [181, 287]. Фразеологізм *вища сила* вживається й іншими мовами, зокрема латинською (“*vis major*”), чим прослідковується утворення епістолярного мікросвіту письменниці. Інші ФО цього підтипу усі мають у своєму складі не лише експресивно вагомі лексеми, а й виконують оцінну функцію подій, явищ, осіб: «... Садовський мусить провалитись, бо та Базилевська ... – zero personifie (уособлений нуль – фр.)» [182, 24] (негативна оцінка); «... слід, щоб вона (Лілія) жила там і надалі, бо інакше буде проводити Hundes efen (собаче

життя – нім.) ...» [182, 167] (негативна оцінка); «В Києві буде la saison morte (мертвий сезон – фр.) в саму весну ...» [182, 33] (негативна оцінка); «Публіці бракує таких драм, як “Троянда”, але таким драмам бракує акторів, – от і cercle vicieux (зачароване коло – фр.)» [182, 38], «... отак все більше dolce far niente (солодким неробством – італ.) займаюсь» [182, 359] тощо.

Серед інших моделей субстантивного типу іншомовного походження зустрічаємо такі:

а) іменник у називному відмінку+іменник у непрямому відмінку;
б) іменник з прийменником+іменник з прийменником;
в) займенник, числівник, прикметник з прийменником і частками+іменник у непрямому відмінку тощо: «Якби ще не Briefkrankheit (хвороба листування – нім.)» [182, 360]; «Ну, однак, ти, і лиси, і кияни – всі хочете розвинути в мені mania drandiosa (манію величності – лат.)» [182, 28]; «... все більш і більш мною опановує idée fixe, що коли б я років три прожила в доброму кліматі, то була б як люди ...» [181, 37]; «Ваш роман ...прочитала durch und durch (від дошки до дошки – нім.)» [183, 139]. Серед іншомовних фразем цього структурного типу часто зустрічаємо слов'янські (польські та російські): «проведемо пану во Малин, Гадяч і прочіі “не столь отдаленные места ...”» [181, 316]; «В нас нічого нового, “слава богу”, нема, всі в доброму здоров'ї і “при їх обов'язках” (польськ.)» [182, 74]. Зазвичай іншомовні фраземи емоційно забарвлені та експресивно колоритні: «Може бути, я справді щось була pasdans mon assiette (не в своїй тарілці – фр.)» [182, 319]. Аналіз іншомовних фразем дає можливість стверджувати, що майже усі із них не зафіксовані словником і не мають українських відповідників, хоча при цьому експресивно вагомі (хвороба листування, манію величності, від дошки до дошки, не столь отдаленные места, при їх обов'язках). Незначна кількість таких одиниць зафіксована у словнику (не в своїй тарілці – незручно, невпевнено себе почувати [189, 878]) та є такі, що не потребують перекладу і є доступними усім (*idée fixe*).

Субстантивні ФО у листах Лесі Українки характеризуються чіткістю меж та значенням предметності. Вони відзначаються різноманітністю конструкцій та граматичних категорій, які суттєво не впливають на семантику фразем. Експресивно та емоційно забарвленими є усі іншомовні ФО, деякі з яких можуть набувати оцінного значення.

3.1.3. Адвербіальні фразеологізми В епістолярній спадщині Лесі Українки зафіксовано й адвербіальні фразеологізми, які об'єднано загальним категоріальним значенням прислівника, тобто якісної характеристики дії, в морфологічному плані – незмінністю форми, в синтаксичному – роллю обставин у реченні. На відміну від вербальних та субстантивних фразем, адвербіальні ФО мають не досить чіткі межі. У листах письменниці подібні фразеологізми з різних боків характеризують дію, процес, стан, виражені дієсловом. Вони є різноманітними за семантикою, емоційно-експресивним забарвленням, структурними особливостями, стилістичною належністю.

Такі ФО, щодо синтаксичної функції, є другорядними членами речення, а саме: обставиною місця: *«на який не хочу відповідати, бо він направлений “мимо Сидора в степу ...”»* [183, 194]; обставиною мети: *«... хоч не раз “для годиться” плачуть і просять зачеркнути»* [182, 333]; обставиною часу: *«Пери усього, де б не була Дора, там би і я була з нею день і ніч ...»* [183, 135]; обставиною способу дії: *«... а другого дня тиняються, як мокра курка ...»* [182, 68] (безвольна, нерішуча, жалюгідна на вигляд людина – [189, 407], *«Бідний Пуц лежав би досі, як риба на березі»* [181, 92]; обставиною міри і ступеня: *«Сама ж досі не можу одійти від втоми, просто чогось уморена, як та собака»* [181, 315] (дуже, надзвичайно – [189, 839]); *«Зате нема ні снігу, ні ожеледі, ні “мраки” – коли дощ, то вже (як з відра!)»* [181, 402]. Деякі із фразем цього типу не зафіксовані у словнику, хоча досить колоритні та стилістично вагомі, вони допомагають побудувати епістолярний діалог та налагодити спілкування з адресатом, емоційно на нього впливаючи (*мимо Сидора в степу, для годиться, день і ніч, як з відра*). Семантика інших ФО, що не зафіксовані у словнику, встанов-

люється з відомих варіантів (семантику фразеологізму *як риба на березі* можна встановити із семантики іншого – *як риба у воді* [189, 736]).

З погляду формальної структури адвербіальні фразеологізми в епістолярних текстах також досить різноманітні. Оскільки вони не мають чітких меж, то іноді структурні моделі подібні за функціями до вербальних та субстантивних фразем.

До адвербіальних моделей ФО належать такі:

- 1) **прийменник+іменник:** «... *мени як за 400 frs у місяць ти з Мікою не проживеш і то вже буде досить в обріз*» [183, 22]; «*Тільки ж сі елементи ідеалізація вже використала до дна ...*» [183, 156] (ці фраземи не зафіксовані у словнику);
- 2) **як+іменник** (іноді в інверсійному порядку): «*Листа твого ми ждали як бога ...*» [182, 120] (чекати дуже, сильно, з нетерпінням) – [189, 41]; «*Тут так уже стараюсь, щоб нічого лишнього не купувать, а все-таки гроші розходяться як вода*» [181, 198] (дуже швидко) – [189, 142]; «*Ми з Дорою остаємось самі як пальці*» [181, 318]; «*Мені страх як хотілось би вилізти на гору Чатир-Даг ...*» [182, 36] (дуже, надзвичайно) – [189, 866]; «*Першу ніч я провела тоді, як тінь в Дантовому пеклі ...*» [181, 37];
- 3) **дієприслівник+іменник:** «*Ну, от і мусимо, “скрипя серцем”, ... їхати на чужину ...*» [183, 247];
- 4) **частка+прислівник+дієприслівник:** «... *в другій годині ночі вернулись додому, іменно “не солоно хлебавши ...*» [182, 298];
- 5) **прийменник+прикметник+іменник:** «... *прошу Вас вірити, що я зовсім не з “легким серцем” їх писала*» [183, 194] (без будь-якої тривоги, вагань) – [189, 798];
- б) **частка (або відсутня)+прийменник+займенник+іменник** (іноді у зворотному порядку): «... *тоді б Ви не говорили про всякі “ультиматуми”, не підписувались би “накануне разжалования” і т. п., бо тямили б, що*

- все це “не з тої опери”» [183, 194] (те, що не стосується справи) – [189, 588]; «... судять нас люди “по ділах наших”» [183, 18]; «на всякий слу- чай» [182, 128] (не зафіксовано у словнику);
- 7) **прийменник+іменник+іменник**: «Література моя не дуже процвітає, так собі через пень колоду» [181, 366] (недбало, як-небудь) – [189, 611]; «на вагу золота» [182, 143] (який має першочергове значення) – [189, 65]; «з бухти барахти» [182, 289] (не зафіксовано у словнику);
- 8) **прийменник+числівник+іменник**: «... я бачу, що я не вдвоє, а в сто раз краще устроєна тут!» [182, 25] (у словнику – на всі сто) [189, 862]; «на чотири вітри» [181, 89] (у словнику – на вітер) [189, 132];
- 9) **як+прийменник+іменник або як+іменник+іменник** (з прийменником чи без нього): «як у раю» [181, 56] (безтурботно, спокійно, безпечно) – [189, 732]; «Зате Міка зовсім, як риба в воді ...» [181, 312] (вільно, невимушено, добре почуватися) – [189, 736]; «... їй же всякі обвинувачення як горох об стіну» [183, 144] (ніщо не діє, не впливає) – [189, 191]; «... я рада зоставатись отак, як куц у стрісі?» [181, 319] (не зафіксовано у словнику); «Розписка у мене єсть, ховаю “як зіницю ока”» [182, 27] (дуже пильно охороняти) – [189, 335];
- 10) **як+прикметник+іменник**: «... справа редагування нами “Дзвінка” рійшлася, як заячий жир» [181, 218] (не зафіксовано у словнику);
- 11) **як+іменник+дієслово**: «... лист не на картці писаний, а таки так, “як бог приказав” бути листом» [182, 230] (у словнику – як бог велів (правильно, праведно) – [189, 41];
- 12) **прийменник+частка**: «... але не хочеться мені писати “на авось”» [182, 287] (не зафіксовано у словнику);
- 13) **ні+прислівник+ні+прислівник** (нерозкладні словосполучення): «... можеш засісти де-небудь серед дороги, що ні туди ні сюди» [183, 134]; «У нас учіння йде: Оксанине добре, Дорине нічого собі, а Микосеве “ни шатко ни валко» [182, 145]. Ці словосполучення іноді замінюються конструк-

цією **ні+дієприслівник+ні+дієприслівник**: «... *вже нехай ніхто не скаже, що я “ні горівши ні болівши”* здобуваю собі “лаври”» [183, 380];

14) **прикметник+прийменник+прикметник**: «*Єсть речі, що якимось не кладуться schwarz und weiss (чорним по білому (нім.))*» [182, 234]. Семантика поданих типів адвербіальних фразем дає можливість стверджувати, що значна кількість із них має оцінне значення (*в обріз, як пальці, не з тої опери, через пень колоду, у сто разів краще, як зіницю ока, як бог приказав та інші*), оцінка при цьому може бути і позитивною, і негативною. Значна кількість із них містить експресивно вагомі лексеми (***страх*** як *хотілось, на вагу золота, з легким **серцем***), це допомагає авторові листа не лише передати інформацію, а й відповідні емоції та почуття. Усі нерозкладні словосполучення, що представлені у листах письменниці, не зафіксовано у словнику, але вони – стилістично вагомі.

Значної стилістичної ваги набувають іншомовні фраземи, оскільки вони допомагають передати настрої, переживання адресанта та акцентувати увагу на важливих моментах. Можна виокремити кілька моделей іншомовних фразеологізмів цього структурного типу:

- 1) **іменник+ прийменник +іменник**: «*Шкода , що мало ти тут була і що ми аж надто мало були tete a tete (фр.)...*» [183, 291];
- 2) **ні + прислівник+ні+прислівник**: «*Щодо мого здоров'я, то воно йде “ні ліпше ні гірше” (фр.)*» [181, 331]
- 3) **прикметник+прийменник+прикметник**: «*Єсть речі, що якимось не кладуться schwarz und weiss (чорним по білому (нім.))*» [182, 234];
- 4) **іншомовні сталі вислови**: «*Тепер status quo вернувся*» [181, 303]; «*Він казав, що боятись нема чого і що навіть нога подовшає після операції. Значить, all right!*» [182, 80].

В епістолярії письменниці можна виокремити замкнені п'яти-, шести-, семи-, восьмикомпонентні прислівникові фразеологізми, які зазвичай в реченні набувають неабиякого емоційно-експресивного навантаження: «... *хто не має доброї сім'ї, як-от Ліда, то чисто хоч об стіну головою бийся*» [181,

255] (перебувати в стані розпачу, сильного збудження – [189, 27]; «*Велике горе, що впало раптом, як грім з ясного неба*» [183, 92] (несподівано, раптово, зненацька – [189, 198] «... *все надумує втікати на Україну, “на тихі води, на ясні зорі”*» [183, 123] (не зафіксовано у словнику); «*Живеться тут, як в раю Котляревського: “не холодно й не душно, не весело й не скушно”*» [182, 311]; «... *я і так же взяла від тебе гроші на Єгипет ні за що ні про що*» [183, 380].

Аналіз структурних моделей адвербіальних фразем дає підстави стверджувати, що ФО такого типу – найчисельніші і найрізноманітніші у листах письменниці. Використовуючи фразеологізми адвербіального типу, поетеса влучно оцінює події: *як у раю, як грім з ясного неба, не з тої опери*; стан речей: *status quo, schwarz und weiss* тощо. Майже всі ФО цього типу, використані в епістоляріях Лесі Українки, мають оцінний характер, причому оцінка може бути і позитивна: *як бога, на тихі води, на ясні зорі*, і негативна: *на авось, як горох об стіну* тощо. Всі фраземи емоційно наповнені. Автор листів за допомогою адвербіальних ФО передає своє ставлення до навколишнього середовища, людей, що оточують письменницю, до подій, що відбуваються в країні та поза її межами. Серед конструкцій цього типу фіксуємо, з одного боку, інгерентну, а з іншого – адгерентну інтенсифіковану виразність, яка повною мірою залежить від контексту. Якщо інгерентна експресивність фразем виявляється і в контексті, і поза ним: *tête á tête (вічна-віч)*, *як зіницю ока*, то адгерентна має свій вияв лише у контексті: *як заячий жир, в сто раз краще* тощо. Можемо з упевненістю сказати, що адвербіальні фразеологізми мають певне конотативне значення, основою якого є оцінність, емоційність та експресивність.

3.1.4. Ад’єктивні фразеологізми. Листи Лесі Українки містять і ад’єктивні (прикметникові) фразеологізми, які за значеннями та синтаксичними функціями співвіднесені з прикметниками. Їм «притаманне категоріальне значення атрибутивності, здатність виражати статичну ознаку предметів» [2, 59]. Згідно з таким трактуванням ФО ад’єктивного типу мають кате-

горії роду, числа, відмінка (тобто категорії прикметника): «*Квіток тут взагалі не жалують, бо на їх тут “не голодні”*» [182, 300] (вжита форма множини); «... *почала було киснути і попала в настрій “ні з короба ні в короб”*» [183, 112] (використана форма чоловічого роду однини) тощо. Межі ад’єктивних фразем (як і адвербіальних) досить «розмиті», найчастіше такі ФО співвідносяться з прикметниками. З огляду на це їх поділяють на декілька груп:

1. **ФО, співвідносні з граматично-опорним прикметником, який належить до складу цієї фраземи.** Такі фразеологізми співвідносяться з прикметниками морфологічно, семантично і синтаксично: «... *він ще трошки depayse (вибитий з колії (фр.))*» [182, 368]; «*Люді Луцьк перстом божим указаний*» [183, 10]. Фразеологізм *вибитий з колії* має граматичні категорії чоловічого роду однини називного відмінка, означає непрацездатний, неспроможний виконувати щось [189, 79], і семантично співвідноситься з прикметником, а синтаксично ця фразема в реченні виконує роль частини складеного іменного присудка. Граматичні показники ФО *перстом божим указаний* є тотожними з попередньою одиницею, за семантикою відповідає прикметникам «необхідний, бажаний» тощо. Отже, фраземи цього типу корелюють із прикметниками морфологічно, семантично і синтаксично.

Структурно такі фраземи можуть мати різні моделі: **прикметник+прийменник+іменник, іменник+прикметник+дієприкметник; прийменник+іменник+прикметник:** «... *твоя сестра часто буває “без вина п’яна ...”*» [182, 235] (не зафіксовано у словнику); **дієприкметник+прийменник+займенник+іменник** (іноді з інверсійним порядком і без займенника): «*Не тому, однак, щоб я почувала ображеною або “побитою по всіх пунктах, ні”*» [183, 15] (не зафіксовано у словнику); «... *сиджу я, хоч і в Італії, та “в печі замазана”*» [182, 309] (не зафіксовано у словнику); **частка+прикметник:** «... *роблять гіпсову модель ноги, так що апарат буде вже іменно “як улитий”*» [182, 107] (не зафіксовано у словнику). Усі фраземи виокремлених моделей не зафіксовано у словнику, але вони допомагають

передати адресату емоційний стан письменниці (її почуття, турботи, сумніви, переживання).

2. Друга група за ступенем співвіднесеності з прикметниками – це **ФО, структурна організація яких надзвичайно різноманітна**, за граматично опорним компонентом вони можуть бути: **субстантивними** («Товаришування наше, здається мені, власне, “не от мира сего”» [183, 85], тобто «незвичайний, особливий» [189, 488]; або «... ну, а се вже просто “из рук вон” – в доказах туман і плутанина ...» [181, 305], тобто «надмірне, неможливе» [189, 763]). За структурними моделями такі ФО різні: 1) **прийменник+іменник+частка, частка+прийменник+іменник+займенник** тощо. У листах трапляються і поширені моделі з п'яти, шести елементів: «... стан душі “як у чорта перед утренею”» («неспокійний»); 2) нерозкладні словосполучення «... страх багато тих людей, що, мовляли Ви, ні риба ні м'ясо» [181, 159] (оцінний фразеологізм); «... Вам не прийдеться докорити мені, що я “ні гаряча ні холодна”» [183, 11](оцінний фразеологізм). Зрідка опорним компонентом у таких фраземах виступають **дієслова** «... у нас тут увечері в неділю щось таке було, немов чорти зірвалися з ланцюгів ...» [182, 12], тобто «хаотичний стан».

За синтаксичною функцією такі ФО дублюють прикметники і в реченні можуть функціонувати як частина складеного іменного присудка, означення: «Досі я старалась забути, що я поет “з божої ласки” (нім.)» [182, 104], тобто «природжений». Щодо семантики – всі вони передають ознаку предмета (ад'єктивна семантика).

Аналіз ад'єктивних фразем дає можливість стверджувати, що граматичні категорії цих одиниць суттєво не впливають на експресивне та емоційне навантаження. Зазвичай експресивність залежить від експресивно вагомих лексем, що входять до складу ФО (вбитий з колії, з божої ласки), та від поєднання одиниць у нерозкладні словосполучення (ні з короба ні в короб, ні риба ні м'ясо, ні гаряча ні холодна) і багатоконпонентні структури (не от мира сего, немов чорти зірвалися з ланцюгів, як у чорта перед утренею).

3.1.5. Фраземи-речення. Останню групу ФО за лексико-граматичними показниками становлять фраземи, які за синтаксичною будовою відповідають реченням (простим, поширеним і непоширеним і зазвичай неускладненим); за семантикою вони перебувають на межі різних лексико-граматичних розрядів (дієслівних, прикметникових, іменникових). Цю групу ФО можна поділити на три класи:

1. Фраземи, що означають незадоволення, побажання зла і найчастіше відповідають дієслівним формам наказового способу (однини чи множини, 3 особи рідше 2 особи): *«Хай чорт мене вхопить, коли що-небудь в тому розумію»* (фр.) [181, 279]; *«Хай мене грім уб'є, коли я знаю, в чім виражається їх “політика”»* [181, 229]; *«Бачила я на виставці знаменитого Бекліна, нехай мене повісять його поклонники, але я, далєбі, не розумію, на чім держиться його слава»* [182, 130]. Такі фраземи зазвичай містять експресивно вагомі лексеми (*чорт, уб'є, повісять*), які значною мірою впливають на експресивне звучання усієї фразеологічної одиниці. Іноді відсутність дієслова спричиняє посилення експресивності: *«Але, може, його не чіпати, бо й так я з усіма моїми краями заслужила собі від Вас – “нехай вам хрін”»* [181, 209]. Досить часто в таких конструкціях Леся Українка використовує латинські, грецькі назви, порівняння, що зумовлює неабияке емоційно-експресивне звучання: *«Скажіть Ліді і Раді, що я їм от-от-от напишу, “да поразит меня гнев олимпийцев”»* [181, 338].

2. ФО, що синтаксичною структурою є тотожними окличним, спонукальним реченням. Такі конструкції здебільшого в тексті листів письменниці іншомовні (латинські, німецькі, італійські), і завдяки цьому текст листів сприймається емоційно (возвеличено, з пафосом): *«Браво, панно Ольго! Es Jefe die Kunst! Es Jefe die Freiheit! (Хай живе мистецтво! Хай живе свобода! – нім.)»* [182, 160]; *«Evviva la vita! (Хай живе життя! – італ.)»* [183, 151]; *«Fiat voluntas Fati! (Хай буде воля долі! – лат.)»* [183, 138]; *«Вреши, якщо, може, тобі через що-небудь неприємно сим зайнятись, то дай мій реферат просто до “Жизни” і fiat voluntas Oci (Хай буде божжа воля – лат.)»* [182, 144]. Необхідно зауважити, що такі фразеологічні конструкції емоційно забарвлені, набувають в

епістоляріях письменниці експресивного звучання, спонукають до обмірковування поданої інформації. Граматично вони, як і попередній клас, відповідають наказовому способу дієслова однини та множини 3 особи. Майже всі речення є окличними і спонукальними, що зумовлює їхнє конотативне звучання.

3. ФО, що за своєю синтаксичною будовою тотожні підрядним реченням: «... там різноплеменні чиновники такого наплутали, що сам чорт ногу зломить ...» [182, 157]; «Але то ще побачимо, чий чорт старше буде, чи мій, чи того туберкульозного бацила» [181, 121]. Зазвичай у таких реченнях підрядна (фразеологічна) частина посилює емоційність листа за рахунок експресивних лексем, що входять до їхнього складу.

Аналіз дає підстави стверджувати, що в листах Лесі Українки функціонують такі лексико-граматичні розряди ФО: **субстантивні, вербальні, адвербіальні, ад'єктивні, синтаксично рівноправні з реченнями**. Кожен із цих розрядів має свою специфіку, структурні моделі і різні граматичні показники. Усі фраземи в епістолярних текстах письменниці набувають емоційно-експресивного спрямування, іноді оцінного характеру, різного ступеня волевиявлення найчастіше за рахунок використаних у них лексем.

Фразеологічні одиниці не лише споконвічні українські, а й іншомовні, поетеса використовує з конкретною метою, а саме: для образного представлення денотата, експресивно-емоційної інтенсифікації фраземного значення, вичерпного охоплення денотата, для створення яскравих, глибоко народних реалістичних образів, а також для конотативного увиразнення тексту.

Важливо, що усі зафіксовані в епістолярній спадщині іншомовні фразеологічні одиниці характеризуються, по-перше, різноманітними синтаксичними конструкціями й, по-друге, своєрідними лексичними елементами, які і з погляду мови-оригіналу, і в перекладному аспекті позначені певним ступенем експресивності. Поетеса сама визначає мову спілкування, враховуючи при цьому нахили, погляди, знання адресатів. Тому досить часто в одному листі фіксуємо ФО, що належать до різних мов.

3.1.6. Прислів'я, приказки та афоризми Поза увагою залишилось плідна і цікава з стилістичного погляду спадщина прислів'їв та приказок, а також афоризмів в епістолярних текстах письменниці. Оскільки не всі дослідники зараховують прислів'я, приказки та афоризми до ФО, бо такі мовні одиниці виходять за межі власне фразеології тому, за словами С. І. Ожегова «вони мають ту чи ту закінчену синтаксичну структуру речення, елементи якого складаються із вільних, закономірних для мови словосполучень». Отже, вони синтаксично подільні, містять закінчену думку, як будь-яке синтаксично подільне речення [143, 38-39]. Подібної думки дотримується Л. Г. Авксент'єв, зазначаючи, що ці мовні одиниці за своєю будовою становлять закінчені судження, тобто «самостійні комунікативні одиниці» [1, 41].

В епістоляріях Лесі Українки ці одиниці набувають емоційно-експресивного звучання, досить часто носять оцінний характер. Листи насичені не лише власне українськими, а й іншомовними прислів'ями, приказками та афоризмами. Важливо зазначити, що ці мовні одиниці різняться не лише за мовним критерієм, а й тематично.

1. Окрему групу становлять афоризми на релігійну тематику (це біблійні вислови, уривки молитв тощо), вони можуть бути українськими: «*значить, їх інститут ще поки що бог милував*» [182, 341]; «*добрими замірами вимощене пекло ...*» [182, 146]; «*Признаю за Вами право жарту нині, і прісно, і вівки-віків ...*» [183, 194]; «*... в моїй хаті дихання парує, мов фіміам на алтарі величної богині ...*» [182, 10] й іншомовними: «*Людина передбачає, бог визначає!*» (фр.) або скоріш «*чорт робить навпаки*» (фр.) [182, 42], частіше російські (що зумовлено родинним оточенням поетеси): «*Даждь ми, господи, по слову сему*» [183, 102]; «*По делам вашим да судят вас*» [183, 122]; «*Чудны дела твои, господи!*» [183, 51]; «*Що то вже за переписка, коли до неї треба "со страхом божим и верою приступати!"*» [181, 274]; «*Да благословит бог твои пуговицы, милая*» [181, 373]; «*Буду жити, буду працювати, то відплачуся, а як ні, то "остави нам долги наша, якоже и мы оставляем должникам нашим ...*» [182, 372]; «*... могутий вместить, да вместит ...*» [183, 14]. Аналіз цих одиниць дає

підставу стверджувати, що крилаті вислови та афоризми (у роботі не розмежовувались ці поняття) на релігійну тематику мають емоційно-експресивний характер. Оцінність чіткіше прослідковується у прислів'ях та приказках цієї тематичної групи: *«З сих деталей Ваші “критики” виводять цілу “автобіографію” – простіть їм, бо, сказано ж, дурням і бог не противиться»* [183, 154] (іронія); *«Не мила попові жертва – йди, теля, додому»* (польськ.) [181, 278] (сарказм); *«Говори, Грицю, богородицю, а я буду господи помилуй», «Ти йому образи, а він тобі дуб'я ...»* [182, 288] (іронія); *«Далебі, се гріх, що ти досі не зібралась, “від бога гріх, а від людей сором»* [181, 334] (співчуття); *«... хотіла б показати Раді наші товариські звичаї та й взагалі нас всіх, та що ж: рада душа в рай, та гріхи не пускають»* [181, 255] (співчуття) (орфографію в усіх фраземах збережено – О. К.). Оцінка зазвичай залежить від ситуацій, дій, характеристик, що «лежать в основі переосмислення мовних одиниць» [145, 45].

В епістолярних текстах Лесі Українки трапляються однакові прислів'я та приказки, що вжиті різними мовами: *«Ну, краще пізно, як ніколи»* [182, 313] і *«... Vont mieux tard que jamais»* (краще пізно, ніж ніколи – (фр.)) [182, 318] або *«Все добре, що добре кінчається»* [183, 136] і *«All is well, that ends well»* (все добре, що добре кінчається- (англ.)) [181, 410] тощо. Такі приклади засвідчують не лише багатий словниковий запас письменниці, а й високу мовну культуру адресанта. Іноді важливого значення набувають саме іншомовні слова, оскільки використання того чи того іншомовного висловлювання (афоризму, прислів'я чи приказки) є стилістично виправданим, влучним і дотепним, воно вносить новизну сприйняття: *«Все оце говорю на основі приказки “посол наче осел (польськ.)”»* [182, 84]; *«При сьому я добре пам'ятаю, що “до пори жбан воду носить, доки му ся вухо не ввірве ...»* (польськ.) [183, 214].

Іноді іншомовні прислів'я та приказки в різних листах набувають переосмислення, завдяки використанню різних лексем: *«Щодо самого принципу les amis de nos ennemis sont nos ennemis, то я вважаю його гідним часів Montecchi et Capuletti»* (друзі наших ворогів – наші вороги – фр.) [183, 83], а в іншому листі – *«Друзі наших друзів – наші друзі»* (фр.) [181, 395]. Найчастіше в епістолярі-

ях Лесі Українки фіксуємо французькі та німецькі прислів'я та приказки, що зумовлено великою популярністю цих мов у кінці XIX століття: «...ну, та для цього треба мати девіз “після нас – хоч потоп” (фр.)» [181, 337]; «Коли хто дурний, це вже назавжди (фр.)» [10, 391]; «Pas de nouvelles – lonnes nouvelles (відсутність новин – добрі новини (фр.)) [181, 382]; «Ну, вже ж таки я встану колись, тоді вже-всі “Півень, і лебідь, і кінська голова” (нім.) – писатиму не так» [182, 99], але поряд з ними досить часто письменниця використовує італійські, латинські, польські, білоруські мовні одиниці: «... chi va piano va sano equanto lontano ...» (Тихіше їдеш, далі станеш – італ.) [183, 23]; «От тільки одно мене бентежить, знаєш, тее “tens sana in corpore sano” (здоровий дух у здоровому тілі – лат.)» [181, 38]; «Bis dat qui cito dat» (Двічі дає той, хто швидко дає – лат.)» [182, 76]; «Миша поїхав ... до Шури, то там і тепер сидить та, подлий, не пише мені... Але “чиє би целятки мичалі, а чиє б і мовчалі” (біл.)» [181, 163].

2. Досить плідною і цікавою є спадщина **іншомовних висловів (афоризмів, крилатих висловів)** в епістолярних текстах письменниці. Усі вони мають повчальний зміст, емоційно-експресивно насичені та мають оцінне значення. Тому буде доцільним наголосити на конотативному характері іншомовних висловів в епістоляріях Лесі Українки. Розмежуємо їх за емоційно-оцінними компонентами на такі групи:

- 1) **ті, що викликають позитивні емоції** (з позитивною оцінкою схвалення);
- 2) **ті, що викликають негативні емоції** (з негативною оцінкою засудження, ганьби);
- 3) **ті, що передають сумнів, невпевненість** (оцінне ж значення може бути різним).

До першої групи можемо зарахувати такі іншомовні одиниці: «Отже, обійшлась без припадків, audentur Apollo et Musae!» (Хвала Аполлонові і музам – лат.) [182, 61]; «Люба не повинна бути гладкою – “Смішне вбиває трагічне”» (фр.) [182, 23]. Ця група афоризмів та крилатих висловів стверджує оптимізм поетеси, її волю до життя, до праці.

Інша група не чисельна, але влучні іншомовні одиниці дають можливість зрозуміти настрої письменниці, уміння Лесі Українки чітко оцінити відповідні культурні явища тощо: «*J'rop de raison devient irraisonnable*» (*Забгато розуму призводить до нерозумного – фр.*) [182, 381]; «*A всі оці трупи “чим більше змінюється, тим більше лишається те саме”*» (*фр.*) [11, 46]; «*Коли назвуть найтяжчі страждання, тоді і моє назвуть*» (*нім.*) – сказав Гейне, і я скажу за ним» [182, 28]. Останній крилатий вислів, хоч і викликає негативні емоції, але це вияв страждання, суму, а не засудження.

Цікавою і водночас складною групою є остання, бо їй не притаманні чіткі межі, як попереднім групам. Якщо перша і друга означали чітко позитивне чи негативне, то остання група містить і позитивне, й негативне разом: «*Поживемо-побачимо*» (*фр.*) [182, 59]; «*Вже краще девіз: “роби, що треба, хай буде, що буде”*» (*фр.*)» [181, 337]; «*За допомогою “якби” можна б і Париж вкласти в пляшку*» (*фр.*) [181, 290]. Ці мовні одиниці передусім передають бажання, а не впевненість у чомусь, є емоційно насиченими, з експресивними елементами, що найчастіше виявляються на лексичному та синтаксичному рівнях (через використання стилістично вагомих лексем, побудову речень, окличну інтонацію тощо). До цієї ж групи належать іншомовні вислови, які мають стверджувальний характер, що досягнуто спонукальними та окличними реченнями, і викликають позитивні емоції: «*Не дано, так не дано – *biat voluntas dei**» (*Хай буде воля божя – лат.*) [183, 20]; «*Чого не оздоровлять ліки, оздоровить залізо...*» (*лат.*) [182, 84] тощо. Важливо, що серед іншомовних висловів повчального характеру в епістолярних текстах письменниці паралельно вжито не лише вислови літературного походження, а і власне утворені (*хвала Аполлонові і музам – лат., роби, що треба, хай буде, що буде – (фр.), якби «можна б і Париж вкласти в пляшку» (фр.), чого не оздоровлять ліки, оздоровить залізо – (лат.)*).

У листах Лесі Українки, крім іншомовних афоризмів, використано афоризми українською та російською мовами. Це закономірне явище, оскільки спілкування в родині Косачів відбувалось саме цими двома мовами. Цікавим є той факт, що майже усі російські й українські афоризми в епістоляріях пись-

менниці можна вважати okazіональними, вони набувають у листовних текстах конотативного звучання: «Отримали “Народ” і “духом сокрушались, зачем читать учились ...» [181, 305]; «Ах, якби ти вже хутчій приїздив, а то що листи! “Письма пишут только аптекаря ...» [181, 88]; «... а тим часом “не надеюсь ни на князи, ни на сыны человеческие” і пишу все, що треба, сама ...» [182, 153]; «Все это было бы смешно, когда бы не было так грустно ...» [182, 128]; «Тим часом не падайте духом, ще наше не загинуло!» [182, 321]; «У Києві були у мене товариші, тепер їх один, два, найбільше три, а решта – “иных уж нет, а те далече”» [182, 33]. Аналіз таких афоризмів дає можливість стверджувати, що конотативного звучання досягнуто унаслідок використання різноманітних стилістичних прийомів (асонансу, алітерації, зіставлення тощо); іноді суттєвого значення набуває синтаксична будова речень (окличні, спонукальні конструкції).

Афоризми літературного походження завжди є влучними і дотепними: «В ожидании будущих благ” надолужаю французьким та німецьким» [181, 45]; «... треба лягати, а “продолжение в следующем №”» [182, 62]; «Один мій бувший ученик приніс мені недавно “в знак уважения и благодарности” черепашку рожеву ...» [182, 50]; «Отож я вчора цілий день не то спала, не то чула, а сьогодні, вже “находясь в здоровом уме и твердой памяти”, сідаю за листи» [181, 218]. Ці афоризми можуть набувати конотативного звучання завдяки лексемам, що входять до їхнього складу, та синтаксичній будові: «... історія нас **учить**, що вона нічого не **учить** ...» [182, 382]; «... та що вже – “долг выше всего!”» [182, 58]; «... після прочитання моїх “Струн”, - “у **кумушки** с похвал вскружилась голова!”» [181, 388].

Досить яскраво представлені в листах письменниці російські та українські прислів'я та приказки. Знавець та дослідник фольклору, Леся Українка часто і влучно його використовує. Тематично ці мовні одиниці можна поділити на декілька груп:

- 1) прислів'я та приказки, що характеризують особу;

- 2) ті, що вказують на розпачливий, тяжкий стан (вимушеність щось робити);
- 3) ті, що застерігають від неправильних дій;
- 4) повчальні, стверджувальні прислів'я та приказки;
- 5) ті, що вказують на відчуття провини, невпевненість, неможливість;
- 6) мовні одиниці із значенням полегшення, бажання, закінченості чогось;
- 7) ті, що вказують на тривалість, продовження (іноді вимушене).

1. Перша група мовних одиниць характеризує особу. Ця характеристика зазвичай набуває негативного звучання: *«Мудрий лях по шкоді»* [181, 154]; *«Не дав біг свині ріг!»* [183, 34]; *«Осміввся дід на старість літ!»* [183, 51]. Леся Українка застосовує не лише їдкий сміх, а й іронію з метою висловлення оцінки: *«Хоч з мене такий журналіст, “як за денежку пістоль”, та на безлюдді й Хома дворянин ...»* [183, 138]; *«Воно-то давно сказано: обіцянка цяцянка, а дурневі радість»* [181, 17]. Рідко серед мовних одиниць цієї групи фіксуємо такі, що мають позитивну оцінку, вони всі зазвичай мають яскраво виражений експресивний компонент, оскільки містять стилістично вартісні лексеми: *«...принаймні тоді хоч матеріально чоловік “сам собі пан”»* [182, 287]; *«Автора ви угадали, та й видно коня по поході»* [181, 113]; *«Можє, й не такий чорт страшний, як його малюють»* [181, 54].

2. Друга група відповідає передусім моральному стану письменниці. Неодноразово в листах згадується хворобливий стан адресанта, хоча Леся Українка нерідко оптимістично налаштована і дивиться на свою хворобу з іронією: *«Даремне думаєте, що я вже в такому розпачливому моральному стані, в якому ніщо людині не мило, як то кажуть, “і циганські діти не милі”»* [181, 153]; *«Кому-кому доведеться, а кучому не минеться!»* [181, 59]; *«... живемо більше самі з собою та з своєю бідною»* [183, 277]. Живий інтерес до культурного життя своєї країни дає змогу письменниці аналізувати літературний процес, представників мистецьких кіл тощо, використовуючи при цьому влучні прислів'я і приказки: *«За дурною головою нема й ногам спокою!»* [183, 199];

«... то будуть тоді наші “генії” перед нами на задніх лапках скакати – “прийде коза до воза”» [181, 352]; «Проте, читаючи лист Франка, я не могла не подумати: “Прийшла коза до воза”» [181, 414]; «Назвался груздем, полезай в кузов» [183, 27]

3. Леся Українка уміла дати пораду, застерегти від небажаних дій. Епістолярні тексти це підтверджують. Насиченість фольклором посилює емоційно-експресивне звучання листів, у яких письменниця застерігає від необдуманих вчинків: «Хотілось би знайти якого талановитого публіциста на Україні і “втравити” його в се. Я думаю ... але знов-таки – “не кажи гоп, поки не вискочиш”» [182, 127]; «Користуючись okazією і посилаю се є “не любо, не слухай” через границю ...» [181, 358]; «... хто опікся на молоці, то й на воду дмуха ...» [182, 265]; «... не дарма наші люди кажуть, що погано, коли “дві господині біля однісі печі”» [181, 265]; «Поки інших учить, себе вперше треба вмить» [182, 63]. Ця група досить колоритна та стилістично багата.

4. Наступна умовно виділена тематична група набуває неабиякого стилістичного звучання. Мовні одиниці, що до неї належать, емоційно й експресивно насичені, містять у собі позитивну й негативну оцінку і, крім цього, змістовно багаті. Усі прислів'я і приказки зазвичай мають повчальний характер, але у мовних одиницях, що належать до цієї групи, згадана риса простежується як найкраще: «... час не жде і навіть що “час – то гроші”» [182, 194]; «Певна річ, що краще лиха правда, ніж золота неправда ...» [181, 121]; «Худой мир лучше доброй ссоры» [183, 78]; «... ум хорошо, а два лучше» [183, 69]; «Не виносить сор из избы!» [183, 32]; «Будь я здорова, чи була би то я тут – лихо без добра, а добро без лиха не буває ...» [181, 76]. Цю групу утворюють прислів'я і приказки стверджувального характеру (автор листа констатує факт і робить це в такій формі, щоб зацікавити адресата): «Тільки ж, звісно, “насильно мил не будеш ...”» [183, 84]; «Отож, значить, з посміху люди бувають» [183, 130]; «Ну, та що там, мені з ними хліба не їсти!» [181, 202]. Деякі з цих мовних одиниць використано не лише українською, але і російською мовами: «Краще не творити

таких прецедентів, що “мовчання знак згоди”» [183, 88]; «“Молчание знак согласия”», – так думали, певне, ті студенти російські, що послали протест проти поздравлення їх з коронацією від бельгійських студентів» [181, 358].

5. Позитивне й негативне в епістолярних текстах письменниці завжди переплетено, бо хворобливий стан змінюється полегшенням, оптимізм – песимізмом: «Ну, а таким, як я, либонь, ніякий Крим не pomoже: “не було змалку, не буде й до останку”» [183, 234]; «... але ж би я ... не відповідала на їх листи і взагалі “закинула гадку за грядку ...”» [182, 377]; «... пишу тобі про неї ради ілюстрації моєї думки, що, мовляв, “не знаєш, де знайдеш, де загубиш ...”» [181, 416]. Іноді, використовуючи цікаві порівняння, зіставлення, через прислів'я та приказки Леся Українка описує почуття провини, улесливість: «... знаєт кошка, чье мясо съела ...» [183, 34].

6. Шоста тематична група прислів'їв та приказок описує почуття полегшення, бажання. Мовні одиниці цієї групи, як і попередні, експресивно забарвлені. Експресивність виявлено і на лексичному рівні (через значення лексем, що входять до складу мовної одиниці): «Що Соловця з його ребятами поляки вижили, то я дуже рада, - баба з возу, кобилі легше» [182, 18]; «... то се виходить, “коли мед, то й ложкою ...”» [181, 166]; «Циклопа я не жалує, так йому й треба, “прийшла і на тура бура”» [181, 400]; «... с глаз долой, из сердца вон ...» [181, 323], і на синтаксичному: «Дав би то бог, щоб я вам від одеситів щонебудь вимантачила. “Дай боже нашому теляті вовка піймати!”» [181, 37]; «Попався, жучку, в панську ручку!» [181, 352]. Синтаксичні конструкції, що належать до складу прислів'їв та приказок цієї групи, найчастіше окличні і спонукальні.

Аналіз надає підстави стверджувати, що Леся Українка використовує в епістолярії фольклорне багатство не лише української, але і російської мови. Остання умовно виокремлена група мовних одиниць характеризується значенням тривалості, незакінченості. У її складі – невелика кількість прислів'їв і приказок, але завдяки використанню асонансу та алітерації сприяє утворенню своєрідного мікроклімату, зацікавленості з боку адресата. Ці одиниці емоційно

насичені і надають епістолярним текстам письменниці конотативного звучання: *«Нога останнього часу поправилась, але так, що від першого натрудження знов своє починає ...бо се вже іменно “наша пісня гарна й нова!”»* [181, 351] (асонанс); *«Ну, та що вже, біс біду перебуде, одна мине, друга буде!»* [181, 292] (алітерація).

У листах письменниці зі стилістичною метою використано частину прислів'їв та приказок, щоб адресат міг поміркувати над написаним, висловити свою думку, і водночас, досягається ефект умовчання, що дає можливість говорити про емоційно-експресивний елемент в текстах листів. Леся Українка творчо підходить до використання в листах різноманітних мовних одиниць, кожен рядок, кожна лексема – це результат кропіткої роботи. Вона використовує фольклорні одиниці не лише в листах на приватну тематику: *«Ти вже другого листа мені пишеш, а я все мовчу. Ти, сподіваюсь, не сердишся, бо мені тепер “закон не писан ...”»* [182, 100]; *«Навіть думаю, що, може, й тут “лихо не без добра ...”»* [183, 197], – але й у листах, що стосуються літературних течій, видавництва тощо: *«Нова редакція “Ради” справжній лебідь, рак та щука ...»* [183, 182]; *«... інший старий кобзар, може, й не дожив би, поки б на нього зібрали “з миру по нитці ...”»* [183, 251]; *«... розпочали ми етнографічне підприємство не впору для себе, але вже “коли взявся за гуж ...”»* [183, 264]; *«... єсть ще багато людей, що мають здається, за принцип речення “Куди кобила, туди й лоша”»* [181, 230]. **Використання фольклорних елементів в епістолярних текстах різної тематики є характерною рисою листів письменниці.**

Прислів'я і приказки в її епістолярних текстах іноді перетворюються на зовсім нові, ще невідомі фольклорні одиниці, оскільки Леся Українка вдається до творчого осмислення мовних одиниць: *«... сподіваюсь, що Ви мені готові простити “не тільки сім раз, а і 77” – по-євангельськи»* [181, 395]; *«ведь это ясно, как простая гамма!»* [181, 355]; *«Врешті і один в полі єсть коли не воїн, то все ж робітник, а се, може, більш стоїть, ніж воїнське званіє!»* [181, 257]; *«Виходить, ніби ми, не спитавши броду, полізли у воду ...»* [181, 224]. Таке їхнє переосмислення спричиняє конотативне звучання. Деякі з них набувають нового

експресивного характеру і містять оцінний компонент: *«Не повірю я, щоб безриб'я робило рака рибою»* [181, 302] (негативна оцінка); *«... краще не сідати на два стільці разом, щоб часом не провалитись ...»* [182, 341] (негативна оцінка); *«... та що ж, коли справді, видно, ні гора до Магомета, ні Магомет до гори не може прийти»* [181, 383] (негативна оцінка).

Аналіз прислів'їв, приказок, афоризмів, крилатих висловів в епістолярних текстах Лесі Українки дає можливість стверджувати, що ці мовні одиниці зазвичай набувають конотативного звучання. Деякі з них експресивно й емоційно насичені, більшість із них включають оцінний компонент. Конотація в цих мовних одиницях проявляється як на лексичному, так і на синтаксичному рівнях. Автор листів творчо підходить до використання фольклорного матеріалу, чим забезпечує якісно нове звучання уже відомих прислів'їв та приказок. Висока освіченість письменниці надавала можливість застосовувати виражальні засоби не тільки української, а й російської, англійської, італійської, латинської, французької, німецької, польської мов, що сформувало своєрідний колорит її епістолярію. **Уміння поєднати різностильові листи з фольклорним надбанням – специфічна риса епістолярних текстів Лесі Українки.**

3.2 Лексеми з демінутивними суфіксами

Проблемі дослідження демінутивів із позитивним і негативним емоційним забарвленням у різних стилях мови присвячено праці вітчизняних дослідників Л. П. Дідківської, Т. А. Космеди, М. В. Кравченко, В. С. Сікорської, Л. О. Родніної, Б. А. Шарпило та ін. У лінгвістиці є два підходи до трактування цих мовних одиниць. Прихильники першого (О. О. Потєбня, Ф. Ф. Фортунатов, О. І. Соболевський, Д. М. Ушаков, В. М. Сидоров та інші) вважали, що «форманти суб'єктивної оцінки утворюють нові слова, тому вони є словотворчими суфіксами» [56, 121]. Представники іншого (Ф. І. Буслаєв, О. О. Шахматов, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов та ін.) наголошували на формотворчому аспекті таких одиниць. Можемо погодитися з думкою О. М. Галкіної-Федорук, яка

розглядає одиниці зі значенням реального зменшення як окремі слова, а ті, що не пов'язані з цим значенням, пропонує розглядати як форми слова [56, 123]. Дослідниця зазначає, що демінутивні компоненти не видозмінюють реального (денотативного) значення слова, але вони є носіями емоційно-оцінної інформації, яка часто буває досить важливою. Ось чому в деяких випадках там, де вживається суб'єктивно-оцінна лексика, її заміна нейтральними словами просто неможлива. Демінутивні форманти можуть виконувати дві головні функції:

- 1) виражати об'єктивні розміри предметів (зменшеність);
- 2) виражати суб'єктивну оцінку (пестливу чи зневажливу).

Для епістолярного тексту ці функції демінутивів важливі, оскільки між комунікантами в епістолярному дискурсі існує певна відстань і від того, як автор листа зуміє передати почуття симпатії, прихильності, любові, буде залежати подальше спілкування. Демінутивні утворення емоційно впливають на адресата, спонукаючи його до власної оцінки. Зазвичай вони репрезентують емоційно-позитивну, доброзичливо-схвальну оцінку і зневажливо-викривальне, іронічно-сатиричне ставлення мовця до предмета висловлювання. Значна частина емотивно-оцінних суфіксів відбиває позитивну авторську оцінку. Меліоративні лексичні одиниці виражають схвалення, похвалу, любов, захоплення, повагу, співчуття, пестливість, доброзичливість, прихильність, ввічливість та впливають на емоційний стан співрозмовника, дають своєрідну оцінку явищам, предметам, особам. Серед демінутивних утворень в епістолярії письменниці представлено іменники та прикметники, що зумовлено морфологічними та стилістичними особливостями цих частин мови. Рідше Леся Українка використовує прислівникові та займенникові демінутивні утворення. Іменникові демінутивні суфікси зазвичай служать засобом передачі меліоративної аксіології та позитивних емоцій. Письменниця використовує їх в листах до друзів та родичів. Найбільш продуктивними є суфікси **-к-**, **-очк-**, **-ок-**, **-еньк-**: *«Нехай хтось-хоч одне слово напише своєю власною тонкою ручкою»* [182, 320]; *«... де вже тобі там у Петербурзі листи писати! Там хоч би головочка здорова була»* [182, 312]; *«... як мається хтось, як його здоров'ячко»* [183, 122]; *«Ой доленько, вже друга го-*

дина ночі» [181, 267]; «тепер я буду настоящий божок на трьох ніжках – зобачиш» [182, 109]; «Спасибі, що Ви таки зібрались написати мені слівце» [181, 139]; «... бо є відповідна компанія в сусідстві – грузиньтка дуже меткі та моторні» [183, 278]. Демінутивна морфема може надавати нейтральній лексемі пейоративного (або іронічного звучання): «... сей курортик тепер дуже вилюднів...» [183, 282].

Демінутивні суфіксальні морфемі в епістолярних текстах Лесі Українки можуть надавати меліоративної оцінки, приєднуючись до пейоративно забарвлених лексем: «... надівати великі вінки на голову, такі великі, що у інших дітей і мордочки не видно було...» [181, 243] (**морда** – пейоративно забарвлена лексема); «... вона (Євця) якимсь чучелком на всіх тих домашніх фотографіях вийшла» [182, 168] (**чучело** – пейоративно забарвлена лексема).

Найчастіше іменники з демінутивними суфіксами використовуються для характеристики особи і набувають конотативного звучання завдяки саме цим морфемам: «Цілую всіх Ваших “дробів” і гречну дівчинку Ганнусю ...» [181, 288]; «Я учу Оксаночку грати на фортепіано, бо вона має добрі вушка й лапки» [181, 143]; «Милая Гусінько! ...А на против чого срібна свинка – га?» [182, 108]; «Цілую міцно мамочку-голубочку і прошу знов писати» [182, 319]. Зазвичай номени з відповідними суфіксами носять інтимізуючий характер (*Гусінько, лапки, мамочка, ластівочка, голубонько, серденько, вушка, Маусік тощо*). В епістолярних текстах письменниці демінутивні іменникові утворення іноді слугують засобами іронії, даючи характеристику різним предметам, процесам та впливаючи таким чином на емоційний стан адресата: «Врешті, се (перекладене) оповіданнячко типічне для мене...» [182, 132]; [181, 191]; «На сім тижні пришло я Вам, напевне, одну свою роботку...» [181, 275]; «Ся рисочка, кинута Вами..., трошки скрасила сумний зневажений образ сеї дівчини...» [183, 142]; «... дав мені примірник своєї “Зорі” – нічого собі журналець, надто ілюстрації порядно зроблені...» [183, 160], іноді ж вони аналізують власні вчинки, дії письменниці (це, на нашу думку, є однією з характерних рис епістолярної мови Лесі

Українки): «*Тепер от зараз напише заміточку до “Ruthenische Revue”*» [183, 86]; «... а мою статейку *папа радить понести до Пупіна*» [182, 144] тощо.

Отже, серед іменникових демінутивних морфем у листах Лесі Українки використано **-к-, -ок-, -очк-, -ик-, -ятк-, -чк-, -ус-, -іньк-, -еньк-, -ц-, -ець-**. Частина з яких є **продуктивними (-к-, -ок-, -очк-)**; інші – **непродуктивні (-ус-, -ц-, -ятк-** тощо). Усі зменшено-здрібнілі морфемі надають іменниковим лексемам аксіологічного звучання та експресивного значення, причому оцінка може бути не лише меліоративною, а й пейоративною.

Епістолярій Лесі Українки містить іменникові демінутивні лексеми, які поєднуються з прикметниковими демінутивами: «... і така се вже вузенька річечка, сі жіночі видання» [181, 290]; «*Панове в коротеньких штанчиках, а пані в коротеньких спідничках...*» [182, 109]; «... хтось ... відписав греченького листочка» [182, 272]; «... зовсім маленькі деревця, в аршин, а вже є мандаринки – дуже гарненькі деревця, мов цяцьки» [182, 314]; «*Оце надумаю видати маленький збірничок танцюристих пісень народних*» [183, 122]; «*У Лілі хатка гарненька і досить вигідна*» [182, 166]; «*Поїду дивиться, як маленькі німченятка ... бігають і лебедів кормлять*» [182, 108]; «*Ти ж моя добренька товстенька Лідочка ...*» [182, 342]; «*Цілую Вас, і гарненького Маусика, і Радозоріє*» [181, 128]; «... Він гарненький і швидкий хлопчик ...» [181, 260]. Таке використання демінутивних утворень стилістично зумовлене, оскільки завдяки ним досягнуто неабиякого емоційного та експресивного ефекту в тексті листа: адресат відчуває присутність автора листів з його настроями, переживаннями, турботами.

Частотними є словосполучення, де прикметники вжиті з демінутивними афіксами, але іменники без них, хоча при цьому експресивний ефект не втрачено: «*Весна, хоч і поганенька, мене дуже поправила ...*» [181, 152]; «... Зоря здоровісінький ...» [182, 144]; «*Апетит добрий, не раз по ночах їсть, тільки сон поганенький ...*» [183, 209]; «*тиждень Дориного слабування вже коштує 25р. при поганеньких умовах*» [183, 134]; «... не пошкодило б, якби я мала хоч поганенький болгарсько-який-небудь словар ...» [181, 128]. Таке поєднання дає можливість прикметникові взяти на себе оцінні функції. Однакові лексеми в різних

контекстах набувають різноманітних відтінків значення: *сон поганенький* – мало спить; *умови поганенькі* – відсутність зручностей; *весна поганенька* – холодна, *словник поганенький* – малий за обсягом тощо. Демінутивні суфікси виконують підсилювальну функцію, хоча й емоційне та оцінне значення не втрачено.

Вартими уваги є демінутивні утворення прикметників, що зберігають оцінне значення навіть у звичайних формах (*радий, дорогий, чорний, милий*), а завдяки демінутивам аксіологію посилено (*дороженький, рідненький, чорненький, чудненький* тощо): «*А вже я радисінька, що переписала Гейне ...*» [181, 59]; «*А він і без того чудненький ...*» [183, 236]; «*... когось чорненького і дороженького дуже цілує ...*» [182, 274]. Зазвичай такі лексеми ще й сприяють емоційному забарвленню тексту епістолярію та експресивно його збагачують.

Для посилення мовної експресивності письменниця використовує поєднання родової заміни та субстантивовані прикметники з демінутивними афіксами, що підсилює конотативне звучання епістолярного тексту: «*Ощо-то теє маленьке буде робити цілу зиму само! ...*» [181, 263] (субстантивація); «*Стало дуже гладеньке, і рожевеньке, і бистреньке ...*» [181, 182] (субстантивація); «*тільки коли б ти, моє маленьке, не переутомилось ...*» [181, 261] (субстантивація); «*Шкода, що Маусиковий портрет погано вийшов ... так, щось чорненьке*» [181, 127] (субстантивація); «*Маруся тепер дуже бистре і гладеньке дівча ...*» [183, 129] (родова заміна – використання середнього роду замість жіночого); «*Міка гарненьке хлоп'я ...*» [181, 238] (родова заміна – використання середнього роду замість чоловічого); «*Я дуже зраділа, коли оце сьогодні рано радо усміхнутеє чорненьке хлоп'я подало мені твого листа*» [182, 12] (родова заміна – використання середнього роду замість чоловічого). Автор листа може таким чином свідомо вплинути на психологічний стан адресата та передати найніжніші почуття.

Серед прикметникових демінутивних суфіксів найуживаніші **-еньк-**, **ісіньк-**, **-уваш-**. Найпродуктивнішим можна вважати суфікс **-еньк-**, який вжито не лише з нейтральними лексемами (*чорний – чорненький*), але й з оцінними

прикметниками (*гарний – гарненький, добрий – добренький, малий – маленький*). Зазвичай оцінка позитивна, що зумовлено функціями таких утворень, хоча зрідка демінутивні суфікси використано у лексемах з пейоративною аксіологією (*поганий – поганенький, чудний – чудненький, гладкий – гладкенький*), але слова втрачають негативне забарвлення, набуваючи нового експресивного та емоційного звучання.

Прислівникові лексеми з демінутивними суфіксами можуть мати різне оцінне значення: «... зимою ж мені жилось досить-таки поганенько» [183, 52]; «*Ех, поганенько взагалі прийшовся мені сей місяць!*» [183, 114-115]; «... то стільки сили й людей даремнісінько гине» [181, 283] (індивідуальний неологізм); «... от і знов день минув даремнісінько, ні собі, ні людям» [182, 148]. Такі лексеми допомагають створити своєрідну психологічну атмосферу у спілкуванні між учасниками епістолярного діалогу та сприяють емоційному контакту співрозмовників: «... в чому Єфремов нічогісінько не тямить» [183, 51]; «... моє оце двохмісячне лежання у липких кайданах було зовсім недаремнісінько ...» [181, 59] (індивідуальний неологізм); «... я, власне, нічогісінько не писала за сей час ...» [182, 147]; «Цілую тебе міцно і прошу не турбуватись, бо нічогісінько страшного не робиться» [183, 135]. Прислівникові демінутиви виконують роль емоційно-експресивного та аксіологічного «жерманича» дій та вчинків автора листів та адресата: «*Нехай би хтосічок якось там довідався про те делікатненько*» [183, 162]; «*Тут таки трудненько врядитись...*» [183, 276]; «*Нехай хтось частенько пише картки...*» [182, 231]; «*Пан Квітка просить Вам низенько вклонитись*» [183, 123]; «... вона, либонь, на нас розсердилась і не пише до нас давненько» [181, 159]; «*Читаю теж Стешенкові переклади з Беранже, гладко і гарненько написані*» [181, 177]; «*Нехай хтось скаже святій Анні, що хтось її хорошенько і ніжненько просить не хорувати і не тупати дуже...*» [183, 326].

Продуктивні такі прислівникові демінутивні афікси: **-еньк-** та **-ісіньк-**. Якщо порівняти прикметникові та прислівникові демінутивні суфікси, то помі-

тимо, що вони не різняться, оскільки прислівникові демінутиви зазвичай утворені від прикметників.

Аналіз лексем із демінутивними суфіксами дає підстави стверджувати, що в епістолярних текстах Лесі Українки представлені іменникові, прикметникові та прислівникові демінутивні лексеми. Всі вони експресивно вагомі та емоційно колоритні, стилістично увиразнюють текст листа, надаючи йому конотативного звучання. Займенникові демінутивні лексеми непродуктивні, хоч і є стилістично вартісними. Частотність використання лексем із демінутивними суфіксами не однакова. На нашу думку, це зумовлено рядом причин: Леся Українка за допомогою таких лексем передає прихильне ставлення, любов, повагу (якщо оцінка позитивна), та іронію (якщо оцінка негативна).

3.3 Оказіоналізми

Оказіоналізми (від лат. *occasionalis* – випадковий) – слова, що утворюються за наявними в мові моделями, але не використовуються в загальноживаному словнику [74]. В епістолярних текстах Лесі Українки для передачі емоційного стану письменниці часто вживаються оказіоналізми, тобто індивідуально-авторські неологізми, однією з важливих властивостей яких є збереження новизни, незалежно від часу їх створення. За допомогою цих неологізмів зміст листа експресивно та емоційно увиразнено, він набуває конотативного звучання. Неологізмові притаманна новизна протягом лише певного часу, а оказіоналізм зберігає цю новизну тривалий час. Оказіоналізми «дають більший обсяг інформації, ніж звичайні слова; та інформації в них тим більше, чим несподіваніше поєднання словотворчих елементів» [155, 153].

Процес появи нових слів розглянуто мовознавцями у різноманітних аспектах: лексикологічному, словотворчому, стилістичному, лексикографічному, соціолінгвістичному. Помітними в цьому плані є праці В. П. Ковальова, І. Т. Принцевського, А. І. Александрової, А. А. Багіної, О. А. Земської,

Г. В. Клименко, В. В. Лопатіна, Р. Ю. Наміткової, А. Г. Новоселової, О. М. Турчак та інших.

Словотворчість невіддільна від існування мови як живого організму. Вдалий новотвір дуже скоро стає повноправним членом словесного співтовариства [85, 10] С. Караванський, досліджуючи авторські неологізми, поділив їх на дві категорії: 1) новотвори автора; 2) запозичення з народних уст або стилізація.

У мовознавчій науці немає усталеного погляду на поняття «неологізм». Д. Е. Розенталь та М. А. Теленкова визначають неологізм, як слово чи зворот мови, котрі «утворені для позначення нового предмета чи вираження нового поняття» [162, 213]. Д. І. Ганич та І. С. Олійник трактують поняття неологізму ширше, розглядаючи в межах цього поняття й авторські оказіональні утворення [59, 151]

Одні мовознавці головною ознакою вважають причини появи, інші – належність до активного чи пасивного шару лексики, деякі велику увагу приділяють особливостям словотвору нових слів. Отже, неологізм (від грец. *neos* – новий, *logos* – слово) – це слово, словосполучення або вираз, що з'являються у мові у зв'язку із змінами у суспільному житті, з розвитком науки, техніки, культури на позначення нових соціальних процесів, явищ, найменування нових наукових, понять, технічних новинок тощо.

Причинами виникнення неологізмів є, по-перше, потреба давати назви новим предметам, явищам, поняттям; по-друге, потреба людини замінити вже існуючу назву предмета, явища, якості, поняття іншою, точнішою або зручнішою в користуванні, отже, такі неологізми виконують у мові номінативну функцію. У мові існують слова-неологізми, які виконують художньо-образну функцію. Це викликано бажанням назвати образно той чи той предмет, явище, поняття, якість, властивість, ідею. Такі неологізми і називають індивідуально-авторськими. У лінгвістичній літературі існують різні назви авторських неологізмів: оказіоналізми, індивідуальні слова, індивідуально-авторські неологізми, індивідуально-стилістичні неологізми, неологізми контексту, одноразові неологізми, слова-самороби, слова-експромти, слова-метеори тощо.

Окремі дослідники, зокрема І. П. Принцевський, поділяють авторські новотвори в поетичному мовленні на такі групи: семантичні, структурні, структурно-семантичні. Епістолярний текст Лесі Українки містить значну кількість саме структурно-семантичних новотворів, які є лексичними інноваціями, що зазнали і структурних, і семантичних видозмін. І. П. Принцевський в свою чергу за словотворчими особливостями поділяє такі новотвори на дві групи. Авторські новотвори – **оказіоналізми** (від лат. *ocasio* – випадковий) – слова, які найбільш віддалені від узусу, утворені або порушенням тих чи інших законів дії словотворчого типу, або за непродуктивним (нерегулярним) словотворчим типом, здебільшого тісно пов'язані з контекстом і мають високий ступінь експресивності. Авторські новотвори – **потенціалізми** – слова, наближені до узусу, утворені за регулярними і продуктивними словотворчими типами, зрозумілі поза контекстом, які несуть у собі оцінно-авторську функцію.

Саме потенціалізми – найсистемніша частина авторських новотворів, яка має найбільші перспективи входження в мову. Всі вони спираються на ономасіологічну базу мови та її словотворчу систему – закономірно чи незаконірно.

Авторські лексичні інновації виникають не завжди за нормами українського словотвору. Появу авторських новотворів часто здійснено не лише як порушення типів і моделей словотворення, а й як виділення нових, не засвідчених мовою словотворчих елементів [155, 152].

Деякі дослідники об'єднують потенційні й okazіональні групи слів під однією назвою «оказіоналізми» на тій підставі, що ці слова відсутні в мовній традиції, тобто створюються в момент мовлення, тоді як всі інші лексеми в момент мовлення відтворюються як готові одиниці мови [119, 71].

Частотність використання структурно-семантичних okazіоналізмів в епістолярних текстах письменниці зумовлено не лише розвитком української мови, а й творчими здібностями автора листа. На нашу думку, експресивно забарвленими є майже всі okazіоналізми, оскільки їх використано з певною стилістичною метою; вони мають на меті емоційно вплинути на адресата. Епістоля-

рій письменниці містить структурно-семантичні новотвори, що належать до різних частин мови (іменників, прикметників, дієслів тощо).

З епістолярію письменниці виокремлено іменники – авторські неологізми, що утворені на базі існуючих у мові лексем суфіксальним та префіксально-суфіксальним способом: *«Почну його перекладати, як тільки виправлю свою уліту, котра вже скінчена, але я роблю їй, як мама каже, вигризку»* [181, 38]. Лексема *вигризка* своєю словотворчою структурою нагадує віддієслівний іменник *думка*, що позначає продукт, кінцевий результат: *думка – думати, вигризка – вигризти*. Отже, нове слово, виникаючи на базі вже існуючого в мові, сприймається як похідне, хронологічно вторинне. Крім цього, новоутворена лексема є емоційно забарвленою, бо слово *вигризти* саме по собі наділене інгерентною експресивністю.

За допомогою суфіксів **-иськ-**, **-їськ-** в українській мові утворено ряд лексем переважно з емоційно-негативним відтінком: *дівчисько, хлопчисько*. Леся Українка утворює нову лексему *номериська* від *номер*, яка втрачає негативний відтінок, а набуває нового, позитивного, – передає шанобливе ставлення до обсягу журналу та до праці, витраченої на його виготовлення : *«Обоє ми дивуємось Вашій енергії, бо виносити на собі такі номериська та ще й так редагувати: то таки робота неабияка!»* [181, 104]. Використано індивідуально-авторські неологізми, утворені суфіксальним способом за допомогою спільного словотворчого засобу (*поезійка, звичайки* – **суфікс -к-**), який зумовлює нове стилістичне навантаження лексеми: *«Справді, не слід уважати кожної ліричної поезійки за сторінку з автобіографії»* [181, 154]; *«... я й тут не покинула звичайки “просторікувати”»* [181, 255]. Зазвичай безафіксний варіант – емоційно та експресивно нейтральний, а новотвір – обов’язково має додатковий відтінок (конотативне значення). Якщо описані okazіоналізми аналізують власні вчинки письменниці та передають іронічне ставлення, то інше аналогічне утворення зумовлює переносне значення та негативну аксіологію: *«Почуваюся я тепер зовсім добре, маленька осіння розклейка, що було напала в Києві, зовсім мину-*

ла» [183, 119]. Лексема *розклейка* походить від дієслова *розклеїти* і є експресивно вагомою.

У листах представлено й інші словотвірні типи: «*Готуйтеся читати препогану безгранину, бо на кращу не спроможусь*» [11, 90]. Лексему *безгранина* утворено від іменника *грань* префіксально-суфіксальним способом, але наявність суфікса *-ин-* вносить у лексичне значення сему – щось нудне, марудне, нетворче, отже, okazіоналізм – експресивно вагомий.

Не завжди авторські лексичні інновації виникають за нормами українського словотворення. В епістолярії письменниці представлено слова-новотвори: *літературищина, вавілонщина*, які не відповідають нормам українського словотвору. Вони містять суфікс *-щ-*, який використано у російській лексемі *бездарщина*. Такі лексеми експресивно забарвлені і мають різко виражений негативний емотивний відтінок: «... *не можу писати тепер основного розбору тії вавілонщини, довго се дуже, боюся втомити ...*» [183, 30]; «*Дехто теж нарікав, що ... лізу в літературищину та “інтелігенствую ...”*» [181, 65].

Іноді використання іменників із заперечною часткою *не-*, що стає частиною слова, зумовлює утворення okazіоналізму, який набуває конотативного звучання: «... *я дуже жалую на таку нашу “незустріч”*» [182, 249]. Зазвичай новотвори використовуються з певною стилістичною метою і замінюють лексеми, що давно існують у мові. Для епістолярного тексту це дуже важливо, оскільки необхідно не лише передати інформацію, а й психологічно вплинути на адресата: «*Не всі ж “чителники” такі “обстріляні птахи” в літературі, як я ...*» [183, 149]. Загальновідоме *читачі* в епістолярії менш вартісне, ніж *чителники*, оскільки за допомогою такої лексеми привернуто увагу до епістолярної інформації.

В листах представлено okazіоналізми, що утворені способом осново- та словоскладання. Цей спосіб використано для утворення різних частин мови (іменників, прикметників, прислівників, займенників). Іменники-okazіоналізми можуть бути утворені від двох іменників: «... *ледве-ледве можна розгледіти і нас, і діскоболоса...*» [182, 13]; «...*більш ми за границею на жадні російські*

“благоглупости” не підемо, хоч би нас на ремязі тягли» [182, 33] (**благо і глу-
пості**); від прикметника та іменника: «... але морально для мене було б легше не
переживати того нападу “настирофобії”» [183, 137] (**настирний і фобія**);
від сталого виразу: «Не люблю воловодіння!» [183, 38] (**водити козу або води-
ти вола**). Усі новотвори є стилістично забарвленими, незважаючи на конота-
цію опорних лексем. Цікавими є поєднання нейтральних слів, яке зумовлює
утворення стилістично вартісного окаяніалізма: «Ще як хтось до когось там-
той раз писав, то був якийсь живіший...» [183, 162] (поєднання займенника
той та прислівника **там**, які є нейтральними, крім цього, використання вищого
ступеня порівняння прикметника, що має абсолютну ознаку). Найчастіше окая-
ніальні лексеми, утворені цим способом, служать для характеристики особи
чи певного стану автора листа: «Поцілуй винозорого Юрочку» [181, 188]; «Він
там з’їв одного дуже талановитого поета..., тепер рифмує вужкоциклоп’ячі
тенденції...» [181, 218]. Письменниця використовує для утворення нових слів
не лише українські словотворчі засоби. У текстах епістолярій знаходимо інно-
вації з іншомовними префіксами **ультра-**, **анти-**, які в поєднанні з українськи-
ми авторськими неологізмами або нейтральними лексемами надають слову но-
вого експресивного звучання: «Циклопові барани не вважають ні на ультра-
монтанство “Правди”, ні на що...» [181, 218]; «...закопує свій лінгвістичний
талант в землю з ультраплатонічної любові до математики!» [183, 140]; «Я
не можу вибачити галичанам, що вони не записують мотивів своїх коломи-
йок... і надають їм такі ультраглупі назви, як, наприклад, “Вітрогони”» [181,
124]; «Початок був зроблений в антишкаралупницькому напрямку...» [181,
175]. Якщо в деяких новотворах іншомовний префікс поєднується з нейтраль-
ними лексемами (ультраплатонічної), то в більшості випадків він додається до
експресивно та емоційно вагомих лексем (ультрамонтанство, ультраглупі,
антишкаралупницький тощо). Для новотворів письменниця використовує не
лише іншомовні морфеми, але й іншомовні лексеми: «А Ви мене за се скарали
підозрінням, ніби я хору на “автобіографоманію”» [183, 154]; «...я припус-
каю, що в спіритизмі не все шарлатанерія і само облуда» [182, 323].

Певним чином на утворення okazіоналізмів впливає власний досвід, талант та уміння адресанта, що допомагає зрозуміти його думки, настрої та переживання. Вони зазвичай експресивно вагомі: «дати їй “без сповіді” загинути в опінії читача...» [183, 143]; «...ти всю оцю довгу хрію приймеш просто за “віляння”» [182, 149]; «...взяла б для розпросторювання ...трохи нашого збірничка...» [183, 54]; «Він (папа) здоров, зайнятий всякими “сервітутами”...» [182, 156]. Епістолярій письменниці містить okazіоналізми, що виникають на основі власних новотворів, причому експресивне забарвлення тексту листа зберігається: «... все частіше звертаю свої думки на різні уліти і, коли б не боялась заулітитись, то писала б певне» [182, 39]; «Ну, та дасть біг, доулічу все благополучно!» [181, 34]. Okazіональні прикметники не менш експресивно вагомі. Значна кількість таких утворень виникає на ґрунті звичайних українських лексем. Okazіонального характеру їм надають незвичні для відповідних лексем афікси та граматичні форми: «...побачите вже таку Україну, що “українішої” ї нема» [182, 133] (вищий ступінь порівняння відносного прикметника, що граматично не виправдано, а стилістично є вартісним); «...і тут ще не було чого йому в них “розчаровуватись”, бо що ж робити, коли він був розумніший і розмовніший від своїх друзів» [183,148] (тотожне явище); «Правда, було воно тоді дуже здорове, а тепер мовби трошки цвітніше стало» [182, 38] (тотожне явище); «...чим сей інстинкт гірший від паничівського, що панич так висока трактує сю дівчину?» [183, 142]. За правилами української морфології, лише якісні прикметники можуть утворювати ступені порівняння, письменниця ж використовує вищий ступінь порівняння для відносних прикметників (розмовніший, україніший) з певною стилістичною метою (посилити психологічний вплив).

Непродуктивними є okazіональні прислівники, їх вжито для передачі певних настроїв: «В Неаполі було якось туманкувато...» [182, 357].

Цікавою є група okazіональних дієслів, що використані в епістолярії письменниці. Авторські дієслова-новотвори виникають на ґрунті тих, що існують в українській мові лексем (іменників, прикметників, дієслів), або на ґрунті автор-

ських утворень: «*Постараюся не наприкрятись довгими листами*» [181, 134], «*кна-кна нічого не робить і не улітить, а тільки читає, та спить...*» [181, 94].

Оказіональні дієслова в листовних текстах Лесі Українки часто утворені від іменників, які виступають експресивно нейтральними, на відміну від новотворів: «*...і так взагалі мої бажання “увзглядняє”...*» [182, 65] (взгляд – російський іменник); «*Біля нас на хорах стояв Павло Комаров і Циганков (кна-кни, що були торік в Одесі) і теж “ентузіазмувались”*» [181, 53] (ентузіазм – іменник). Рідше такі дієслова утворені від експресивних номенів: «*... і тепер вони здоровісінькі, нігрять і тигрять...*» [181, 62] (від лексеми тигро-негри, що є, на нашу думку, теж оказіональною).

Письменниця послуговується постфіксальними інноваціями, які зазвичай не втрачають оказіональності і без постфікса: «*Після тижня масажної курації нога моя розтроюдилась так, що й ступити було годі*» [181, 36-37]; «*... ся обстановка може ще більше заставити її заховатись в собі і нагороїжитись проти всіх*» [182, 328]. Іноді, постфіксальні інновації вживаються паралельно з фразеологічними одиницями, що спричиняє експресивно-емоційне звучання листа: «*... від маси людей, розмов і вражень, якось “роз’їритувалась”, **вийшла з берегів**...*» [182, 222] (дієслівний новотвір означає певний негативний емоційний стан – велике збудження, що посилюється за рахунок фраземи **вийти з берегів**, яка за семантикою співзвучна з оказіональною лексемою).

Оказіоналізми-дієслова, що представлені в епістолярних текстах письменниці, є стилістично вагомими, завдяки ним письменниця передає власне ставлення до різноманітних подій, різних осіб, аналізує власні вчинки, що дає можливість адресату зрозуміти й усвідомити епістолярну інформацію: «*Коли ж партії й газети були невлад, то треба було заложити інші і все-таки щонебудь робити, а не тільки “будіровать” Вас*» [181, 240] (у значенні **штурмувати, тривожити**); «*... вчора щось там півдня скромадили, - мені, звісно не показували*» [182, 39] (**робили, лаштували**); «*... вже пополудні “заколодило” і оце до самого вечора ляє*» [182, 318] (**захмарилося**); «*Почала було, Дора сама листа сорочити та щось не вийшло нічого...*» [181, 352] (**писати**); «*Правда, і сама*

я могла б вам привезти в своїй особі тільки клопіт (як тоді, коли чучвірила два тижні, приїхавши до Берліна» [183, 274] (хворіла).

Аналіз дає підстави стверджувати, що, як правило, дієслівні okazіональні лексеми творяться за уже існуючими в українській мові моделями. Слово твориться певною сукупністю його морфем (кореня, афіксів) і відношенням одного слова до іншого у межах тієї самої системи.

Okazіональні утворення, предсавлені в листах Лесі Українки, належать до повнозначних частин мови (іменники, прикметники, прислівники, дієслова). Вони зазвичай експресивно та емоційно багаті, мають конотативний відтінок та творяться не лише за словотворчими законами української мови, а й за індивідуальними правилами. Більшість okazіоналізмів – це префіксальні та суфіксальні утворення, які набувають okazіонального значення завдяки різним морфемам **ультра-, -щ-, -ин-** тощо. Усі вони помітно впливають на стилістичне оформлення тексту листа, зумовлюють його конотативне звучання.

3.4. Система тропів в епістолярії

Епістолярій Лесі Українки досить різноманітний та багатий на тропи. «Терміном «тропи» охоплюються слова, словосполучення і вирази (образи), що вживаються в переносному значенні і служать засобами виразності мови» [121]. Завдяки їх використанню епістолярій Лесі Українки є живим, цікавим та стилістично багатим.

Тропи використовувались для збагачення мови ще з античних часів, і в них та в різних фігурах зазвичай виявляється творча індивідуальність автора. Тропіка листів Лесі Українки досить різноманітна, що є свідченням непересічної творчої індивідуальності письменниці. Умовно всі тропи, вжиті в епістолярії Лесі Українки, можна поділити на якісні та кількісні. Якісні тропи виникають на основі зіставлення якостей та властивостей двох різнорідних предметів зі спільною для них якісною ознакою.

До якісних тропів можна віднести метафору з її різновидами – антономазією, персоніфікацією, алегорією; метонімію з її різновидами – синекдохою, перифразою, евфемізмом та іронію.

До кількісних тропів відносимо такі, що виникли на зіставленні різнорідних предметів зі спільною для них кількісною ознакою. Серед них варто зазначити гіперболу та літоту. Необхідно зауважити, що частотність вживання цих тропів неоднакова. Це зумовлено специфікою стилю, індивідуальністю автора листів тощо.

3.4.1. Метафора – найпродуктивніший якісний троп Найбільш частотними в епістолярії письменниці є якісні тропи, серед яких виділяємо метафору. На думку О. О. Селіванової, «метафора – це найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, вияв мовної економії, семіотична закономірність, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої, уподібненої до неї в якомусь відношенні» [166, 97]. Дослідники визначають її як заміщення поняття, перенесення за схожістю. Дискусійною є проблема механізму метафори, який розглядається у різних аспектах: логіко-філософському, логіко-психологічному, психологічному, лінгвістичному, когнітивному. Найсучасніше пояснення механізму метафори здійснюється у когнітивному аспекті. У метафорі вбачають ключ до розуміння основи мислення та процесів створення не тільки національно-мовного світобачення, а і його універсального образу.

У когнітивній лінгвістиці найбільш поширеною є теорія концептуальної метафори, розроблена американськими мовознавцями Дж. Лаккофом і М. Джонсоном. Згідно з їхньою теорією, метафора є використанням знака однієї концептуальної сфери на позначення складника іншої, притаманна повсякденній мові й мисленню людини, і керується набутим у процесі спільної діяльності етносу досвідом.

У сучасній лінгвокультурології й етнопсихолінгвістиці метафора розглядається як культурний феномен мови, який фіксує чинники й закономірності переінтерпретації культурних кодів певного етносу, а також визначає спосіб мис-

лення дійсності та стиль мислення, при цьому метафора відрізняється від символу збереженням цілісності образу, що покладений в її основу, відсутністю семантичних обмежень тощо.

У комунікативній лінгвістиці «метафора кваліфікується як спосіб оптимізації інтерактивності комунікантів, засіб комунікативного впливу» [166, 101]. Функція метафори в епістолярному тексті досить важлива, оскільки вона слугує засобом характеристики явищ, подій, предметів та допомагає побудувати стилістично багатий, колоритний епістолярний діалог. За граматичним вираженням визначаємо кілька типів метафор: субстантивні, атрибутивні, дієслівні, комбіновані.

1. Перший тип – субстантивні метафори. Вони, як правило, можуть бути одночленими, двочленими та тричленими. В епістолярії письменниці в основному представлені одночленні субстантивні метафори: *«Бувають же такі “жарти” в природі!»* [183,105]; *«За тісноту і бідність мови я приймаю цілком вину на себе...»* [181, 264]; *«...пішла і я в свій ермітаж...»* [181, 343]; *«...вітер от часом обриває, а то був би зовсім “Олімп”»* [182, 351].

Серед одночлених субстантивних метафор слід виділити ті, що називають результати діяльності (твори, листи, статті, тощо); аналізують стан здоров'я; характеризують стан письменниці. Найчисельнішою групою за значенням є та, де представлені одночленні метафори з **назвами результатів діяльності**: *«...ніколи було великого монускрипта писати...»* [181, 184] (у значенні листа); *«Сьогодні, Лідочко, “стаття” моя не буде дуже довга...»* [182, 342] (у значенні листа). Такі метафори можуть набувати не лише експресивного звучання (як це було зазначено в попередніх прикладах), але й оцінного значення; *«...він їй щомісяця “бенефіси” виправляє!»* [182, 155] (негативна оцінка); *«Як бачите, я не складаю своєї останньої зброї»* [181, 360] (меліоративна оцінка); *«... тільки душа поета, що втратила діти свої, мусить мовчати!»* [183, 16] (позитивна оцінка); *«Та се належить до моєї “релігії”»* [183, 94]. Аксіологічне значення досягається завдяки переназиванню предметів, явищ.

2. Наступна група представлена одночленими субстантивними метафорами, що аналізують фізичний стан письменниці. Вони є досить частотними, але, як правило, однорідними і повторювальними. Ця група метафор передає внутрішній стан Лесі Українки, її переживання, іноді страждання, але завжди відчувається твердість, рішучість, прагнення перебороти фізичний недуг: «...от завтра має бути зроблена одна реформа в апараті...!» [182, 124] (зміна); «...однак з тої “закваски” все де що від часу до часу обзивається» [183, 51] (у значенні операція); «Перспективи ставлять мені многонадійні, тільки що мало ще з півроку носити кайдани» [182, 104] (апарат); «Коли ж виясниться, що надія на перевод марна, ну, тоді вже відбуду сю “операцію” тут...» [183, 126]. Такі метафори письменниця використовує з метою передачі, як правило, поганого настрою, турбот, песимістичних прогнозів: «...Я б воліла вже або рай, або пекло, тільки аби щось виразного...» [182, 309].

3. Третя група представлена одночленими субстантивними метафорами, що характеризують стан письменниці. Всі тропи цього типу мають оцінне значення і конотативне звучання: «Пишу третій день “без просвітку” завтра мають читати моє оповідання...» [182, 78] (довго, наполегливо, без відпочинку – утомлений стан); «...мені робота, як і музика, служить часом замість – горчишника (морального звісно)» [182, 149] (стимул для роботи). Досить широко представлені такі метафори саме з пейоративною аксіологією. На нашу думку, це спричинено, перш за все, граматичними особливостями іменника та внутрішнім станом адресанта, який має на меті зосередити увагу адресата на головному, експресивно увиразнити епістолярний діалог: «Для мене, скажу правду, писати листи ціла каторга» [181, 309]; «Мені було б найгірше думати, що ти з перших же днів у Празі попадеш в ярмо непосильної роботи...» [183, 120]; «Адже то відомо, що гіршої каторги нема, як уряджування всяких спектаклів...» [182, 317]. Загальномовні одночленні іменникові метафори за походженням двочленні, оскільки внаслідок згасання образності відпала потреба іменувати другий член метафори, але в епістолярії Лесі Українки одночленні метафори зберегли й образність, й емоційність, й експресивне звучання.

4. Письменниця використовує в листах і двочленні субстантивні метафори, але їхня кількість незначна. Тропи такого структурного типу слугують для характеристики діяльності поетеси: «...я вже одвикла тримати свою думку в кайданах...» [181, 297]; «...хтось розпочав уже писати всяку, ну, і “фабрику листів,” нареши...» [183, 109], або рідше для характеристики різних осіб, (враховуючи себе): «Але умови “вільного найму” для приватної вчительки, кореспондентки в склепі...» [183, 58]; «...хтось має іскру в серці, огонь в душі, се... дає... щось таке, чому назви нема в людській мові» [182, 276]; «...я все ж слухаю твого прийдешнього авторитету, (послушание в кредит!)» [182, 149]. Граматичне вираження представлених тропів дає можливість стверджувати, що усі вони виконують функцію називання предметів, явищ, процесів, станів, тому, як правило, «динамізм» у них відсутній. Аксиологічне значення цих тропів може бути меліоративним і пейоративним.

В епістолярних текстах Лесі Українки досить широко представлені атрибутивні метафори. Вони мають дві основні граматичні форми вираження – прикметник і дієприкметник: «Хороші є казки на світі, і в них лежить хоч “заржавлена”, а все – таки правда...» [181, 125]; «Якби так кожного, хто напише книжечку гладких віршів та обійдеться там без брехні, зараз виставляти на “позорище...» [181, 166]; «Ну, та де наше не пропадало ! Хоч се і дурна філософія...» [182, 77], хоча іноді мають форми вираження прислівника: «...на мою думку се “дерев`яно” з їх боку...» [182, 377]; «...тут грубка не до надвірної стіни пристроєна, а по-людськи в кутку двох внутрішніх стін» [183, 97]. Граматичне вираження атрибутивних метафор дає можливість переносити їх у розряд метафоричних епітетів. За семантикою серед атрибутивних метафор виділяють ті, що: виникають на перенесенні ознак істот на назви неістот; на перенесенні ознак неістот на назви неістот; на перенесенні ознак речей неживих до істот.

1. Перший семантичний тип атрибутивних метафор виник на основі перенесення ознак і якостей людини (або інших істот) на неживі предмети, що спричинило конотативне звучання епістолярних текстів Лесі Українки:

«...у нас люди звикли, що наука та публіцистика мусять говорити мовою сухих, безстрашних мумій, а не живою мовою певної в своїх поглядах людини» [181, 111]; «...погода, що останні два – три тижні зовсім капосна стала; що роз`ясниться, то знов дощ і “гадость”» [182, 29]; «...частіше служить тільки для впорядкування моїх власних розтріпаних думок...» [183, 193]; «...й скоріше почати визвол Кльоні з службового ярма і з тих обставин, які все одно “не тепер, то в четвер” його б зломали...» [183, 197]; «...тепер в Росії ліберальний вітер віє» [183, 122]; « З ним і ціла трупа французька; я думаю піти, якщо ціни хоч трохи будуть людські (я вже не кажу божі)» [181, 216]; «...(тепер цензура трохи лагідніша стала)...» [183, 122]. Поєднання рис істот з неживими предметами надає епістолярним текстам експресивності, адресат під час читання листів відчуває присутність їх автора. Атрибутивні метафори цього семантичного типу мають оцінне значення, й аксіологія у більшості випадків пейоративна, незалежно від того, що характеризується (результат праці, стан здоров`я, природні явища тощо): «...у нас тепер спека надзвичайна, надто для Полісся, що звикло до вічно плачучого неба» [181, 237] (явище природи); «...коли він іде “на погибельний Кавказ» [182, 377]; «...проти голої фізіології не pomoже література...» [183, 143] (стан здоров`я); «...були тоді нерви мої дуже неслухняні...» [183, 14] (стан здоров`я); «Тепер, певне, мої уліти будуть якісь кричущі, бо маю судство, що верещить і вдень, і вночі...» [181, 97] (результат праці). Пейоративна оцінка атрибутивних метафор іноді передається за допомогою ненормативної або емоційно забарвленої лексики: «...поступок мій свинський...» [182, 174]; «У нас почалась якась чортяча зима...» [181, 418]; «Оксана Старицька поступила з дівчатками по-свинськи...» [182, 25]; «Між іншим говорячи, ще ж і мова у сього українця шорстка та рогата!» [181, 121]; «Уліт поки що не пишу, теж ради сеї капосної ноги» [181, 108]; «А “нервища” вже й зовсім не винні...» [183, 144]. Епістоли Лесі Українки містять атрибутивні метафори цього семантичного типу і з позитивною оцінкою, яка зазвичай передає стан душі письменниці: «Хутко пришло свіжі вірші...» [183, 9] (почуття спокою, рівноваги); «Бачиш, у мене руки в кайданах, але серце й думка вільні...» [181, 68] (оптиміс-

тичний настрій); «...живе слово часто німіє перед величею горя» [183, 281] (розпач). Досить часто в різних епістолярних текстах письменниці повторюється однаковий троп (в цьому випадку атрибутивна метафора), що має пейоративну оцінку, але різну семантику: «... страх подлий март видався!» [183, 235], «...я не представляю..., як я буду подорожувати по Криму сама з своєю подлою ногою...» [181, 101]. Якщо в першому прикладі метафора подлий март означає погану погоду, то в іншому – подла нога означає хворобливість. Різна семантика досягається завдяки контексту, хоча аксіологія і в першому, і в другому прикладі однакова (пейоративна).

2. Другий семантичний тип атрибутивних метафор виник на перенесенні ознак з одних неістот на інші неживі предмети, причому виникнення такого тропа зумовлене саме невідповідністю одних ознак іншим (поєднання в одному словосполученні різнорідних характеристик): «Нащо вичікувати тії кабалістичні „три дні”...» [183, 17]; «... як він своїм сукняним стилем виражається!» [182, 377]; «Жури мене все-таки сей переклад Верна, дерев'яний він такий...» [181, 287]; «Шукаємо ми тії злочасної статті і ніяк не знайдемо...» [182, 78]; «Якби я могла, то я б віником вимела усе те „героїчне” сміття на смітник...» [181, 163]; «Трапилось мені остатні часи бачити “Правду”, і навіть мене здивувало, яка вона тепер водяна стала...» [181, 107]. Завдяки використанню демінутивних форм та експресивно забарвлених лексем в епістолярному тексті досягається неабиякий експресивний ефект: «... на їх справді несмачні жартики реагує просто – втіканням прожогом...» [183, 142]. Нерідко в епістоляріях Лесі Українки вживаються однакові атрибутивні метафори цього семантичного типу, які мають синонімічне значення з різним ступенем експресивності: «... та все-таки лежу ще в гіпсових оковах...» [182, 95]; «Все я думала, от визволюся з гіпсових кайданів, тоді вже писатиму...» [182, 100]. Епістолярій письменниці насичений описами природи, для яких вона використовує, як перший семантичний тип атрибутивних метафор, так і другий. Це дає можливість адресату спостерігати за явищами природи, відчувати всі зміни, які в ній відбуваються, крім цього, сприяє кращому розумінню між комунікантами (відстань у

просторі і часі не заважає спілкуванню): «*А тут ще й зима у нас гнила..., вітер такий, що голову зриває» [181, 276]; «*Зовсім кисла зима сього року в Болгарії...*» [181, 269].*

Необхідно підкреслити, що досить часто атрибутивні метафори цього семантичного типу мають граматичну форму вираження **дієприкметник** та **прилівник**. Це надає тропу, по-перше, динамізму, по-друге, експресивно увиразнює зміст епістолярію, по-третє, вносить у його текст додаткові відтінки, спричиняючи конотативне значення: «*Хтось таки дуже зранений і збитий долею за сі роки*» [183, 157]; «*Не знаю, як і коли дійде сей лист, бо, кажуть, вже й Петербург одрізаний, як і Москва*» [183, 133]; «*... все наші з нею відносини будуть скаламучені...*» [183, 87]; «*У мене ще й мислі в хаосі, щі неприбрані*» [181, 259]; «*... ти... можеш в'явити собі таке життя вничью...*» [182, 148]; «*Се не дуже-то чічо з боку „збирачів”*» [182, 378]. Поєднання в одному реченні епістолярного тексту атрибутивних метафор різних семантичних типів зумовлено і стилістично, і семантично, оскільки це надає можливості адресанту передати не лише стан природи, але й стан душі та настрої: «*...в наших волинських Нідерландах дуже вже плаксивий клімат*» [181, 228].

3. Семантичний тип атрибутивних метафор, що виникають на перенесенні ознак речей неживих до істот не є досить продуктивним і характеризує зазвичай образи близьких, друзів письменниці: «*Погано, що ми тепер по всій Україні розтикані...*» [183, 177]; «*... хтось не зсох і не зів'яв, ... гладкий став і на лиці черствий, не кашляє і не труситься...*» [182, 273]; «*... все люди розкислені, бо слабі...*» [182, 377]. Такі тропи мають пейоративну аксіологію, оскільки найчастіше пов'язані зі станом здоров'я адресанта: «*... ввечері я часто буваю розкислена*» [182, 48], рідше – з аналізом власних дій: «*Я вже почала нарешті вчитися по-англійськи... і поки що діло йде влад, неважаючи на собачу вимову*» [181, 183]. Цей семантичний тип тропів є експресивно забарвленим, як і попередні: «*Тільки на так званий “Літературний громадці”, там занадто різношерстний народ...*» [181, 275]. **Конотативний зміст – це одна із характерних рис різних видів метафор.**

Епістолярій письменниці багатий і на дієслівні метафори, які представляють окремий численний тип. Переносність значення в них сприймається лише на рівні сполучуваності дієслова з іменником (першим членом метафори), неабиякого значення в цьому випадку набуває контекст: «... за Альпами погода здуріла...» [183, 68]; «... затираються прикрі Львівські враження...» [183, 73]; «... не ображай своїй долі, не відпихай її дарунків...» [182, 381]; «І коли наше слово зросте і зміцніє... тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті...» [181, 232]; «Пишіть про всіх вас і про малого parisien (парижанина) Зорю, як там його французи пісочать та мучать» [181, 147]; «Нехай він трохи потерпить ачей, не розірвуть кредиторі..., а там, дивись, може й доля воскресне» [181, 228]. Велика кількість дієслівних метафор утворюється на ґрунті просторічної лексики, що надає і самому тропу і тексту епістоли колоритності та експресивності: «Деруть тут сильно дорого, але зате специфічно больничний елемент зведений до мінімуму» [182, 87]; «Ну, візьмусь я ще до свого етюда, мулить він мене» [183, 129]; «... хочу послати сього листа та піти коло моря повалятись...» [182, 351]; «Звістка про „оскуденіє“ України аж до Матушевського-редактора вразила мене так, що я подумала-подумала – та й смальнула телеграму Славинському...» [183, 124]; «Ну, доволі вже надряпано, пора кінчать» [182, 180]; «.. мені бракує деяких важних оригіналів, та вже децю з пам'яті прилатала...» [183, 12]; «... ми всі (пасажири) боялись, що зовсім де-небудь застрянемо...» [183, 133].

Широкий семантичний спектр дієслівних метафор представлених в епістолярних текстах Лесі Українки, дає можливість виділити декілька окремих груп за значенням:

- а) ті, що характеризують діяльність письменниці;
- б) такі, що висвітлюють діяльність друзів, близьких, родичів;
- в) дієслівні метафори на позначення стосунків з О. Кобилянською;
- г) ті, що передають стан та явища природи;
- д) такі, що характеризують фізичний та моральний стан Лесі Українки.

Така кількість семантичних груп дає можливість детально проаналізувати дієслівні метафори.

Перша семантична група цих метафор досить широко представлена в листах письменниці, вона характеризує діяльність Лесі Українки, що пов'язана з обговоренням нових творів; рецензуванням статей, нарисів, оповідань; з написанням художніх творів; перекладами німецьких, російських, латинських авторів тощо). З огляду на те, що письменниця весь час хворіє, листи – єдиний канал, за допомогою якого вона спілкується з усім світом, стан здоров'я певним чином впливає на виклад думок у листі (іноді він логічно послідовний, обміркований, а іноді хаотичний): «...так мої думки в різні сторони порозбігалися» [181, 272]; «... то треба сісти в неприємну (саму прикру) позу і скребти помалу-помалу в той час, коли думка так швидко летить...» [181, 372]; «Далекі мислі висохли» [181, 251]; «... то-то якось перо так розбіглося по давньому звичаю» [181, 114].

В цій семантичній групі трапляються метафори, що мають оцінне значення; вони спричиняють емоційний вплив на адресата і оцінка значною мірою залежить від контексту: «... навколо всі давні друзі позамуровуються в своїх родинних твердинях» [181, 382] (негативна оцінка); «... для П. Якубовського були б більше пожадані повісті з народного життя, у мене хоч і є одна така повість, та одна, що її ще треба причепурити...» [182, 132]; «Ні, справді, хіба ж це стаття, оте, що Лук'янович намазав?» [181, 305] (негативна оцінка); «... як то людина може одважитись лізти в публіцистику...» [181, 159] (негативна оцінка); «Жаль мене гризе за український театр» [182, 200] (смуток); «Про твою поему я давно була тієї думки, що її гріх “марнувати”, — посилай лисам не ганючись!» [182, 28] (позитивна оцінка). Леся Українка використовує дієслівні метафори для характеристики своєї епістолярної спадщини та епістол друзів і родичів. Письменниця представляє адресату лист як живу особу зі своїми рисами характеру та властивостями. У таких епістолах метафора виконує роль експресивного важеля, а епістолярний текст набуває конотативного звучання: «Либонь, судилось нашим листам ганятись по світі скрізь...» [181, 109]; «Не пиши

довгих листів, коли вже так не маєш часу, але скребни хоч коротенький» [181, 61]. Для посилення ефекту метафори Леся Українка використовує й інші засоби та прийоми (вводить у текст епістоли іншомовні конструкції, етикетні формули, епітети, порівняння тощо): «Та прости, що я так багато насорочила... але я взагалі безтолкова...» [182, 187] (дієслівна метафора+експресивний прикметник); «...лист же мій і без того розточується ad infinitum (до безконечності (лат))» [183, 18] (дієслівна метафора+ іншомовна конструкція); «Та вже колись приїду, то до всього допитаюся!. а то що з того, що я розвалю листа, наче велику хартію...» [181, 126] (дієслівна метафора+порівняння); «Я часом навмисне пишу листи і тим, щоб потім подерти, - се „відкриває клапан” і лихий настрій вилітає в повітря» [182, 98] (метонімія+ епітет+дієслівна метафора). Було наголошено, що для письменниці листи – єдиний канал інформації, тому до написання епістол вона ставиться серйозно і сприймає їх як живих істот: «Лист Ваш гнався за мною наздогін...» [182, 170]; «Твій лист розбудив в мені такий порив, що ще хто зна, чим він скінчиться» [183, 124]; «Тепер тільки я зібралась „виривняти залеглості” в своїй кореспонденції...!» [181, 158].

Письменниця не стоїть осторонь літературних та політичних подій в країні, вона активно працює і виступає частіше не глядачем, а діяльною людиною. Завдяки використанню дієслівних метафор увиразнюється зміст листа (твори письменниці «оживають»): «... а я ще маю до нього доточити новий хвостик (огляд на українську драму)...» [182, 283]; «Уліти мої останнього часу льотом летіли, тепер трошки притихли, а далі знов полетять» [181, 185]; «Тепер вже всі “уліти з’їхались”» [182, 351]; «...тільки дуже довго не тримайте, бо вона (поема) рветься в світ...» [183, 150]; «А дві мої поемки то з’їздили всю Польщу і Україну...» [181, 129]; «Мої “Катакомби” редакція “Рідного краю” досі “маринує” і хоче, видко, уподобити їх відкладаному сиру...» [183, 164]. Досить часто в таких епістолярних текстах автор листів набуває теж неабияких властивостей, що характеризують творчі здібності адресанта: «Я занадто горіла, як її писала (драматичну поему “У катакомбах”)» [183, 150] (активний діяч); «Тут у нас проектується аж три українські газети, то я, може, до котроїсь запряжуся,

тоді вже кінець волі» [183, 138] (наполегливий працівник). Використовуючи дієслівні метафори, Леся Українка будує цікаві епістолярні тексти, які нагадують художні твори: «Тепер маю Вам накинути деякі “орудки”...» [182, 200]; «... ніби я ткну її кудись таке місце де вона буде в колоді й без догляду..., що я можу тащити її туди абияк...» [183, 135]; «Я інтересуюсь його науково-літературною діяльністю і твердо вірю, що “роздряпати” його тепер вже ніхто не в стані...» [183, 84]; «Я її (поему „У катакомбах”) спиняти не буду, нехай летить, коли попи не з'їдять...» [183, 150]. Діяльність письменниці різноманітна, вона не лише пише художні твори, а й працює у різних гуртках, редагує тексти, перекладає, цікавиться політичним життям. Леся Українка вдається до дієслівних метафор, висвітлюючи серйозні теми, адресат не лише одержує інформацію, а й бере участь у прихованому діалозі, причому «працює», крім мозку, ще й емоційний центр: «Біля „Правди” все-таки гурток чималий, якось вона на людей досі туман напускає...» [181, 150]; «З Москви од „підпірників” ні слуху, ні вісті...справді, Вороному рука не зломилась би, коли б черкнув хоч слово...» [182, 19]; «Кобиллянську збираюся „втрапити” ще й в російську літературу» [182, 126]; «...оце ж я, як бачиш, таки огризнулася на Єфремова...» [183, 29]; «Мені шкода молодих соціал-демократів русинів, коли їх їсть Польща, а зовсім з'їсти соціал-демократію руську вона не може...» [182, 126]. Дієслівні метафори цього семантичного типу можуть бути як **двокомпонентними**: «У нас, бачте, сидить у многих головах ідея про „дві правди”...» [181, 234]; «У Києві усі пригасли, „знаходяться в пригніченому стані...”» [181, 140], так і **багатокомпонентними (три і більше)**: «...я сама тямлю ..., що бувають такі часи, що й в „присяжних” літераторів перо не слухає руки» [183, 260]; «Одна картка з такого дневника стинає кров!» [183, 16]; «Вже буду дома при допомозі нового каміна робити юг» [181, 115]; «Ви не знаєте, як се мені досадно, коли Ви самі себе б'єте» [181, 306]; «...воно (видання) може залягти надовго де-небудь в кутку та й пропадуть і гроші й захід...» [183, 112]; «Ти не сердись, моя дорога мамочко, не в'яли мого серця» [181, 207]. Можемо виділити такі структурні моделі дієслівних метафор цього семантичного типу:

1. іменник називний відмінок + дієслово (N₁ + V): «Мене вже нетерплячка бере» [183, 285]; «Щось-то іскуства не цвітуть сеї осені в Києві» [182,146]; «Коли не зроблю того, що обіщала, то мене з'їдять приятелі» [182, 78]; «Єдиний спосіб, щоб „природа” не лазила „без докладу” в вікно, се пускати її в двері» [183, 144]; «...трапився такий настрій, то треба було його використати, поки не втік» [183, 166]; «...ще наша доля не загинула, коли у нас такий народ є» [181, 164].

2. іменник називний відмінок + дієслово (2 дієслова) + іменник знахідний відмінок (рідше місцевий відмінок) (N₁ + V + N_{4,6}): «Коли моя „Одержима” розбила голову слугі синедріону, так зате у всіх моїх знайомих голови і досі цілі...» [183, 18]; «Я сама тямлю, що бувають такі часи, що й в „присяжних” літераторів перо не слухає руки» [183, 260]; «Я знаю, що як сю остатню свою поему писала, то була „щира, щира, щира”, і горіло щось в мені, і не давало спокою, аж поки остатнє слово стало на папері» [183, 20]; «...той дух грає просто на серцях людських...» [182, 324].

3. займенник називний відмінок + дієслово (іноді прислівник) (Z₁ + V): «...і що се ви там всі засіли в тому Колодязному?» [182, 52]; «Ми закупорились у тих двох хатках, де ти з товаришками жила» [183, 113]; «Як Ви мене зв'ялили, як ви мене вразили своїм остатнім листом!» [181, 171]; «Писала я з Севастополя, що питання про те, де ми окошимося, виясниться ”завтра ”...» [183, 202]; «Шкода, що у вас такі дикі звичаї, а то б черкнула я по селах» [181, 303]; «Він навіть професора заражає на якийсь час тією грубістю...» [183, 142]; «...то я не буду тим дуже гризтися» [183, 20]; «...ми обидві „воюємо” пером» [183, 248].

4. дієслово + іменник знахідний відмінок (з прийменником чи без нього) (V + N₄): «...от нехай-но „запряжуся” в „обов'язки”, то вже не до балачок буде» [183, 15]; «...аналогізмом роз'їдаючим душу труїти, од рідної традиційної релігійної „почви” одривати» [181, 234]; «Чи не думаєте вже і Міку запрягти на зиму у шкільну науку?» [181, 341]; «А як взяти ділему: або луснути, або перетравити горе і вилити його шумовину на папір...» [183, 17]; «...за границі

нашої „колонії” не вилажу» [181, 375]; «...коли се біжить щось по коридору, як підкований кінь, найшвидшим галопом і просто аж креше підлогу» [182, 89]; «...невже нікому... не було часу хоч на вокзал наникнути» [182, 77].

5. дієслово + неозначено-кількісний числівник + іменник родовий відмінок: «...ще, може, багато води перетовчеться, перекаламутиться...» [181, 151]; «...багато сили і часу марно гине, та добре, що хоч на сварку не йде...» [181, 151]; «...злизано багато чудових виразів, сливе цілі сцени» [182, 39].

6. інші конструкції (дієслово + іменник родовий відмінок; дієслово + прислівник; дієслово + іменник місцевий відмінок; дієслово + дієслово тощо) (V + N₂; V + Adv; V + N₆; V + V): «...та що ж, коли Вас гризуть і скубуть, то треба якось з тим рахуватись» [183, 26]; «...літом будемо настояне жити, а тепер як-небудь перекалатаємо» [181, 143]; «Ну, от знов папа не дає писати, наганяє – загорілось їхати!» [183, 185]; «Лякали нас, що засядемо в Двінську...але якось проскочили» [183, 133]; «Приязно, що Бергман нікуди не посилає на літо, обридло-таки мені волочитись по курортах..» [182, 108]; «З мене, може, вийшов би порядний студент теолог, бо я способна „втрутитись” у такі речі» [181, 138].

Наступна група дієслівних метафор – це ті, що характеризують діяльність друзів, знайомих, родичів Лесі Українки. Ця семантична група не є досить чисельною і представлена зазвичай двокомпонентними метафорами: «Раніш мама писала, що в Київ Оксану „тягти” не буде...» [182, 375]; «Тепер він розривається між учебниками і Жюль Верном...» [182, 50]; «...менше інтересні ті, де Ви „бичуєте” істерію...» [183, 144]; «...найгірше Малевич зовсім зав’яв...» [182, 49]; «...у бідної грекині заговорила кров...» [183, 145]; «І в „фейлетоні” своєму занадто вже „розмахався”» [181, 208]; «...розбив собі нерви такими лекціями...» [183, 144]; «А то киснуть там у тій Софії» [182, 54]. Адресант (Леся Українка) поряд з дієслівними метафорами використовує означальні прислівники *добре, славно, дуже, багато, часто*, які слугують засобами експресивності: «Так же вона славно дряпає завжди і такого багато різного наскребе» [182, 312]; «Найда тут їх всіх запрягла добре, будуть вони знати»

[182, 48]; «Грають німці хороше, але в головній ролі актор занадто спішивсь і через те часто „злизував” і фрази, і вираз» [182, 130].

Конотативне звучання епістол спричиняється не лише використанням дієслівних метафор цього семантичного типу, а й паралельним використанням різних типів номінацій: «...нема дня такого, щоб жадна кна-кна не в'явила свого обличчя...» [181, 74]; «...старша мечка нехай не обертається в закладку від книжки» [183, 24]. Епістолярний талант Лесі Українки дозволяє поєднати декілька метафор в одному реченні, причому кожна наступна метафора буде стилістично виразнішою: «Мама, запевне не знаючи того зовсім, пиляла не раз і мене, та не то що пиляла, а в саме серце вражала» [181, 185].

Окремою групою в листах Лесі Українки представлені дієслівні метафори, що характеризують стосунки письменниці з її подругою, колегою Ольгою Кобилянською. Ці епістоли перейняті глибокою повагою та любов'ю, вони мають своєрідну будову та є експресивно вагомими. Перш за все, конотативного звучання надає цим листам своєрідне звертання у формі різних відмінків неозначеного займенника, по-друге, паралельне використання різноманітних художніх засобів та прийомів, зокрема метафор, епітетів, порівнянь, гіпербол тощо: «Тяжке то слово: “Я можу все витримати”, але нехай хтось скаже його...а потім хай розмахне крилами і злетить угору..., може, там стрінуться й інші гірські подорожні і розпалють всі вкупі ватру велику і будуть з неї іскри на всю Україну» [182, 267]. Досить частотною в епістолярних текстах цього семантичного типу є метафора **гризтися** в різних граматичних формах та з різними смисловими відтінками, що дає можливість стверджувати думку про існування явища синонімії у розряді метафор: «Чи не дуже він гризеться?» [182, 379]; «...хтось...шукає собі заробітку деінде, але ще не знайшов і гризеться тим...» [183, 48]; «...хоче, щоб хтось у листуванні з кимсь був зовсім вільний і щоб ?????ніколи не гризся, отримуючи щирі листи від когось...» [182, 322].

Дієслівні метафори цього семантичного типу допомагають письменниці передати не лише любов і повагу до своєї подруги: «Хтось і тепер і завжди однаково когось любить і хоче комусь „небо прихилити”» [182, 293]; «Хтось

йому хутко тутешнє море пошле...» [182, 301]; а й охарактеризувати свій психологічний та фізичний стан: «...остатніх три дні децю жив, а то так собі „природою жив“...» [182, 264]; «Хтось не брався і до „Кассандри“ так в листах загруз» [183,80]; «Та, видно, той хтось не такий, щоб його можна було заморити» [183, 108]. Ця група метафор допомагає усвідомити роль і місце Ольги Кобилянської не лише в українській літературі, а й в житті Лесі Українки. Епістолярні тексти, де представлені дієслівні метафори цього семантичного типу, набувають експресивності ще й завдяки використанню неозначеного займенника **хтось** у ролі називання (що є **характерною рисою ідіостилю письменниці**): «Давніше написаний етюд „Вавилонський полон“ хтось хоче дати до Києва..., тільки не знає, чи не з’їсть цензура» [183, 55]; «...сам зачепиться в Чернівцях...» [183, 47]; «...хтось не матиме охоти і потреби витикати свою особу наперед...» [183, 48]; «Хтось не написав вчора, бо дуже був утомлений (а до того розкис)...» [182, 251].

В епістолярних текстах Лесі Українки досить широко представлені описи природи, які за допомогою дієслівних метафор набувають конотативного звучання. Цей троп в листах письменниці може бути **двокомпонентним**: «Оце я пишу, а на дворі світопреставлення – цілий день буря грає і дощ лупить» [182, 377]; «...сьогодні знов ударила зима, і я пригасла трошки» [181, 149]; «Март був порядний, крім останнього тижня, а на остатнім сказився» [183, 105]; а іноді **багатокомпонентним**: «...однак уже йде і Рунг стоїть у смушевій шапці» [182, 232]. Це допомагає адресатові відчутти не лише психічний стан автора листів, але й створити в своїй уяві неповторні картини певних явищ природи (дощу, приходу зими) та навколишнього середовища (опис гори, що вкрита снігом).

Цікавим є факт, що в цій семантичній групі, як правило, представлені дієслівні метафори, що характеризують море. Це пов’язано, перш за все, з тим, що письменниця через хворобу змушена була довгий час перебувати біля моря, а, по-друге, воно надихало Лесю Українку на створення цікавих образів: «Хвилі так скачуть, що аж страшно дивитись, а гримають, як на баталії, тим часом

сонце світить і гріє і вітру нема» [182, 380]; «Я б гукнула, як тепер се море гукає (на морі саме буря тепер)...» [183, 17].

Дієслівні метафори цього семантичного типу повторюються, це спричиняє створення епістолярного мікросвіту письменниці і є характерною рисою її ідіолекту: «...надворі тепло... і море грає...» [183, 42]; «Се воно так після вчорашньої зливи розсердилось» [182, 380]; «... хоч і дощ не йде. Море так розсердилось, так хвилями кидає...» [182, 302]; «Сьогодні вже трохи вітер, море дуже грає,...можна лягти з самого берега і ждати, щоб хвиля лизнула, а підлізь трохи далі, то так телепне...» [181, 375].

Остання семантична група дієслівних метафор, що містить лексеми, які характеризують фізичний та моральний стан Лесі Українки, представлена великою кількістю лексем. Письменниця ставилась до своєї недуги по-різному. Від настрою, психологічного стану Лесі Українки залежить головним чином і характер дієслівних метафор, що допомагають адресатові зрозуміти переживання, турботи Лесі Українки. Дієслівні метафори цього семантичного типу, як правило, мають оцінне значення і оцінка при цьому може бути як позитивна: «Отож, як бачте, літала я не так по країні фантазії крилатою думкою, як по степах та по водах паровозами та пароходами» [181, 165]; «По-англійськи я вже бреду...» [10,300]; «Я ж до когось раз у раз говорю душею і думкою...» [183, 157]; так і негативна: «Заїхати у Львів ніяк не можу, бо ледве соваюсь по світі...» [182, 128].

Цей семантичний тип дієслівних метафор зазвичай представлений просторічними лексемами, що надає експресивного звучання епістоляріям письменниці: «.. того й вовтузилась так» [183, 59]; «В Києві теж треба трохи застрянути для літературних же діл» [183, 105]; «... я скоро і сама тобі покажуся, не можу ж я безконечно тут стриміти!» [182, 122]. Такі метафоричні конструкції досить різноманітні за будовою і відповідають певним структурним типам:

1. **Іменник у називному відмінку + дієслово:** «*Тепер я вдома, і се добре, бо хоч тут мене таки з'їсть колись пропасниця, але мені нігде так не добре, як*

вдома...» [181, 117]; «*Я тепер маюся наче трохи ліпше, але знаю добре, що не-надовго, бо вже пропасниця знову чепилася, а вона в мене вірніша всякої дру-жини...*» [181, 116]; «... *раз тільки три дні бронхіт був та нерви були трохи по-капризували...*» [182, 377]; «*А нерви не мали досі причин поправлятися..., вони на мене не звертають уваги, а танцюють собі, коли хочеться» [182, 47]; «...*вчепилась біда нова...*» [183, 46]; «... *коли-не-коли кашель обзивався*» [182, 378]; «... *ніяка історія не навчає і тихо на катів вона окошається*» [182, 276].*

2. Дієслово + іменник в непрямих відмінках (орудний відмінок, знахід-ний відмінок, місцевий відмінок): «... *останній тиждень щось було просту-дилась і засіла в хаті з якоюсь хрипкою...*» [183, 123]; «... *я тепер серйозно хво-рила і хотіла лізти під хірургічний ніж...*» [183, 233]; «... *мушу, щоб узброїтись діагнозами віри достойних спеціалістів...*» [182, 355]; «... *попробую одурити бацили ще раз, коли воно ще не запізно...*» [183, 288]; «... *(зле спить і в грудях поскрипує)...*» [182, 349].

3. Займенник (або іменник) називний відмінок + дієслово (іноді + до-поміжне дієслово): «... *тим часом я знов трохи киснуть почала*» [182, 248]; «*Восени в Києві я була справді розкисла...*» [182, 355]; «*Біда, що все-таки я ще не зовсім склеїлась...*» [181, 379]; «... *може колись і я, хоч наполовину, вилюд-нію*» [181, 91]; «*Холери нема, і ми думаємо, що, може, вона до зими до нас не долізе...*» [181, 137]; «...*той страждальний період для нервів в сеї нашої родини, що конечно мусить отруїти кожному з нас його найщиріші бажання» [182, 375].*

Багаточленні метафори трапляються досить рідко. Така будова зумов-лена, як лексичними, так і синтаксичними особливостями представлених кон-струкцій: «*Сей „морфій” не дає мені погрузнути, скиснути і заснидіти – за те спасибі йому» [182, 149]; «*Багато спортив справи той дурний тиф, а все не стільки, як я думала, так що, сподіваюсь „вимащуся” хутко зовсім» [181, 109]; «... *я ще не нажилась душею...*» [183, 65]; «... *з мене таки Петербург трошки випив силу*» [183, 138]; «... *мені прийдеться трохи діалектики потратити, щоб переконати його, що сі гроші треба вжити на його лічення...» [183, 201]. Лек-***

сичні особливості зумовлені семантикою використаних письменницею слів, які набувають переносних значень та відтінку розмовності в епістолярному контексті. Письменниця використовує синонімічні метафоричні лексеми *погрузнути, скиснути, заснидіти*, кожна наступна з яких підсилює експресивне значення попередньої. Поєднання в одному епістолярному тексті такої синонімії та своєрідної етикетної конструкції, що слугує засобом подяки не конкретній особі, а предметові (морфію), зумовлює експресивний характер листовного тексту. Використання в одній синтаксичній конструкції (складному реченні) декількох семантично різних метафор дає підстави говорити про широкі конотативні можливості епістолярію.

В епістолярному тексті письменниці велика кількість метафоричних конструкцій, які мають будови різних типів словосполучень, як правило, складних, а також речень (сурядних та підрядних). Це дає можливість виділити **декілька семантичних груп цих конструкцій**, які є точним відтворенням груп дієслівних метафор:

- 1) ті, що характеризують моральний та фізичний стан письменниці;
- 2) ті, що описують діяльність Лесі Українки;
- 3) ті, що аналізують діяльність знайомих, рідних, близьких.

1. Перша група таких метафоричних конструкцій містить синтаксичні одиниці, що відповідають: а) **словосполученню**; б) **сурядному реченню** (чи його частині); в) **підрядному реченню** (чи його частині). Семантичний тип метафоричних конструкцій, які мають будову словосполучень, в листових текстах письменниці трапляються досить рідко і представлені складними словосполученнями: «... мені легко було вийти на літературний шлях, бо я звідала б себе в лапи якоїсь знаменитості» [182, 245]; «... ще якийсь катар в грудях (новий дарунок щедрої природи)» [182, 251]; «... вліті мене лиха година по диких степах носить» [181, 131]; «Отак все посуватимусь далі та далі – та й зникну, обернуся в легенду...» [183, 277]. Експресивність таких конструкцій посилюється за рахунок використання експресивно вагомих лексем: *лихий, щедрий*.

Важливу роль в епістолах Лесі Українки відіграють метафоричні конструкції, що за будовою та змістом відповідають сурядному реченню (чи його частині). Семантично ці конструкції стають на межі між першою та другою групою, бо діяльність письменниці тісно пов'язана з її фізичним та моральним станом: «Я значно „склеїлась”, нападів нема...» [182, 237]; «А от скоро поїду в Єгипет, то туди ще довше йтимуть листи і там я зовсім „заглохну”...» [183, 287].

Метафоричні вирази, що за синтаксичною будовою відповідають підрядному реченню, підпорядковані одній меті – якнайточніше, якнайяскравіше передати душевні переживання Лесі Українки, тугу за повноцінним життям та діяльністю: «... в моїх очах є щось Мишине, бо в моєму серці є його струни...» [183, 91]; «Скажіть дядькові, що я тепер і на крилах літаю, і на чотирьох лапах лажу...» [181, 245]; «... прошу „потерпіти мало-немного”, поки визволюся трохи я кормиги лікарської, з неволі бусурменської...» [182, 321]; «Се залежить від того, що я пишу найбільше тоді, коли в мене в душі йде дощ...» [182, 133]; «... не раз ми, щоб не зачепити чийого занадто дразливого почуття, ріжемо собі душу і завдаємо серцю повік незагойні рани» [182, 381]. Іноді метафоричні вирази функціонують у вигляді сурядних та підрядних конструкцій одночасно: «Тоді-то, може, матиму волю в Галичину і на Буковину „залетіти”, а тепер мені не літати, хіба що на крилах мрії, бо навіть пісні мої щось примовкли серед хірургічних вражень» [182, 112].

2. Друга семантична група метафоричних виразів тісно пов'язана з попередньою і за будовою, і за змістом. Такі конструкції представлені у підрядних та сурядних реченнях (або їх частинах): «Тільки що були пані Читадзе з сестрою і перебили мені триб писання, бо треба ж було „понякати”, скільки годиться» [183, 131]; «Я знаю, що дуже невозвишено вживати літературу замість морфію, але все ж се краще, аніж морфій вживати замість літератури» [182, 149]; «Що ж до моєї „Троянди”, то, здається, вона „в нещасную годину вродилася, в нещасную й помирати буде» [182, 19]. Вони досить часто містять цитати, фразеологічні одиниці, які емоційно та експресивно увиразнюють

епістолярний текст: *«Якби хто моїй фантазії крила присмалив..., а то вона в мене занадто химерно літає...»* [181, 152]; *«... почну писати завтра, щоб писане „форсированим маршем“, а с прохладцей»* [182, 153]; *«Що ж робити, коли пані-природа (фр.) не дала мені нічого, окрім пера в руки...»* [182, 32].

Використання письменницею однакових або схожих метафоричних конструкцій дає можливість говорити про своєрідність індивідуального стилю Лесі Українки: *«... „кладу лапки” не абикуди, а тільки на чисті місця...»* [182, 374]; *«... мені важно „положить лапки” в ті журнали, куди мене просили...»* [182, 374].

Дієслівні конструкції в епістолярії часто межують з **художніми означеннями**: *«...мені легко було вийти на літературний шлях, бо я з літератської родини походжу, але від того не менше кололи мене поетичні терни ...»* [182, 110]; *«Оце 2 1/2 місяця я за перо не бралася для якоїсь поважнішої справи, зате тепер вона наступила на мене цілою хмарою...»* [182, 225], **афористичними виразами або прислів'ями** тощо: *«Од них поли вріж та тікай...»* [182, 182]; *«...хто не хоче коритись, нехай осідлає того фатума замість Пегаса та й їде, куди сам схоче...»* [183, 18]. Таке поєднання різних тропів, фігур, інших стилістично виразних елементів виводить епістолярій на рівень художнього тексту, де використання різноманітних конструкцій є стилістично зумовленим.

3. Третя група метафоричних конструкцій, як і дві вищезгадані, є експресивно вагомою. Епістолярні тексти письменниці, що містять ці конструкції, набувають конотативного звучання саме завдяки метафорам: *«Ні, Лаговський таки хвалив Володимира за цинічне „розперізування” своєї „душі”»* [183, 148]; *«... або зовсім сховай свою лірику, або май одвагу стати з нею вище „суда глупця”»* [182, 100]; *«Коли не Ви і не я, то, може, сильніші від нас видобудуть ту правду зо дна»* [183, 67]. Такі вирази мають оцінний характер й оцінка досягається за рахунок використання вставних слів та вставних конструкцій, які належать до тих, що виражають емоції мовця. Для епістолярного тексту таке поєднання досить важливе, оскільки співрозмовники знаходяться на певній відстані і надіслана інформація повинна передати всі почуття, переживання та на-

строї, що супроводжують автора листів: «*Шкода, що її (Дорина) арифметика стоїть на мертвій точці... прийдеться їй потім форсированим маршем бігти*» [182, 145]; «*Самі, лихо їх знає чого, по ночах не сплять і не вміють навіть сього скрити!*» [182, 182].

Аналіз фактичного матеріалу дає підстави стверджувати, що метафора в епістолярних текстах Лесі Українки є найпродуктивнішим тропом. Однією з особливостей метафори є її смислова двоплановість, тобто одночасна вказівка на основний (непрямий) та допоміжний (прямий) суб'єкти. Ефективність метафори полягає не стільки в інформаційності понять, які відносяться до певних референтів, скільки у зв'язках між цими поняттями, між їхніми асоціативними комплексами. В епістолярії письменниці простежено всі риси метафори, як-от: вірогідність, ймовірність, гіпотетичність, потенційність. Цей троп слугує важливим засобом не лише для передачі певної інформації у прихованому епістолярному діалозі, а й засобом експресивності, оцінного значення, що надає змістові листа конотативного звучання. Мета використання Лесею Українкою метафор – увиразнити зміст листа, зробити інформацію експресивно та емоційно багатою, вплинути не лише на думки, але й на емоційний стан адресата.

3.4.2. Метонімія. Серед якісних тропів, що представлені в епістолярії Лесі Українки, можна виділити метонімію. «Метонімія – це троп, основу якого складає заміна одних назв іншими на ґрунті суміжності їх значень» [121, 335]. Підґрунтям метонімії служить наявність зв'язків між категоріями й поняттями в мисленні людини. Метонімія зручна для використання в усному мовленні і справляє враження мовлення «навпростець». Епістолярний текст синтезує усне (розмовне) та писемне (книжне) мовлення, тому використання цього тропа є стилістично зумовленим.

Дискусійною проблемою сучасної семасіології залишається розмежування метонімії та метафори. На думку Н. Д. Арутюнової, «метонімія тяжіє в позиції суб'єкта та інших референтних членів речення. Метафора виконує в реченні функцію характеристичної, метонімія – ідентифікуючу й орієнтована на позицію суб'єкта й інших актантів» [11, 31]. Виокремлюють різні типи метонімії: 1) за

рівневим статусом (лексичні, словотвірні, граматичні, фразеологічні); 2) за конвенційністю в мові (системні й оказіональні); 3) за способом суміжності (різні типи перенесення) тощо [166, 97].

В епістолярії письменниці цей якісний троп не є досить частотним і використовується з певною стилістичною метою, характеризуючи явища, предмети, події, різноманітні стани, надає тексту листа експресивного звучання: *«Найбільше мені прикро, що не знаю нічого про Михалю, – воно мені раз у раз сниться, і мордоньку його я все держу на столі коло себе...»* [183, 208] (передає любов, прихильність до брата); *«...скільки днів вона потребує, щоб видихати таку сцену...»* [183, 142] (характеристика трудової діяльності письменниці); *«...тепер трудно їхати через три річі: одно, що вибився з грошей...»* [183, 162] (характеристика певного стану). Оскільки основу метонімії складає заміна одних назв іншими, можна вважати її різновидом метафори. Функції, які виконує цей троп, тотожні функціям метафори. Отже, метонімія стилістично вагома та використовується з відповідною метою: надати епістолярному діалогу невимушеного характеру, наблизити автора листа до адресата, його проблем, переживань, турбот.

3.4.3. Епітет як художнє означення. Епітет як троп належить до загально-відомих словесних художніх засобів. «Епітет [грец. epitheton – прикладене, додане] – художнє означення або обставина способу дії, які образно змальовують особу, предмет, дію чи явище або виражають емоційне ставлення до них» [121, 160]. Цей троп є давнім образним засобом мови, оскільки його історія сягає часів Давньої Греції та розвитку такої науки як риторика. «Епітет підсилює, підкреслює якусь характерну ознаку у номінальному значенні або помітну властивість предмета. Мета його використання – характеристика об'єкта з метою показу авторського сприйняття та оцінки певних рис цього об'єкта, приписуваних йому цим епітетом. Він обов'язково містить суб'єктивну оцінку відповідного факту, тобто експресивно-оцінні характеристики є сутністю епітета» [9, 93]. Як відзначає І. Р. Гальперін, епітет характеризує лише той об'єкт, до якого він відноситься [57].

Епітети, як й інші тропи, дають змогу показати предмет зображення з несподіваного боку, знайти в ньому нові риси. Визначають такі лексико-семантичні групи епітетів: **традиційні (постійні), епітети внутрішньопсихологічного сприймання, кольористичні**. Усі ці групи представлені в епістолярних текстах Лесі Українки і є стилістично вагомими.

1. Перша група – постійні епітети, які в листах письменниці вжито лише у звертальних конструкціях, що були розглянуті в окремому розділі. Цей лексико-семантичний тип епітетів нечисленний, що пов'язано зі специфікою епістолярію як стилю: *«Я оце від жовтня живу в сій далекій стороні, такій далекій, що мало й звісток зі рідного світу сюди доходить ...»*[183, 123]; *«... родичам більше послала коротенькі звістки, щоб знали, що я жива-здорова ...»* [183, 106].

2. Епітети другого лексико-семантичного типу частотно репрезентовані тропами внутрішньопсихологічного сприймання. Це зумовлено, перш за все, специфікою епістолярію (почуття, переживання, настрої передаються за допомогою прихованого діалогу); по-друге, особистістю адресанта (його вихованням, освітою). Леся Українка використовує у листах такі епітети, щоб підкреслити своє ставлення до знайомих, друзів; з метою характеристики стану природи (іноді стану душі) і таке інше. Цей тип тропів можна поділити на підгрупи за семантикою: **1)** епітети, що характеризують стан природи; **2)** епітети, що характеризують різних людей та їхні вчинки; **3)** епітети – характеристики різноманітних процесів, станів, явищ тощо.

Перша підгрупа епітетів внутрішньопсихологічного сприймання слугує для опису станів природи і вжита з меліоративною оцінкою. Тропи, що входять до цієї підгрупи повторюються, створюючи таким чином своєрідний, цікавий епістолярний мікросвіт поетеси: *«Тепер у нас знов райська погода ...»* [183, 35]; *«... тепер погода „олімпійська“ і вже краща»* [183, 209]; *«Аж мені шкода, що мандрівниці так ще нехутко до Сан-Ремо доб'ються: тут така „олімпійська” погода»* [183, 39]; *«Я не знаю, як я терпітиму наші „безпросвітні” ... зими ...»* [183, 15]. Граматичне вираження таких епітетів зазвичай прикметникове.

Наступна підгрупа цих тропів характеризує людей (зовнішні та внутрішні ознаки), їхні вчинки. Серед внутрішньочуттєвих епітетів окремо виділяють одоративні та емотивні епітети. У листах письменниці значною мірою представлені емотивні епітети, за допомогою яких Леся Українка виражає своє ставлення (любов, повагу, прихильність тощо) до різних людей (родичів, друзів, приятелів). Ці епітети, як правило, мають оцінне значення: «*Хтось та ще хтось пойдуть собі на море та й не будуть бідні*» [182, 344-345]; «*З ширшого світу мало що чую, бо чогось добрі люди покинули до мене писати ...*» [181, 140]. Оцінка може бути, і меліоративною: «*... якби те „генералятко” було не таке небесно-симпатичне ...*» [183, 145]; «*Нехай хтось любий напише, чи таки та бідна Ярошинська вмерла*» [183, 122]; і пейоративною: «*Я читач-літератор, а се порода „ненормальна”, ... отруєна професійною хворобою аналізу ...*» [183, 139]; «*Хотіла я написати тепер листа до п. Михайла, та вже не напишу, бо щось голова дурна ...*» [182, 11]. Оцінка певною мірою залежить від семантики лексем (*добрий, симпатичний* – позитивні емоції; *дурний, ненормальний* – негативні емоції). Граматичне вираження цих тропів суттєво не впливає на їхню стилістичну функцію: «*Тішуся я, що вдома все гаразд, сподіваюся, що Дроздові бойові рани досі вже загоїлися*» [181, 94] (граматичне вираження – прикметник); «*... щоб я шукала свого шляху, була б не епігоном його, а духовною дитиною*» [183, 64] (граматичне вираження – прикметник).

В епістолярії письменниці представлено внутрішньочуттєві епітети, що є характеристиками різноманітних процесів, станів, явищ тощо. Цей підтип епітетів можна віднести до атрибутивних метафор, оскільки в деяких випадках відбувається перенесення ознак істот на неістоти та навпаки, чим досягається неабиякий стилістичний ефект та конотативне звучання тексту листа: «*Може, ся моя безумна дитина(про п'єсу – помітка наша О. К.), і на сцену попаде сього року*» [181, 383]; «*Згляньтесь над долею сього нещасного оповідання, що вже третій рік світу-сонця не бачить ... визвольте його з темниці ...*» [181, 167]; «*Ходила мама по участках різних з сього powodu (у нас же без сих милих урядженій ніщо не обходиться) ...*» [182, 66]; «*Може її пхає до таких паничів ін-*

ший „звірячий” інстинкт – голод ...» [183, 142]. Усі тропи цієї підгрупи вжито з чітко вираженою оцінкою, не лише меліоративною: «Що правда, мамо, то правда, – „олімпійство” не лежить в моїй натурі і трудно часом буває витримувати олімпійський спокій» [182, 28]; «...комусь треба би послухати голосу поважного і тихо-глибокого» [183, 157]; «...бачу, як людей в тім'я б'ють героїчними книгами» [10,163]; а й пейоративною: «...його масні жартики...» [183, 143]; «...на такий сухо-учебницький сюжет і трудно щось цікавого написати» [183, 160]; «...візьму на свою долю, либонь, найчорнішу роботу в мужицько-пролетарській українській газеті...» [183, 138]. Леся Українка іноді використовує переносні значення слів та імператив для посилення ефекту епітетів: «...подла тутешня пошта, що лазить, як гусениця, по малу...» [182, 266]; «...хтось покинув би і критику, і публіцистику „по чужих хатах”...» [183, 49]. Тропи цієї підгрупи нерідко повторюються в різних текстах листів, чим досягається створення епістолярного мікросвіту письменниці. Зазвичай вони мають однакову семантику та подібну оцінку, хоча і використовуються у різних контекстах: «... редактор „Дзвінка” прислав нам гострого листа ...» [181, 224]; «... се для мене гостра тема ...» [183, 66]. Але іноді контекст впливає на формування семантики, яка змінюється, але незмінним залишається оцінне значення: «Власне то був тоді самий гарячий час для переселенців ...» [181, 120] (позитивна оцінка, значення – багато роботи); «... то щирі, інтенсивні почуття, або гарячі, або до болю холодні ...» [183, 13] (позитивна оцінка, значення – міцні, щирі).

Для характеристики певних явищ, станів, процесів, осіб, предметів Леся Українка використовує ще **один лексико-семантичний тип епітетів – кольористичні**. В українській мові є традиційні епітети на позначення кольору (білий, чорний, срібний, золотий), які можуть мати різну оцінку та семантику. У стилістиці української мови означення *чорний* символізує темні сили, пригнічений настрій, важку роботу тощо, а прикметник *білий* – чисті почуття, доброту, прихильність. Художні означення *срібний* та *золотий* іноді виконують роль позначення кольору та контрастного зображення, а в деяких випадках є ознакою

різноманітних якостей людини з меліоративною оцінкою. Письменниця застосує такі епітети для характеристики навколишньої природи, своїх почуттів та різноманітних станів. У пейзажних замальовках, зафіксованих в епістолярії Лесі Українки, такі тропи є практично зумовленими і надають тексту листа виразності та неповторності: *«Гарно се було: срібна крига, синьо-зелена вода і зовсім весняне синє небо!»* [183, 100]. Письменниця іноді використовує кольористичні епітети з нехарактерним для них значенням (не для позначення кольору, а для внутрішньочуттєвих характеристик) під час аналізу вчинків, явищ, подій та їх оцінки (і позитивно, і негативно): *«Я маюся на здоров'я добре, але все-таки „чорний світ навколо мене»* [182, 195] (негативна оцінка); *«Мені Ваші вірші здалися червоними, а шум звичайно сивий буває, часом білий»* [183, 17] (позитивна оцінка).

Таким чином, використання епітетів різних лексико-семантичних груп в епістолярних текстах Лесі Українки зумовлено стилістично. Письменниця вдається до застосування цих тропів з метою експресивно-оцінної характеристики осіб, явищ, станів, процесів. На відміну від логічного означення, що є об'єктивним і не включає оцінку, вказуючи або описуючи властиві цьому предмету чи явищу риси, епітет обов'язково містить суб'єктивну оцінку відповідного факту. Роль епітета у будь-якому тексті (звичайно і в епістолярному) є досить значною, він є важливим чинником формування текстової модальності. Граматичне вираження епітетів досить різноманітне (прикметники, дієприкметники, іменники в орудному відмінку та ін.), але граматична форма вираження епітета істотно не впливає на семантику та оцінку цього тропа, хоча від неї іноді залежить продуктивність його застосування.

3.4.4. Кількісні тропи. В епістолярних текстах Лесі Українки представлені й кількісні тропи. Серед них виділяємо гіперболу, яка, будучи засобом експресивності, поширена в художньому та уснорозмовному стилях. Це дає можливість стверджувати, що в епістолярії відбувається синтез розмовних та книжних елементів.

Письменниця застосовує гіперболу з метою підкреслення позитивних та негативних якостей людей, іноді явищ природи. Гіперболізуватися можуть такі ознаки, як колір, розмір, сила тощо. У листах Лесі Українки гіпербола вжита зазвичай з пейоративною оцінкою: «*В Тифлісі був теж один такий "весняний" день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора*» [183, 127]; «*Приїздив Рудченко (старий) і об'явив себе „трупом“ для українофільства...*» [182, 146]. Деякі гіперболи повторюються в різних епістолярних текстах, що дає змогу говорити про своєрідний епістолярний мікросвіт письменниці: «*...якби не моє невсипуще, справді нелюдське писання,...я була б знову дійшла до припадків...*» [182, 149]; «*...не відкривав їм очей на їх нелюдяні вчинки й почуття...*» [183, 148]. Іноді трапляється гіпербола, вжита з меліоративною аксіологією, яка експресивно та емоційно колоритна: «*Такої маси квіток...я ще зроду не бачила, всі тини рожами залиті...*» [182, 351]. Такий троп як гіпербола – досить важливий в епістолярному тексті, оскільки автор листа може передати ті надмірні почуття та емоції, які його огортають.

3.4.5. Порівняння та інші тропеїчні фігури. Епістолярний текст Лесі Українки багатий на різноманітні тропеїчні фігури. Однією з таких фігур є порівняння. Про їх місце і важливість у стилістичній системі мови можна судити зі слів О. О. Потебні: «Самий процес пізнання є процес порівняння» [152, 255]. В основі порівняння лежать логічні операції виділення найсуттєвішої ознаки описуваного через пошук іншого, для якого ця ознака є виразнішою, зіставлення з ним та опис. Розрізняють порівняння логічні й образні. При логічних порівняннях встановлюється ступінь схожості чи відмінності між предметами одного класу, беруться до уваги всі властивості, якості, ознаки порівнюваних предметів, але виділяється щось одне. Такі фігури додають предмету нову інформацію. Образне порівняння відрізняється від логічного тим, що воно вихоплює одну якусь найвиразнішу ознаку, часом несподівану, і робить її основною, ігноруючи всі інші [121, 360].

В епістолярії письменниці представлені і логічні, і образні порівняння, хоча іноді досить складно встановити чітку межу між цими групами тропеїчних

фігур. Образні порівняння, як правило, характеризують власні вчинки, вчинки близьких людей, надаючи при цьому тексту листа експресивного звучання : « До „Зорі”, якою вона була остатні роки, я не мала симпатії, отже, ”так зостала я ошукана, немов птах над моря водами...» [181, 412]; «...мушу тепер читати так, як індика глитають, не пережувавши, аби швидше» [182, 128]; «...читаєш так, немов будяки їси...» [181, 305]; «Тим часом Олеся гребеться у садку, мов курка...» [181, 152]; «Погода тут добра, спасибі їй, я щодня швендяю над морем ”словно овца беспредельная”» [181, 409]. Усі порівняння оцінні (з позитивною та негативною оцінкою).

Виділення логічних порівнянь є досить умовним, оскільки у багатьох листовних текстах логічні й образні порівняння перемежуються. Письменниця використовує такі тропеїчні фігури для характеристики вчинків людей, а також явищ та станів: «Усі мене тепер лають за листи, а я вже вуха прищулила, як той заєць» [181, 161] (оцінка власних дій); «В обох голоси як труби єрихонські...» [183, 169] (оцінка здібностей людей); «Ми з Кльонею почуваємось, мовляв він, „мов на дощечці серед океану”, — так самотньо і безпорадно...» [183, 222] (характеристика певного стану); «...в Києві почуваєш себе так, як той, що потопав в трясавиці» [183, 179] (негативна оцінка стану людини); «...живем наче на вулкані» [183, 269] (негативна оцінка процесу). У таких фігурах чітко прослежується не лише меліоративна, а й пейоративна оцінка: «...та робота йде — як хвилі в морі...» [182, 225] (меліоративна оцінка); «...сей момент проминув, мов іскорка, і що так мало видимого зв'язку...» [183, 145] (меліоративна оцінка); «...у нас викидають людей геть, мов шкаралупку з оріха, з'ївши зерно» [181, 298] (пейоративна оцінка); «Невже Вам могли так припасти до серця мої вірші, коли Вам одкрите ціле море світової поезії, — адже в ньому всі мої друковані і недруковані думи і мрії мусять зникнути, мов крапля води дощової» [182, 207] (пейоративна оцінка).

Такі стилістичні фігури, як антитеза, параномазія, метатеза в епістолярних текстах Лесі Українки представлені епізодично.

Антитеза – риторична фігура, що полягає в зумисне підкресленому зіставленні двох протилежних, але пов'язаних понять, явищ, речей, ідей для підсилення вражень, для більшої переконливості. Письменниця застосовує антитезу з метою створення цікавих неповторних образів та емотивної передачі власних думок і почуттів: «...нехай він собі лізе помалу до тієї мети, до якої інші будуть летіти...» [181, 290]. В епістолярії письменниці антитеза використовується і у порівняннях, підсилюючи ефект несподіваності, а частіше, виділяючи характерні риси, якості людей: «...грекня чи німка, гарна чи погана, молода чи стара...» [183, 142].

Така риторична фігура як **метатеза** також епізодично представлена в листовних текстах письменниці. Найчастіше її визначають як різновид каламбуру, що супроводжується перетворенням змісту слова. Леся Українка вдається до цього художнього засобу з метою створення колоритних асоціацій. Таким чином вона впливає на формування певного уявлення про події, явища у адресата: «...щирий декадент вразився б „амеопою без музору”» [183, 129]; «Але й так се вийшла не „амеопа без музору...”» [183, 149]. Висловлювання *амеопа без музору* означає *поема без розуму* і несе в собі пейоративну аксіологію, а в перетвореному вигляді ця оцінка не змінюється на протилежну, а приховується в тексті листа, інтригуючи адресата.

Використання наступної стилістичної фігури зумовлено як стилістично, так і логічно. Адресант (Леся Українка) застосовує **парономазію**, що виникає на каламбурному зближенні близьких за звучанням, але різних за змістом слів. Часто парономазію називають звуковою метафорою, при якій ідея звукового зближення слів поширюється на семантику [121, 376]. Цю фігуру автор використовує з різною оцінкою та різним емотивним звучанням: «*Я готова зробити Вам хіба одну уступку і то в такій неуступчивій формі*» [183, 155].

3.5. Іншомовні конструкції та слова Епістолярій Лесі Українки містить значну кількість іншомовних слів, словосполучень, синтаксичних конструкцій. Усі ці одиниці експресивно вагомі, оскільки перемишуються з українськими лексемами та синтаксичними одиницями. Письменниця використовує російсь-

ку, польську, болгарську, німецьку, французьку, італійську, грецьку, латинську мови, що передовсім свідчить про високу мовну культуру та освіченість Лесі Українки. Використання іншомовних одиниць зумовлює експресивне насичення епістолярної інформації та емоційний вплив на адресата. Умовно іншомовні одиниці можна поділити на чотири групи:

- 1) іншомовні слова;
- 2) іншомовні словосполучення;
- 3) іншомовні синтаксичні конструкції;
- 4) іншомовні фразеологізми та крилаті вислови.

Останню групу було детально проаналізовано у попередньому параграфі, тому подамо аналіз лише описово.

1. Перша група включає в себе іншомовні слова, які мають різне граматичне вираження (іменники, дієслова, прикметники, прислівники, службові слова). Найбільш частотними серед іншомовних слів є іменники, які представлені різними шарами лексики та різними лексико-граматичними розрядами: терміни, суспільно-політичні назви, абстрактні поняття, слова в переносному значенні, назви істот тощо. Значна кількість іншомовних абстрактних назв, які використані у листах Лесі Українки, успадковані сучасною українською літературною мовою. В епістолярних текстах вони використовуються мовою-оригіналом, тобто розраховані на такого комуніканта, для якого та чи та мова буде зрозумілою. Це свідчить про те, що письменниця дуже добре знає тих людей, з ким вона спілкується, і може обирати ті засоби, які, на її думку, є найбільш влучними та колоритними: «...пишу *composition* (композиція – фр.) *переклади... і листи до фіктивних або справжніх friends* (друзів – англ.)» [181, 300]; «... *при Лідиній дотепності і фантазії можна завжди мати обід – improvisation* (імпровізацію – французька) *і вечерю impromptu* (експромпт – французька)» [181, 244]; «...*стаття, може, втратила свій raison d'etre* (значення – французька)» [183, 41]; «*Хочеться, коли буде знов lucidum intervallum* (прояснення –лат.) *написати маленьку повість для твоєї "Молодої України" "...*»

[183, 232]; «Матеріальна справа буде поставлена в залежності від votum (ви-явлення – лат.) довір'я...» [183, 74].

Епістолярна інформація набуває певного стилістичного колориту (іронії, оцінки тощо) за рахунок іншомовних іменників, що мають переносне значення, іноді метафоричне, та фразеологізоване значення: «Щодо “шедевра” (французька) то його, певне, і зовсім ще нема...» [182, 100] (позитивна оцінка твору); «Найбільшим clou (цвяхом – французька) репертуару був “Хікандр Безщасний...» [183, 23] (негативна оцінка певного стану речей); «Нехай Ваня не сердиться на мої дурні witz'u (дотепи – нім.)» [182, 155] (характеристика власних вчинків); «Якби не tristitia (хандра – лат.), то йому б і ні гадки» [183, 142] (негативна оцінка стану людини); «Весна тут не “зачинає”, а просто таки im Zenit (в зеніті – нім.) стоїть» [183, 50] (оцінка явищ природи); «Я люблю держати мої відносини im kearen (в ясності – нім.)» [183, 78] (характеристика власних дій); «...в Києві всяка “правильність” режима пішла an diable (до біса – фр.)» [183, 42] (негативна оцінка, виражена фразеомою); «...я ним не довольна, якось виходе fade (без смаку – французька)» [181, 265] (негативна оцінка); «Єфремов почувається сам ніяково після своїх Gemeinheiten (грубостей – нім.) друкованих» [183, 48] (характеристика ставлення до певної особи); «...тепер мене більше ніж коли опанували Drang und Sturm (натиск і буря – нім.)» [181, 74] (характеристика певного емоційного стану письменниці); «Взагалі я уважаю моє теперішнє життя й працю за Lehrjahre (річки навчання – нім.)» [181, 234] (характеристика власних дій).

Іншомовні іменники, назви істот зазвичай використані в епістолярному тексті з відповідною стилістичною метою: виокремити певні риси людини, індивідуальні нахили тощо: «...вона, що найменше, animal (жива істота – лат.), а не автомат» [183, 142]; «Та нехай же ніхто не думає, що українські поеми нашої доби були infanticides (дітовбивці – фр.) з легким серцем» [183, 16]; «...розглядалося по Відні, ходжу до театру і нічогосінько не роблю, отак собі “наче туристка” (фр.)» [181, 67]. Семантика таких лексем засвідчує неабияку експресивну спроможність цих одиниць. Деякі іншомовні іменники не є

експресивно вагомими, хоча їхнє використання у тексті листа та поєднання з українськими мовними одиницями зумовлює підсвідому дію на адресата (його сприймання епістолярної інформації): «...коли б я, н. д., з рік щодня писала вірші чи прозу красну, то мій *Brennmaterial* (горюче – нім.) вичерпався б так, що з мене б тільки облудка лишилась» [182, 194]; «...детального його *profession* (поглядів, кредо – фр.) не знаю» [183, 51]; «...тут саме почались *позюмки* (суніці – пол.)» [182, 257].

Іншомовні прикметники та дієслова – малочисленні, вони лише певною мірою впливають на створення епістолярного мікросвіту письменниці: «...моя злополучна книжка досі ще “*неизлезла*” (не вийшла – болг.) з друкарні» [183, 114]; «... *Speriamo bene* (сподіваймося – італ.) ..., що один рішучий бій – і ворог буде вибитий з позиції» [183, 289]. Зазвичай іншомовні прикметники за своєю семантикою – експресивно вагомі і надають певних емоційних відтінків тексту листа, чим спонукають до спілкування адресата: «”Слівце” п. Кобринської *plus ultra* (неперевершеної – лат.) *безтактності*...» [181, 305] (негативна характеристика вчинку людини); «*Хтось когось дуже жалує і любить, з охотою і сів би і ліг навколо когось, і розважив би ліпше, ніж ті духи (хтось на них *cifersu'chtig* (ревнивий – нім.))*» [182, 326] (експресивно вартісна лексема); «...а нервовий стан вимагає навіть *extra* (спеціальної – лат.) *курації*» [183, 63]; «*Смуцає мене тільки те, що якимось се виходить лічення *gratis* (безплатне - фр.)*» [182, 30]; «*От моя “Бояриня” тепер мені уже здається якоюсь елементарною, *schwarz und weiss* (чорною та білою – нім.)*» [183, 395] (характеристика своєї діяльності).

Для вираження власного ставлення до тих чи тих політичних, літературних партій або конкретних людей, Леся Українка використовує іншомовні прислівники. Найчастіше вони посилюють емоційне та експресивне навантаження українських лексем: «*А я твоя “единственная старшая кузина” та ще й **pour toute eternite** (навіки – фр.) Леся*» [182, 342]; «*Він тепер мешкає тут *en famille* (по-родинному – фр.)*» [183, 123]; «...мало запрошення надіслати “*якомога більше*” – *gratis* (безплатно – лат.). Ну, звісно, “для слави козацької”...» [183,

52]; «Редактор “Жизни”... запросив мене на вечірнє редакційне зібрання і взагалі *трактував en confrere* (по-товариськи – фр.), як далеко не завжди *тракують “пришельців”*» [182, 167]; «...поправка моя має йти все *nach und nach* (поступово – нім.), то єсть *слимаковим ходом*» [182, 101]; «Хтось чуюсь карточку і телеграму дістав, але не дуже тим “*unmöglich*” (неможливо – нім.) *зажурився...*» [183, 71]; «...тільки гріюся на сонці і їм 5 раз на день *quantum satis* (досхочу – лат.)» [183, 302].

Письменниця використовує іншомовні прислівники і для чіткої організації тексту листа та логічного, послідовного викладу матеріалу: «*Primo* (по-перше – лат.)..., *secundo* (по-друге – лат.)..., *tertio* (по-третє – лат.)» [183, 63]. З цією ж метою використовуються й іншомовні службові слова та вставні конструкції: «*A parte* (окрім – італ.) *нервів, жити, власне, тепер тут дуже добре...*» [183, 42]; «...із курсів жіночих в Петербурзі її виключено з поводу *quasi* (нібито – лат.) *політичної історії*» [183, 109]; «...отримала я її *кружним шляхом* – *via* (через – лат.) *Київ – Ялта, а в Росії пошти express нема...*» [183, 228]. Вставні слова зазвичай підкреслюють ставлення адресанта до різноманітних подій та дають можливість адресатові чітко усвідомити це ставлення, правильно сприйняти епістолярну інформацію: «*A proros* (до речі – фр.) (*чи краще sunspos* (не до речі – фр.))...» [181, 231]; «*A proros, книжок: як там цензура з моїми віршами думає?*» [183, 10]; «*A proros, як там з тим дальшим друком?*» [183, 216]; «*Чи ти, мамочко, не знаєш адреси Олесья vulgo* (просто кажучи (лат.)) *Кандиби?*» [183, 216]. Вставне слово *proros* є досить частотним у листах письменниці, а його український відповідник майже не використовувався.

Аналіз іншомовних слів, представлених в епістолярних текстах Лесі Українки, дає можливість стверджувати, що найбільш частотними є іншомовні іменники та прислівники. Дієслова та прикметники трапляються рідко, хоча разом з українськими лексемами вони створюють своєрідний епістолярний мікросвіт письменниці. Усі іншомовні одиниці допомагають створити певну атмосферу спілкування між Лесею Українкою та адресатом, сприяючи при цьому непрямому контакту між ними.

2. Наступна група – це іншомовні словосполучення, і сурядні, і підрядні (прості та складні). Серед сурядних словосполучень представлені іменні, прислівникові та прикметникові. Найбільш численними є іменні іншомовні сурядні словосполучення, граматична організація яких суттєво не впливає на експресивне навантаження тексту листа, але, за аналогією до іншомовних слів, експресивне навантаження зумовлене поєднанням українських та іншомовних лексем, які представлені мовою-оригіналом: «... *отже, на сей раз “поезія і дійсність (нім) не стали в суперечність»* [182, 109]; «*Цілую міцно тебе, папу, і Geshwister (братів і сестер – нім.) ...»* [183, 219]; «... (*ad panet et aquam (для хліба і води – лат.) робота*)» [182, 373]; «... *і я можу ізложити тобі все ... sine ira et studio (без гніву і упередженості – лат.)»* [181, 346], «*Однак в холоднішому настрої я обіцяю собі зробити щось і “ad panet et aquam” (на хліб і воду – лат.) і, певне, таки пред’являю свої права – “Бог і право” – фр.)»* [181, 357]; «*Окрім того, ця “грода” починає приймати вид, немов русини просять прощення у поляків за давні дурниці і просять ласки “вельможного пана і ксьондза” – (польськ.)»* [181, 69]. Такі конструкції зазвичай містять стилістично вагомі лексеми, які допомагають в емоційній організації тексту листа.

Іноді іншомовні сурядні словосполучення повторюються в епістолярії письменниці, створюючи таким чином неповторний, своєрідний, «епістолярний мікросвіт» Лесі Українки: «*dichtung und Wahrheit (поезія і дійсність – нім.) Не злилися в одну гармонію, коли я ту повість читала ...»* [183, 457]; «*Напишу хутко, а тепер вас e salutі piccolina mia (привіти і поцілунки моїй крихті – італ.)»* [183, 37]; «*Vaci e salutі al Giglio doro (поцілунки і привіти золотій Лілеї – іт.)»* [183, 28].

Інші морфологічні типи іншомовних сурядних словосполучень представлені епізодично й істотно не впливають на зміст листа: «... він (“Вестник Европы”) дуже чесно обстає за нашу справу проти усяких *sіпак aus ordentlichen und unordentlichen Professoren (ординарних і екстраординарних професорів – нім.)»* [182, 161]; «... *те оповідання не зле, але щоб його Вам лис*

отак *Knapp und getunden* (чітко і складно – нім.) розповів, то не вкладається в мою фантазію» [183, 18].

Іншомовні підрядні словосполучення можна умовно поділити за граматичним показником на іменні, прикметникові, дієслівні, прислівникові (прості та складні). Серед них варто виокремити такі структурні типи:

- 1) іменник + прийменник (чи без нього) + іменник (займенник) (N + N(Z));
- 2) (прийменник чи без нього) + прикметник + іменник (Ad + N);
- 3) іменник + прикметник + іменник (займенник) (N + Ad + N(Z));
- 4) прислівник + дієприкметник (прикметник) (Adv + Ad);
- 5) дієслово + прислівник + прикметник; дієслово + іменник (займенник); дієслово + дієслово + прикметник (V + Adv + Ad); (V + N(Z)); (V + V + Adv).

1. Перша група підрядних словосполучень представлена одиницями, що поєднують два іменники чи іменник та займенник. Така побудова підпорядкована виконанню інформативної ролі листа, оскільки морфологічна специфіка іменника полягає у називанні осіб, предметів, подій тощо: «*Yiglio* мусить набиратися сили, а не розтрачувати, адже учіння то *lanticham bre de la vie* (передпокій життя – фр.)» [183, 27]; «... яка приємність сій *citoyenne muse* (громадянки музи – фр.)» [183, 139]; «Потроху стараюсь входити в роль *de la fille de la maison* (дочки дому – фр.)» [182, 139]; «... *la famille des boules bagabondes* (родина колобків – фр.)» [183, 23]; «... є багато людей, що навіть і сім'ї своїй не потрібні, а сім'я – ті ж люди, “*Частица человечества*”» [181, 215]; «... готова була “в лицях” “зобразити “*die Freunde der Natur*” (друзів природи – нім.)» [183, 334].

Такі іншомовні словосполучення містять зазвичай віддієслівні лексеми (спосіб, виклад, бій, змішування, хвороба тощо), які виконують не лише інформативну функцію у листі, а й називають процеси, стани, дії, тобто сприяють передачі певного «руху», змін, що відбуваються навколо адресанта: «У мене ж *mal de pays* (ностальгія – фр.) почався і просто таки *mal d'ennui* (хвороба нудь-

gi – фр.)» [182, 355]; « ... італ'янський карнавал більшу славу має з своїми getti dei fiori (боями квітів – італ.)» [183, 38]; «... в ст. Єфремова панус “смешение языков”» [183, 29]; «Вреши, Рада, певне, тобі описала свій train de vie (спосіб життя – фр.)» [182, 154]; «Межі приходилось самій чути і читати подібні “політичні profession de foi” (виклади поглядів – фр.)» [181, 219].

Епістолярій письменниці містить і прийменникові конструкції цього типу: «... пані прийдеться рублів 500-600 видати на сей voyage en Italie ! (подорож до Італії – фр.)» [182, 290]; «... ім би не випадало дивитись на все Familien stand punkt ... (з погляду родини – нім.)» [182, 382]; «Ви, либонь, по собі знаєте, яке то непереможне буває тес taedium epistolarum ... (відраза до листів – лат.)» [183, 93]; «Консенвенція з сього буде тільки та, що хто до мене змінився, до того і я змінюся в рівній мірі, не виносячи того ad forum publicum (на осуд публіки – лат.), бо демонстративність тут і не потрібна» [183, 79]; « ... його масні жартики своїм убожеством змісту просто до плачу доводять, і численні та одноманітні переходи від tristia go laetitia et vice versa (суму до веселоців і навпаки – лат.)» [183, 143]; «... папа, Оксана, Дора ... мама ... молоть ce le talentdu detal (хист на деталі – фр.)» [182, 149]. Прийменник не впливає на посилення експресивності змісту, але лексеми, що входять до їхнього складу, зумовлюють експресивність тексту листа. Іноді використано метафоричні сполуки або лексеми з переносним значенням, які є стилістично вагомими та допомагають адресатові створити в уяві відповідні картини, пережити разом з автором листа певні події: «... проте досі був spokoj w kraju (спокій в країні – польськ.), а тут раптом...» [182, 246]; «Тепер який час можу собі дати спокій, з російщиною та писатиму щось ad animae salutem (для спасіння душі – лат.)» [182, 373]; «... й наша ж Оксаночка la duchesse de komor (герцогиня з комори – фр.)» [182, 340]; «... рівняла долю всякого писателя ... з долею mädchen für alles (служниці на все – нім.)» [183, 14]; « ... відбулась остання bataille des fleurs de la mi – careme (бої квітів під час посту – фр.)» [182, 341].

2. Другий структурний тип має будову (прийменник чи без нього) + прикметник + іменник, де роль головного слова виконує іменник, а експресив-

ність досягається за рахунок поєднання з прикметником: «*Чириков показав велику solidarite litteraire (літературну солідарність – фр.) до мене ...*» [182, 165]; «*Пиши мені, як стоїть діло з сею постановкою, все ж таки la vanite d'autenr (авторське самолюбство – фр.) і мені не чужа ...*» [181, 387]; «*Того, мій друже, що мені ледве оце недавно викрутитись від bandage fixe (постійного бандажу – фр.)*» [181, 355]; «*Як бачите, все це такі собі sachliche Unistande (реальні обставини – нім.)*» [183, 63]; «*Взагалі дячина страх як томиться над своїм cassetete chinois (китайською головоломкою – фр.)*» [182, 63]; «*... мені зовсім згадався Київ у марті, і наш “латинський квартал” (фр.), і багато-багато “з минулого” (нім.)*» [182, 15]; «*Мама, певне, понаписувала вам “неймовірні речі” (польськ.)*» [182, 10]; «*Можже, бажаєте зробити яку спеціальну умову щодо Honoration – sexemplare (авторських примірників – нім.)*» [183, 77]; «*Врешті, такого young gentleman (молодий джентельмен – англ.) завжди приємно мати при собі*» [181, 300]; «*... нам, українцям з Росії, то дуже чудною і навіть прикрого здається така kaiserlich – königlich – patriotisch – ruthenische Demonstration ... (царсько – королівсько – патріотично – рутенська демонстрація – нім.)*» [182, 379]; «*... то так собі різні petites miseres (дрібні неприємності – фр.), що владають тепер моїм життям*» [183, 310]. Нерідко такий структурний тип іншомовних словосполучень виконує в епістолярному тексті письменниці не лише інформативну, а й емоційно-експресивну роль, поєднуючи нейтральні та стилістично вагомні лексеми: «*Ні, видно, се novum evangelium (нове евангеліє – лат.) все таки потребує більше безпосередньої віри, ніж її у мене єсть*» [181, 381]; «*... він тебе признав за Giestme dicus (духовного лікаря – нім. лат.)*» [182, 382]; «*... просто не треба бути такою femme d'esprit (розумною жінкою – фр.)*» [183, 429]; «*Я б хотіла мати цілком freie Hande (вільні руки – нім.)*» [183, 58]; «*Такі речі, як гості і раути (“асамблеї”), – се така force majeure (непереможна сила – фр.), проти якої я не можу нічим оборонитись ...*» [182, 148]; «*... я, як Вам відомо, Nachtvogel (нічий птах – нім.) і відколи в Києві, то рідко можу заснути раніше 2-ї години ночі*» [182, 141]; «*... Вже, видно, мені на роду написано бути такою princesse lointaine ... (далекою царівною*

– фр.)» [183, 277]; «... мене мене попросту гальванізує якась *idee fixe* (нав'язлива ідея – фр.), якась непереможна сила» [183, 394]; «... особливо море *la grande regeneratrice* (великий зцілювач – фр.) Оно мене уже не раз спасало” [182, 337]; «... а Міка ж тепер такий *grand monsieur* (великий пан – фр.), що може, б і стіснявся з *demoiselle* (панянкою – фр.)» [183, 22]; «Я вже й так уважаюся тут за *enfant terrible* (жахливу дитину – фр.)» [181, 229]; «... невже Ви увесь мій отой колосальний лист зрозуміли тільки як *une grosse indiscretion?* (брутальну нескромність – фр.)» [183, 154]; «... то вже краще й не квапитись писати тії *lettres de style* (стильні листи – фр.)» [181, 263]; «... казатимуть мені все по правді і без жадної *frans pia* (благочестивої хитрості – лат.)» [183, 197]; «... я ще одвикла і від такого многолюдства, і від життя вдвох в одній хаті, і від таких *stürmische Naturen* (бурхливих натур – нім.)» [183, 60]; «... при тому *Totchweigen* (мертвому мовчанні – нім.) вона може мати для Вас інтерес яко голос тямущої прихильної людини» [183, 448]; «Часом на когось знов *heiliger lorn* (святий гнів – нім.) падає ...» [183, 79]; «... майже нічого не робить через *heilige Furcht* (священний жах – нім.) перед такою масою» [182, 370]; «Взагалі та *нинлотно* (циклопічні справи – грец.) процвітають – помийв розливають по Києву чимало» [181, 186]; «Коли се несвідомість з її боку, то я завидую такій *sancta simple citas* (свята простота – лат.)» [183, 345]; «... нема чого дуже на *moll* (мінорний тон – фр.) настроховатися» [183, 461]. Поєднання експресивно вагомих лексем та іноземної мови зумовлює посилення конотативного звучання листа, епістолярна інформація стає не лише доступною, а й цікавою адресатові.

Іноді до складу таких словосполучень входить прийменник, але він не впливає на стилістичну організацію листа: «... то все in *der zwolften stunde* (в останню годину – нім.) спілка бере» [183, 277]; «... французи мають манію причісуватись і навіть говорити Шекспіра *a la francaise* (на французький лад – фр.)» [182, 154]; «... Там (в Києві) я висловлю свою думку редакторам *en forme definitive* (в остаточні формі – фр.), може-таки, нарешті, се їх хоч трохи пе-

реконає» [183, 311]; «... навряд чи можливо замовити і написати тую музику *ad hoc* (для даного випадку – лат.)» [183, 453].

3. Наступна група іншомовних словосполучень **іменник + прикметник + іменник (займенник)** є стилістично ваговою. За будовою усі вони складні і розкладаються на прості (**іменник + іменник, іменник + прикметник, а іноді прикметник + займенник**). Будова словосполучень в свою чергу впливає на змістову організацію листа, посилює експресивний елемент в епістолярному тексті, слугує емоційній передачі інформації адресатові: «Про “*Litterae virorum obscurorum*” (листи темних людей – лат.) Славинський казав, що сього самому не можна зробити ...» [181, 186]; «... всякий, хто бачить мене “в мої кращі дні” (фр.), видимо, відноситься скептично до моєї репутації хворої людини» [182, 47]; «... певне, *en qualite de m-me une telle* (в ролі мадам такої-то – фр.) я почувалася би гірше серед тутешніх людей ...» [183, 126]; «Скажіть, хіба *vivisectio in animavili* (вівісекція нікчемної душі – лат.) або хоч і *nobili* (благородної – лат.) дає нам картину тієї душі ...» [183, 140-141]; «Грубість його не втім, що він не вмів розрішити головної *desharmonie de la nature humaine* (дисгармонії людської натури – фр.) ... , а в тім, що він в цілій дилемі бачить тільки себе» [183, 142].

4. Окрему підгрупу становлять іншомовні словосполучення, що мають будову: **прислівник + прикметник (діеприкметник)**. Вони малочисельні, але еспресивно та емоційно насичені, іноді містять оцінку вчинків людей, певних станів, явищ дійсності: «Вас мусили добре лаяти Ваши *dobrze wychowani* (добре виховані – польськ.) краяни ...» [182, 160] (позитивна оцінка людини); «Хтось хоче в полеміці витримати тон *echt ritterlich* (наскрізь лицарський – нім.)» [183, 28] (позитивна оцінка явищ дійсності); «В тому пансіоні ... дуже церемонний тон панує *reiu sociable et prude* (лицемірно скромний – фр.)» [183, 298] (позитивна оцінка явищ дійсності); «Хтось лаятись по-бурсацьки не вмів, так хоче вийти на чисту арену, як *Ritter wohebewaffnet, Ritter von dem heiligen Yeist* ... (добре озброєний лицар, лицар святого духа – нім.)» [183, 28] (оцінка влас-

них дій); «Його “Дзвін” – *tres garacieux* (дуже милий – фр.)» [183, 444] (позитивна оцінка явищ дійсності).

5. Невелику групу становлять іншомовні словосполучення, до складу яких входять дієслова. В епістолярії письменниці вони представлені різноманітними конструкціями **дієслово + прислівник + прикметник; дієслово + займенник + іменник; дієслово + іменник; дієслово + займенник; дієслово + дієслово + прикметник**. Такі синтаксичні конструкції є експресивно та емоційно нейтральними та істотно не впливають на колоритність та образність листа. Вони є лише свідченням високої освіченості адресанта та слугують засобом створення своєрідного епістолярного мікросвіту Лесі Українки: «*Стича толком*» (цього вистачає – болг.), - *каже Вам Рада і я теж*» [181, 258]; «*Метерлінк навіть змінив цілком свою maniere d'ecrire (манеру писати – фр.)*» [183, 31]; «... *та й сама квартира laisse a desrirer (залишає бажати кращого – фр.)*» [183, 198]; «... *ні разу не сповнив проти них тяжкого обов'язку друга – etre parfois incommode (бути іноді надокучливим – фр.)*» [183, 148]; «... *хвороба моя fait toujours du progres (весь час прогресує – фр.) помалу, але певним кроком ...*» [183, 289].

Аналіз іншомовних словосполучень різних структурних типів дає підстави стверджувати, що їхнє використання в епістолярних текстах Лесі Українки не випадкове. Воно є свідченням, по-перше, багатой мовної культури Лесі Українки, по-друге, слугує засобом експресивного увиразнення епістолярного тексту, по-третє, сприяє емоційному контакту між комунікантами.

Епістолярні тексти письменниці містять значну кількість іншомовних синтаксичних конструкцій, серед яких окрему групу становлять афоризми, прислів'я та приказки, аналіз яких було здійснено у попередньому параграфі.

Іншомовні синтаксичні конструкції можна умовно поділити на декілька груп: 1. іншомовні конструкції, що за будовою відповідають простим реченням (в деяких випадках складносурядним);

2. окличні синтаксичні одиниці;

3. підрядні частини чи складнопідрядні речення;

4. прості та складні речення, що містять експресивно вагомі лексеми;
5. питальні конструкції;
6. фразеологічні одиниці.

Перша група синтаксичних одиниць (прості та складносурядні речення) є найбільш численною. Письменниця використовує німецькі, французькі, італійські, польські одиниці з метою наголосити на тому чи тому факті з життя, підкреслити чи виділити важливість події тощо: «*Ні, щодо галицьких звичаїв, то старий італіянець має рацію з своїм “Треба нищити всіх-італ.”*» [181, 319], «*...між іншим, я робила для Дори les ocufs a la neigeen ton souvenir (сніжки – на спомин про тебе - фр.)*» [181, 323]; «*S'en ai fait un drame* (я з того створила драму – фр.)» [183, 18].

Іншомовні конструкції такого типу допомагають адресатові усвідомити психічний стан адресанта, його думки та бажання, таким чином відбувається своєрідна передача інформації та як наслідок – прихований діалог: «*...a cela va sans dire* (це само собою зрозуміло – фр.), що я Вам зверну те, що, може, прийдеться заплатити...» [181, 304]; «*Я вже їй (козі) не вірю, “я не маю до неї довір'я”* - фр., як говорить один мій знайомий швейцарець» [181, 350]; «*...вночі я сплю без ніяких “оков” (“Вже давно не зазнавала такої розкоші” - польськ.)*» [182, 122]; «*Що робити, c'est plus fort que toi* (це сильніше за мене – фр.)» [181, 303]; «*...ми (жінки) тільки не звикли одважно казати: “я маю рацію”, а кажемо несміливо: “мені здається, “mais c'est une fason de parler” (але це манера висловлюватись – фр.)*» [183, 150]; «*Хочеш поділимо; “найголубіше” мені, а “найзолотіше” тобі, en norte gualite” de blonde et de brune – morales ainsi que physigues* (оскільки ми блондинка і брюнетка морально і фізично – фр.)» [183, 215]; «*...в тім краю, можу я сказати, nennt man die besten Namen, so wird auch der meine gepannt (згадають найкращі імення, тож і моє назвуть – нім.)*» [183, 125]; «*мій егоїзм бессознательний, але великий, je nien apersoiois* (я це спостерігаю на собі – фр.)» [181, 348]; «*Отже, і я коли приїду в Маї в Боярку, то ти спитаєш: “Ваше ймення, препишная пані? ”А я відповім: “Sono una forestiera da San Remo” (я чужинка з Сан – Ремо – італ.)*» [181, 415]. Такі іншомовні кон-

струкції надають епістолярним текстам виразності, експресивної забарвленості, підкреслюючи тим самим освіченість письменниці. Листи з такими синтаксичними одиницями нерідко містять різноманітні роздуми: «Успіхи, які і повинні бути, в розумінні: нічого нового» – польськ. [181, 409]; «Але, видно, в богів ніколи не було й не буде логіки, c'est a prendre ou a laisser...» (це треба або прийняти, або відкинути – фр.) [183, 139]; «Трагічна річ ці молоді подружжя»: «це два каторжники, скуті одним ланцюгом» – фр.) [181, 407]. Іноді такі синтаксичні конструкції повторюються в різних листах, це зумовлює утворення своєрідного епістолярного мікросвіту адресанта, Лесі Українки: «...справа моя не з найліпших – c'est scientifique (це сумно, але науково – фр.)» [183, 288]; [182, 188]; [183, 124].

Наступна група іншомовних синтаксичних конструкцій, представлена окличними реченнями. Окличні речення, що використовує Леся Українка, містять звертання, вигуки, які посилюють експресивний ефект: «O sancta hysteria! (О свята історія – лат.)» [182, 376]; «Можє, навіть скажете: “А, ore! Ach, liebe Freundin, es hat seine Grunde...”» («О дорога приятелька, се має свої підстави...» – нім.) [182, 195]; «O, je mer'sch, je mer'sch»- діалект), а нареши ми schadet nichts (нічого не шкодить – нім.)» [182, 142]; «Confiteor! Mea culpa! (Визнаю! Моя провина! – лат.)» [183, 139].

Завдяки окличним іншомовним одиницям в епістолярних текстах письменниці завжди присутній емоційний елемент. Леся Українка використовує окличні іншомовні конструкції для передачі і позитивних, і негативних емоцій, що є проявом її настрою та переживань: «...а коли я українець, то я буду уміркований ліберал,»– ergo pereat (отже, хай гине – лат.) “Народ” і компанія!» [181, 219] (позитивний настрій); «Хто хоче зрозуміти поета, мусить піти в поетову клініку!» (нім.) [182, 117] (стан переживання, негативні емоції); «Ти кажеш, що я перенесла операцію з великою мужністю. Це зовсім не так, моя дорога!” – (фр.) Часом так розкисало, що і ложками не збереш...» [182, 94] (розпачливий настрій, сум); «У Ради тепер ratinage (катання на ковзанах – фр.) – злоба дня... Сьогодні йде дощ, і, значить, adieux ratinage! (прощай, катання на ковзанах –

фр.)» [181, 269] (позитивні емоції); «...а щодо “війни духу,” то я згідна з тобою pas de grace, pas de quartier! (ніякої ласки, ніякої пощади! – фр.)» [183, 40] (передача рішучості, твердості характеру).

Найчастіше переважають сумні настрої (негативні емоції), пов’язані із хворобою письменниці, тому й окличні синтаксичні іншомовні конструкції виконують відповідну функцію: передають емоції та почуття адресату: «C’est un peu trop fort (це вже надто сильно – фр.) так не довго й до самозжигання дій-ти» [181, 305]; «A torik das war etwas (це було щось жахливе – нім.)» [183, 39]; «...нехай буде ce – faute de mieux! (коли нема нічого кращого – фр.)» [181, 302].

В епістолярії представлена значна кількість семантично тотожних окличних іншомовних одиниць, які допомагають емоційно правильно сприйняти інформацію та зрозуміти турботи автора листа: «Grace a dieu c’est fini! (Хвалити бога, це скінчене – фр.)» [183, 59]; «Дякуючи богам, це скінчене!» – (фр.) [182, 64]; «Хоч сяк, хоч так дивитись на цей обряд, то все можна сказати: “grace a Dieu c’est fini...” (Слава богу, це кінець – фр.)» [183, 210]. Усі окличні іншомовні конструкції можна вважати експресивно багатими та емоційно насиченими.

Наступна група іншомовних синтаксичних одиниць за будовою відповідає складнопідрядним реченням та підрядним частинам. Ця група синтаксичних одиниць теж експресивно вартісна, хоча найчастіше не містить стилістично вагомих лексем: «Хто, хоче зрозуміти поета, мусить побувати в його країні» - (нім.)» [181, 337]; «Ви знаєте, що я маю мужність, коли цього треба!» (фр.). Сього я научилась у Вашій хаті» [181, 317]; «Казав мені ведмідь з Рунгу, що симпатизуючий йому професор ist promoviert (захистив дисертацію на вчений ступінь-нім.)» [182, 243]; «Кожна жінка, що себе поважає, не пише ніколи листа того дня, коли вона обіцяла» (фр) [181, 316]; «Mein Leibchen, was willst du noch mehr? (Моя люба, що тобі ще треба?)» (нім.) [183, 404]; «Quod erat demonstrandum (Що й треба було довести – (лат.))» [183, 182].

У листах письменниці трапляються конструкції, які містять синтаксичні одиниці різними мовами, що зумовлює неабиякий стилістичний ефект: «Між нами (італ.), коли це так (фр.), то чому ж мені жетона не дають?» [181, 388].

Найчастіше епістолярій письменниці містить частини складнопідрядних іншомовних конструкцій, таким чином поступово спрямовуючи увагу адресата до певної інформації, налаштовуючи його на необхідну «хвилю»: «...я *помагаю йому (Кривченюку) для власної приємності, ... n'en deplaise aux altruists* (хоч би це й не подобалось альтруїстам – фр.)» [182, 187]; «...*ти маєш право сказати мені, як Раутенделейн Никельманові: "Erzähle Dinge, dass man wissen will!"* (Розповідай про те, що хочеться знати – нім.)» [182, 449]; «*Я менер, як той grillon – cache dans l'herbe flewrie* (Цвіркун, що сховався в квітучій траві – фр.)» [182, 339]; «...*в кожному почутті є ще щось недослідиме, un je ne sais quoi* (щось, чого я не знаю – фр.)» [182, 125]; «...*се...непорозуміння, guine tire pas aux consequences* (що не має наслідків – фр.)» [183, 138]. У листах Лесі Українки **прийом переходу від української до іншомовної конструкції** є досить частотним і його можна **виокремити як одну із характерних рис епістолярію письменниці**.

У наступній групі іншомовних синтаксичних одиниць, які представлені не лише простими, а і складними реченнями, експресивну функцію виконують лексеми, що входять до складу цих конструкцій. Зазвичай це оцінні та емоційно забарвлені елементи, які допомагають автору листа передати свої почуття, емоції, турботи і таким чином емоційно вплинути на адресата: «*Але мені се дарма, je ta en fiche* (**плювати мені на це** – фр.) (*вбачайте*)» [181, 304] (негативні емоції); «*Література моя ледве дише, ледве світить і слабо блимає*» [181, 363]; «... *ніколи не буває пізно ззнати страждання* (фр.)» [181, 348] (негативні емоції); «... *et voila toute la boutique de diable a recommencer* (*і от все це **чортівня** знов розпочинається* – фр.)» [182, 238] (поганий настрій, хвилювання); «*Lie werder gewiss dh-rem armen Schwan nicht bose* (*Ви, певне, не будете сердитись на вашого **бідного лебедя*** – нім.)» [182, 206] (співчуття); «*Все звучало надто повчально і відгонило оливою* (нім.)» [182, 162] (розпач); «*Я вибираю so-bi ne amis de mes amis, але amis de mes idees...* (*друзів моїх друзів, але друзів моїх ідей* – фр.)» [183, 84]; «*Ще одна зірка, що падає, падає і зникає* (фр.)» [182, 48] (смуток); «... *Ви для мене l'ami de la sainte poesie, la plus grande et la plus*

constante de toutes mes amies (Друг **святої поезії**, найбільшого і найпостійнішого з усіх моїх друзів – фр.)» [183, 85] (піднесеність настрою); «... коли вже русин до послуг не потрібний, наступає “іди до біса” (польськ.)» [182, 96] (розпач). Листи, що містять такі конструкції завжди експресивно забарвлені.

Питальні синтаксичні конструкції у листах виконують важливу функцію, оскільки автор листа й адресант знаходяться на певній відстані. Прихований діалог вимагає відповіді на запитання, але під час епістолярної комунікації ця відповідь затримана у часі. **Питальні конструкції**, які представлені у листах різними мовами не лише привертають увагу адресата, а й дають можливість поміркувати над наболілими проблемами, перейнятися думками автора листа (особливо, якщо це риторичне питання): «Ще дойде ли и големата мечка? (Не приїде і велика ведмедиця? – болг.)» [181, 354]; «... Ну, як же тобі показався Київ тепер – ce n'est pas qai, hein? (Це не весело, чи не так – фр.)» [181, 348]; «Ну, бачте, я на легенди відповідаю легендами. Last es eine Antwort (Хіба це відповідь? – нім.)» [183, 17]; «A-t-on besoin du temps pour, prier dieu? (Чи потрібний час, щоб молитися богу? – фр.)» [183, 138]. Експресивна виразність таких конструкцій посилюється за рахунок використання експресивно вагомих лексем (**весело, бог**).

Остання група іншомовних синтаксичних одиниць, що представлені в листах Лесі Українки, – це фразеологізми. Аналіз таких одиниць було здійснено у межах попереднього параграфа, тому звернемось до неї лише оглядово. Іншомовні фразеологічні одиниці мають різну будову (словосполучення, прості речення, складносурядні та складнопідрядні конструкції). Усі вони підпорядковані одній меті: зробити текст листа експресивно багатим та колоритним. Фразеологізми із синтаксичною будовою словосполучень зазвичай допомагають адресантові акцентувати увагу на тому чи тому факті з життя, сприяють емоційному впливові на адресата: «Резолюції сієї я чекаю зо дня на день, і все “нет козы с орехами ...” (рос.)» [181, 380]; «... не почуваяся “овцою беспредельною” (рос.)» [182, 329]; «Впрочім, мені чогось сі дні, як тому беранжерівському “маленькій людині в сірому одязі” (фр.), все смішним здається ...» [182, 10].

Іноді трапляються окличні іншомовні фразеологічні конструкції, які сприяють створенню певного настрою, який через епістолярний текст передається адресатові: «Я співець, на жаль! Співати не маю кому! ... (польськ.)» [181, 413]; «Ти, певне, думаєш: “Дивья ж тебе жить!” (Безтурботно ж тобі жити – пол.)» [181, 72]; «Errur si muove! (А все-таки крутиться – італ.)» [182, 184]; «Du lachelst, o mein ewiger Vater Apollo! (Ти посміхаєшся, мій вічний батьку, Аполлоне! – нім.)» [182, 132].

Іншомовні фразеологічні одиниці, які за будовою відповідають простим реченням містять своєрідні висновки, допомагають логічній організації листа: «I нехай пам'ятає, що в літературній продукції “кількість часто є ворогом якості” (фр.)» [182, 353]; «Маєш, як завжди, право лаять мене, але знаю, що не зробиш цього: “моя кваліть є моєю силою” (фр.)» [181, 362]; «... завтра вполудні мені, певне, знов зроблять вприскування і тоді “прощайте друзі, до кращого майбутнього” (фр.)» [181, 364]; «... so hilf mir, meine Yottin (так допоможи мені, моя богине – нім.)» [183, 40].

Використані в епістолярному тексті письменниці іншомовні фразеологічні порівняльні конструкції завжди стилістично вагомі, вони зазвичай містять оцінку дій та явищ: «... пишіть мені, не гаючись. – “czekam Waszego listu, jak ziemia rosy niebieskiej” (Чекаю Вашого листа, як земля небесної роси – польськ.)» [181, 235]; «... недаром кажуть triste comme une jour nee de pluiedans les montagnes ... (Сумно, як дощовий день у горах – фр.)» [182, 231].

Фразеологічні одиниці із синтаксичною будовою складних речень (складнопорядних та складносурядних) дають можливість адресанту докладно висловити свою думку, а завдяки іншомовному змісту ці думки набувають експресивного звучання: «Да, были хуже времена, но не было поклей» [181, 358]; «Quand un Breton dit qu'il viendra, il viendra, mais quand – ne demandez pas ... (Коли бретонець каже, що прийде, то він прийде, але коли – не питайте – фр.)» [182, 260]; «... було, як тільки розкисну, зараз згадую: “Чотири качури ... казали своїм вірним качкам: коли ж закінчатся наші муки” (фр.)» [182, 36].

Аналіз експресивної лексики, фразеології та синтаксису дає підстави стверджувати, що письменниця використовує усе багатство української та інших мов з метою експресивного вираження епістолярного тексту та емоційної передачі епістолярної інформації.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. У результаті аналізу за різноманітністю структурних моделей виділено субстантивні та адвербіальні фразеологізми, що мають певне конотативне значення, основою якого є оцінність, емоційність та експресивність. Найчисельніше представлена група вербальних та субстантивних фразем.

2. Демінутивні лексеми не лише експресивно вагомі та емоційно колоритні, вони характеризують мову епістолярного тексту Лесі Українки. Демінутивні утворення, представлені в епістолярії письменниці, за своїм характером мають різне аксіологічне значення (меліоративне та пейоративне).

3. У прислів'ях, приказках та афоризмах конотація виявляється і на лексичному, і на синтаксичному рівнях, при цьому граматичний рівень не впливає на формування конотативних відтінків.

4. Специфічною рисою епістолярію Лесі Українки є вміння поєднати різностильові листи з фольклорним надбанням, вони багаті на різні види okazіоналізмів (особливо структурно-семантичні, що належать до різних частин мови – іменників, прикметників, дієслів тощо). Okazіональні утворення, представлені у листах Лесі Українки, є стилістично вагомими, емоційно та експресивно виражають епістолярій, надають йому конотативного звучання та свідчать про багатство мовну культуру письменниці.

5. Широкий семантичний спектр дієслівних, субстантивних, атрибутивних метафор є свідченням того, що такий вид тропів спрямований на експресивне вираження епістолярного тексту, внесення різних смислових відтінків у прихований діалог, робить текст листа цікавим та емотивно багатим. Епітети використано з метою якісної оцінки станів природи, людських почуттів, настро-

їв, думок тощо. Письменниця використовує різні лексико-семантичні групи епітетів, які допомагають у створенні експресивного прихованого діалогу. Найчастотнішим кількісним тропом, представленим в епістолярії Лесі Українки, є гіпербола, яка у листах письменниці вжита, не лише з меліоративною, а і з пейоративною аксіологією. Тропеїчні фігури (порівняння, антитеза, метатеза, паронимазія) використано з метою характеристики вчинків людей, власних вчинків, а також для створення неповторних образів та емотивної передачі думок, почуттів, настроїв.

6. Іншомовні конструкції, що представлені у листах письменниці експресивно колоритні та стилістично вагомі. Вони є свідченням багатосторонньої мовної культури Лесі Українки та визначають її ідіостиль.

ВИСНОВКИ

Критичний аналіз наукової літератури з історії проблеми розмежування денотативного та конотативного значення слова показав, що вчення про лексичне значення слова розвивалося послідовно в аспекті розробки питань експресивності, емоційності, оцінки, що і стало підґрунтям конотативної сторони значення слова.

Дослідники розробили різні підходи до вивчення предметного значення слова, серед яких важливим є поділ на словоцентричний та текстоцентричний підходи, що запропоновані Г. А. Уфимцевою. Згідно зі словоцентричним підходом, вихідним є слово як номінативна одиниця і як елемент лексико-семантичної системи мови, а текстоцентричний підхід передбачає функціонування слова в контексті. Аналіз мовного матеріалу дав можливість зробити висновок про те, що усі мовні одиниці перебувають у відповідних зв'язках, функціонують у межах тексту визначеного стилю, тому текстоцентричний підхід є визначальним під час аналізу відповідної мовної одиниці у межах епістолярного тексту.

У лексичному значенні слова знаходять відображення об'єктивний світ та усі кваліфікаційно-оцінні сфери людини, оскільки значення слів виникають, закріплюються та функціонують лише у конкретній мовній системі, у конкретних мікросистемах (зокрема епістолярних) та рядах слів. Поза контекстом слово несе невизначену інформацію і має лише потенційне значення, контекст модифікує смисл у межах одного значення (уточнює значення, розширюючи або обмежуючи клас денотатів). Під час аналізу мовних одиниць епістолярію Лесі Українки було доведено, що лише у контексті слово може набувати додаткових відтінків (конотацій), які поза його межами можуть і не проявлятися. Він допомагає відібрати потрібне значення слова, тому служить засобом відбору та формування синкретизму полісемантичних слів, а також засобом формування okazionalizmів. Для епістолярного стилю це досить важливо, оскільки автор листа добирає необхідні засоби з метою впливу на співрозмовника, який знахо-

диться на певній відстані у просторі та часі. Залежно від цього впливу виникає можливість передбачити перспективу спілкування.

Для аналізу слова в будь-якому комунікативному акті (і в епістолярному також) необхідно поєднувати макро- і мікрокомпонентний опис значення. Макрокомпонентний аналіз не виключає мікрокомпонентного і не замінює його – обидва підходи передбачають один одного. Макрокомпоненти відображають структурування значення за типами передаваної інформації. Вони можуть бути ізольованими у структурі значення і виділені через семантичні опозиції лексичних значень. У дослідженні було обґрунтовано, що до семантичної структури слова входять три основні макрокомпоненти: денотативно-сигніфікативний, граматичний та конотативний. У свою чергу конотативний макрокомпонент включає певні мікрокомпоненти: емоційність, оцінність, експресивність, прагматичний мікрокомпонент, які визначають основу конотації.

Як свідчить аналіз наукової літератури з проблем конотативного значення слова, який був проведений у дисертаційному дослідженні, умовно можна виділити декілька етапів розвитку вчення про конотацію:

1) друга половина XVII століття (вперше досліджено додаткові (неясні) співзначення, що супроводжують основний зміст слова);

2) дослідження співзначення у логіці та психології (Дж. Ст. Милль, К. О. Ердманн, Ганс Шпербер, Б. О. Єрмолаєв);

3) середина XIX – початок XX століття – вперше подано класифікацію конотації та згруповано її у трьох сферах, які мають різне спрямування: на внутрішній світ людини (*експресивно-оцінний тип*), на мову (*контекстний тип*) і на зовнішню стосовно мови дійсність (*історико-культурний тип*);

4) кінець XX – початок XXI століття – порушено питання експресивності, оцінки, емоційності, де більшою чи меншою мірою згадано проблему конотації (лексичної, синтаксичної, фонетичної) (С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, Т. А. Космеда).

У XIX ст. Дж. Ст. Милль вперше довів, що конотативні елементи утворюються шляхом перенесення ознак з одного предмета на інший, а вже потім за-

кріплюються за цим предметом з відповідно новим значенням. Задовго до цього А. Арно та К. Лансло (1660), автори граматики Пор-Рояль, починають розрізняти іменники (субстанції) та прикметники (акциденції) саме за тим, що перші означають об'єкти наших думок, а інші – якості цих об'єктів. Поділ змісту слова, здійснений К. О. Ердманном, на понятійний зміст, супроводжувальний зміст, почуттєву цінність, закріплюється у мовознавстві під загальною назвою конотації. У дослідженні було доведено, що явище конотації можна розглядати у вузькому і у широкому розумінні, що зумовлює виникнення понять узувальної та оказіональної конотації. Було з'ясовано, що конотація є різновидом прагматичної інформації, яка відтворює не самі предмети та явища, але й певне ставлення до них.

У середині XIX століття до конотацій починають зараховувати експресивно-образний, емоційно-образний, емоційно-оцінний, модально-оцінний зміст та іноді стилістичні якості слів. Аналіз епістолярію Лесі Українки дав можливість стверджувати, що складовими елементами конотації є оцінність, емоційність та експресивність, які взаємопов'язані між собою.

Експресивне у мові сприймається як стилістично марковане, причому мовленнєва експресивність панує над мовною і є постійним джерелом її збагачення. Враховуючи дослідження Н. І. Бойко, яка виокремлює декілька типів лексичної експресивності (денотативно-конотативна, конотативно-денотативна, власне конотативна, функціонально-стилістична) та критерії розрізнення нейтральних та експресивних лексичних одиниць (лексико-семантичних варіантів) на семантичному рівні, було доведено, що будь-яку мовну одиницю можна аналізувати відповідно до її значення та мовного оточення. У дослідженні з'ясовано, що лексичну експресивність можна кваліфікувати і як інгерентну (денотативно-конотативну, конотативно-денотативну) та як адгерентну (функціонально-семантичну, функціонально-стилістичну), тобто такі, що притаманні мовному знакові безвідносно до оточення, та ті, які виникають відповідно до використання мовної одиниці.

Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що лексичне оточення є стимулом для створення експресії, посилює експресивні можливості нейтрального слова. Функціонуючи у контексті, слово може актуалізувати потенційну емотивність. В епістолярії використання стилістично вагомих одиниць зумовлено специфікою жанру, оскільки потрібно передавати не лише інформацію, а й настрої, почуття, переживання, турботу тощо.

Було з'ясовано, що для виокремлення поняття конотації важливою є оцінка, оскільки за її допомогою можна скласти уявлення про явище, предмет, впливаючи на людські емоції і почуття, викликаючи позитивні чи негативні сприймання. Було прийнято та розширено класифікацію конотації, що була запропонована С. Г. Бережан. Додатково виокремлено такі **підтипи позитивності** – *пустотливість, схвалення, жартівливість*; та **негативності** – *саркастичність та осудження*. До **часової** конотації залучено *оказіональність* з огляду на те, що новизна неологізму короткотривала, а *оказіоналізму* – постійна. Така класифікація була застосована під час аналізу різних шарів лексики і дала можливість чітко та всебічно проаналізувати процес конотування на різних мовних рівнях в епістолярних текстах Лесі Українки.

В оцінних словах денотація і конотація практично неподільні, тобто оцінка завжди конотативна, у структурі значення слова оцінка пов'язана, зазвичай, з емоційним компонентом конотації. У дослідженні було з'ясовано, що оцінка включає широке коло лексико-граматичних, синтаксичних та інших одиниць мови: демінутиви, різні види тропів, певні розряди прикметників (якісні, відносно-якісні, присвійно-якісні), лексеми з відповідною семантикою (позитивною, негативною). Враховуючи думку Д. М. Шмельова, А. А. Уфимцевої, В. М. Телії, Й. А. Стерніна, які визнають, що, оцінюючи, ми обов'язково впливаємо на емоції і почуття співрозмовника (комуніканта), було доведено, що для епістолярію такий вплив дуже важливий, оскільки від нього та оцінки буде залежати перспектива спілкування.

У дослідженні було обґрунтовано, що способами вираження конотації є емотивна, волонтактивна та естетична функції мови. Естетизація мовних засобів

є однією з основ мовної експресії. Експресивізацію на естетичній основі забезпечують елементи всіх структурних рівнів сучасної української літературної мови, передусім лексичного і фразеологічного рівнів, рідше – словотворчого і фонетичного, ще рідше – граматичного і синтаксичного. В епістолярії Лесі Українки виявлено значну кількість елементів лексичного, фразеологічного та синтаксичного рівнів, що забезпечують експресивізацію на естетичній основі.

У тексті листа, що проаналізовано як часопросторовий дискурс, відбувається моделювання діалогу, при цьому синтаксична і граматична організація може бути довільною. Було доведено, що комунікативно повноцінним вважається той епістолярій, що значною мірою спрямований на адресата, у ролі якого може виступати одна особа, іноді група людей. Звернено увагу на те, що особливу функцію у листах Лесі Українки виконують лексеми з відповідною семантикою (оцінною, емотивною тощо), вони допомагають влучно передати не лише інформацію, а і почуття та переживання, своє ставлення до відповідних людей та певних подій.

Специфічними особливостями мови епістолярного стилю у результаті дослідження було названо такі:

- використання обов'язково вокативних звертань;
- використання етикетних конструкцій;
- широке застосування різних шарів лексики;
- використання відповідних граматичних категорій;
- використання різноманітних синтаксичних конструкцій.

Аналіз фактичного матеріалу дає можливість стверджувати, що мова епістолярного тексту Лесі Українки представлена різними шарами лексики, відповідними називаннями, демінутивними утвореннями, okazionalizмами, своєрідними формами звертань, широким спектром етикетних конструкцій, багатою тропікою, фразеологією, іншомовною лексикою та конструкціями, а також різноманітними синтаксичними одиницями.

В епістолярному тексті мовний етикет обслуговує весь комунікативний акт. Обґрунтовано, що кожна з етикетних формул відповідає умовам спілку-

вання, враховує характер узаємин адресанта та адресата, впливає на структурну організацію тексту листа. Поєднання декількох етикетних конструкцій у листах Лесі Українки зумовлює експресивний та емоційний характер епістолярного тексту, а їхня різноманітність та частотність використання значною мірою залежать від мовної культури автора листа, його бажань, настроїв, характеру.

В епістолярії Лесі Українки представлена значна кількість фразем, що мають певне конотативне значення, основою якого є оцінність, емоційність та експресивність. Найчисельніше представлена група вербальних та субстантивних фразеологічних одиниць, основними структурними типами яких є дієслово+іменник (V+N_{1,2,4,5}) або дієслово+займенник+іменник (V+Z+ N_{1,2,4,5}) та іменник+іменник (N_{1,2,4,5}+ N_{1,2,4,5}). У прислів'ях, приказках та афоризмах конотація виявляється і на лексичному, і на синтаксичному рівнях.

Специфічними конотативними одиницями є демінутивні лексеми, які характеризують мову епістолярного тексту Лесі Українки і за своїм характером мають різне аксіологічне значення (меліоративне і пейоративне).

Було доведено, що уміння поєднати різностильові листи з фольклорним надбанням – одна із характерних ознак епістолярію Лесі Українки. Листи письменниці багаті на різні види okazіоналізмів (особливо структурно-семантичні, що належать до різних частин мови – іменників, прикметників, дієслів тощо). Усі okazіональні утворення є стилістично вагомими. Вони характеризують не лише мову листів письменниці, але й емоційно та експресивно увиразнюють епістолярій, надаючи йому конотативних відтінків.

Аналіз метафор, епітетів, порівнянь дає можливість стверджувати, що використання тропів спрямоване на експресивне увиразнення епістолярного тексту, внесення різних смислових відтінків у прихований діалог, формування якісної оцінки станів природи, людських почуттів, настроїв, думок тощо, що для епістолярію є досить важливим.

У дослідженні було обґрунтовано використання іншомовних елементів, які завжди експресивно колоритні та стилістично вагомі. Вони є свідченням багатой мовної культури письменниці та визначають її ідіостиль.

Література

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія / Л. Г. Авксентьев. – Харків : Вища школа, 1983. – 137с.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 135с.
3. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
4. Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и толковый словарь / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1986. – № 2. – С. 57–69.
5. Апресян Ю. Д. Метафора в семантическом представлении эмоций / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1993. – №3. – С. 27–35.
6. Апресян Ю. Д. Избранные труды : в 2 т. / Ю. Д. Апресян. – М. : Языки русской культуры, 1995. – 766 с. – (Интегральное описание языка и системная лексикография).
7. Аркушин Григорій. Варіанти імені, жартівливі прізвиська, псевдоніми та криптоніми Лесі Українки / Григорій Аркушин // Дивослово. – 1995. – №2. – С. 15–17.
8. Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика её исследования / И. В. Арнольд. – Л. : Просвещение, 1966. – 192 с.
9. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. Стилистика декодирования : Учебное пособие для фак. и институтов иностр. яз. / И. В. Арнольд. – Л. : Просвещение, 1973. – 303 с.
10. Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения / Н. Д. Арутюнова. // Аспекты семантических исследований. – М. : Наука, 1980. – С. 156–249.
11. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. События. Факты / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 339 с.
12. Атаян Э. Р. Коммуникация и раскрытие потенций языкового сознания / Э. Р. Атаян. – Ереван : ЕГУ, 1981. – 60 с.

13. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия. – 1969. – 607с.
14. Балли Шарль. Французская стилистика / Шарль Балли ; [пер. с франц. К. Н. Долинина]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
15. Баранник Д. Х. Стилїстика усного мовлення : Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / [За заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 503–582.
16. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
17. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов : Свит, 1997. – 392 с.
18. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / О. К. Безпояско // АН УРСР; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; (відп. ред. Й. Ф. Андерш). – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
19. Бережан С. Г. Семантический эквивалент лексических единиц / С. Г. Бережан. – Кишинев, 1973. – с. 140.
20. Бессонова О. Л. Оцінка як семантичний компонент лексичного значення слова : дис. ...канд. філ. наук : 10.02.19 / О. Л. Бессонова. – Донецьк, 1995. – 184 с.
21. Бичко Зиновій. Іншомовна фраземіка в епістолярії Лесі Українки / Зиновій Бичко // Дивослово. – 1999. – №2. – С. 64.
22. Білодід І. К. Деякі аспекти взаємодії пізнавальної і естетичної функції мови : Мова. Людина Суспільство / І. К. Білодід. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 99.
23. Білодід І. К. Мова творів Лесі Українки / І. К. Білодід // Курс історії української літературної мови. – К., 1958. –Т.1. – С. 587.
24. Білоус М. Чарівні слова / М. Білоус // Старожитність. – 1993. – №15. – С. 16.
25. Білоус М. Як вас величати? (Форми звертання в укр. мові) / М. Білоус // Старожитність. – 1993. – №13–14.

26. Блумфильд Л. Язык / Л. Блумфильд. – М., 1964. – С. 156–164.
27. Богдан С. „Україна... А знаєте, такі є щось в сьому слові.” Етнічні стереотипи Лесі Українки за її листами / С. Богдан // Дивослово. – 2002. – №10. – С. 19–23.
28. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
29. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д. філ. наук : спец. 10.02.01 – українська мова. / Н. І. Бойко. – Київ, 2006. – 52 с.
30. Бойко Н. І. Експресивна лексика та її лексикографічна інтерпретація / Н. І. Бойко // Дивослово. – 2000. – №7. – С. 19–23.
31. Бойко Н. І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові / Н. І. Бойко // Мовознавство. – 2002. – №2–3. – С. 10–22.
32. Болотов В. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности : Основы эмотивной стилистики текста / В. Болотов. – Ташкент : ФАН, 1981. – 116 с.
33. Бондаренко В. Т. О частях речи в русском языке применительно к фразеологическому составу / В. Т. Бондаренко // Вопросы филологии. – Самарканд, 1972. – Вып.5. – С. 140–145.
34. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1978. – 175 с.
35. Бондарко А. В. Функциональная грамматика / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
36. Бублейник Л. В. Про значення способу номінації в міжмовних лексико-семантичних співвідношеннях / Л. В. Бублейник // Мовознавство. – 1992. – №3–4. – С. 29–33.
37. Булах О. Н. Епістолярний стиль чи епістолярний жанр / О. Н. Булах // Мовознавство. – 1982. – №1. – С. 66–70.
38. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Рад.школа, 1959. – 307 с.

39. Вандриес Ж. Язык: Лингвистическое введение в историю / Ж. Вандриес. – М. : Соцэкгиз, 1937. – 410 с.
40. Васильев Л. М. Лексическая и синтаксическая семантика / Л. М. Васильев. – Уфа : Изд-во Башкир. гос. ун-та, 1981. – 134 с.
41. Васильев Л. М. Семантика слова и сочетание / Л. М. Васильев. – Уфа : Изд-во Башкир. ун-та, 1984. – 148 с.
42. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика / Л. М. Васильев. – М. : Высшая школа, 1990. – 175 с.
43. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков ; [пер. с англ. А. Д. Шмелев]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
44. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание : [пер. с англ.] ; (отв. ред. и сост. М. А. Кронгауз) ; (вступ. ст. Е. В. Падучева). – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
45. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1977. – 312 с.
46. Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1981. – 320 с.
47. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В. В. Виноградов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.
48. Вовк О. Типи мовної номінації / О. Вовк // Мовознавство. – 1990. – №5. – С. 20–24.
49. Возняк М. Шість листів Лесі Українки до Надії Кибальчич-Козловської : ЛНВ / М. Возняк. – Львів, 1925. – Кн.10. – С. 131–132.
50. Вольф Е. М. Метафора и оценка / Е. М. Вольф // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 52-65.
51. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 228 с.
52. Вульфсон Р. Е. Эмоционально-оценочная лексика и контекст / Р. Е. Вульфсон // Русский язык в школе. – 1991. – № 4. – С. 33–35.

53. Гак В. Г. Проблемы лексико-грамматической организации предложения : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. фил. наук : спец. 10.02.05 / В. Г. Гак – М., 1968. – 36 с.
54. Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания : Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования / В. Г. Гак – М. : Наука, 1971. – С. 78–96.
55. Галич О. Теорія літератури / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв. – К. : Либідь, 2001. – 488 с.
56. Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке : Сборник статей по языкознанию / Е. М. Галкина-Федорук. – М. : Изд. МГУ, 1958. – С. 103–124.
57. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : КомКнига, 2007. – 148 с.
58. Ганжа С. Я. Фразеологічні одиниці в епістолярних текстах українських письменників–класиків ХІХ – поч. ХХ ст. : автореф. на здобуття наукового ступеня канд. філ. наук. / С. Я. Ганжа – Дніпропетровськ, 1995. – 20 с.
59. Ганич Д. Г. Словник лінгвістичних термінів / Д. Г. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вищ. шк., 1985. – 360 с.
60. Говердовский В. И. Опыт функционально-типологического описания коннотации : дис. ... кан.філ. н. : 10.02.01 / В. И. Говердовский. – М., 1977. – 178 с.
61. Говердовский В. И. История понятия коннотации / В. И. Говердовский // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1979. – № 2. – С. 83–86.
62. Говердовский В. И. Диалектика коннотации и денотации. Взаимодействие эмоционального и рационального в лексике / В. И. Говердовский // ВЯ – 1985. – №2. – С. 71–80.
63. Говердовський В. І. Про суфіксальну експлікацію конотативних іменників / В. І. Говердовський // Мовознавство. – 1988. – №3. – С. 54–60.
64. Греч Н. И. Учебная книга Российской словесности / Н. И. Греч. – СПб, 1819. – Ч. I. – С. 52.

65. Денисенко З. М. Семантичне узгодження між компонентами словосполучення в українській мові : дис.. на здоб. наукового ст. канд. філ. наук : 10.02.01 / З. М. Денисенко – Черкаси, 2004. – 234 с.
66. Демський М. Т. Лексичні та граматичні особливості українських іменникових фразеологізмів / М. Т. Демський // Мовознавство. – 1981. – №2. – С. 34–35.
67. Демський М. Т. Системні зв'язки в сфері фраземіки / М. Т. Демський // Мовознавство – 1991. – №2. – С. 36–43.
68. Долгов И. А. Эмоционально–оценочный компонент в структуре значения производных наименований лиц русского языка / И. А. Долгов // РЯ – 1984. – №8. – С. 37–42.
69. Дорофеева О. Оказіональне слово в сучасній російськомовній газетно-журнальній комунікації : автореф. на здобуття ступеня кан. філ. н. – К., 2003. – 17 с.
70. Евшан М. Проблеми творчості Лесі Українки / М. Евшан // Сучасність. – 1996. – №3–4. – С. 133–136.
71. Ермолаев Б. А. Категориальные аспекты психологической структуры коннотативного значения слова : автореф. на соискание ученой степени кан. психол. наук / Б. А. Ермолаев ; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1974. – 25 с.
72. Єрмоленко С. Я. „Права” і „обов'язки” розмовного слова : Розмовна лексика. Емоційна лексика / С. Я. Єрмоленко // Урок української. – 1999. – №4–5. – С. 18–20.
73. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : Стилїстика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
74. Єрмоленко С., Бибик С., Тодор О. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Єрмоленко, С. Бибик, О. Тодор ; (за редакцією С. Єрмоленко). – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
75. Етимологічний словник української мови : У 2 т. – К. : Наукова думка, 1982–1989. – т. 2. – с. 173.

76. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. – М. : Изд-во МГУ, 1957. – 447 с.
77. Жаркова Л.П. Емоційно-оцінне називання осіб у системі художньо-зображальних зособів мови / Л. П. Жаркова // Мовознавство. – 1970. – №2. – С. 76–80.
78. Жаркова Л. П. Емоційно-оцінна лексика сучасної української мови (загальні назви осіб) : дисер....канд. філ. н. / Л. П. Жаркова. – К., 1969. – 182 с.
79. Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.
80. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М., 1982. – С. 274–283.
81. Иванова Н. Г. Лексические новообразования в языке русской советской поэзии. Семасиологический анализ : автореф. дис. на соискание научной степени канд. фил. наук : 10.02.01 / Н. Г. Иванова. – Одесса, 1985. – 16 с.
82. Іващенко В. І. Конотативна семантика назв осіб у синтагматичній зумовленості їх вибору / В. І. Іващенко // Мовознавство. – 1996. – №4–5. – С. 57–63.
83. Іващенко В. Л. Конотативно-оцінний аспект семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю : дис. на здобуття ступеня канд. філ. наук : 10.02.01 / В. Л. Іващенко. – К., 1997. – 178 с.
84. Караванський С. Оказіоналізми, або слова-унікуми / С. Караванський // Українська мова та література. – 2001. – №16. – С. 11.
85. Караванський С. Про новотвори в українській мові / С. Караванський // Українська мова та література. – 2001. – №10. – С. 1.
86. Кецба Л. Н. Опыт лингвистической интерпритации литературных писем Г.Манна и Р.М. Рильке (к вопросу о выделении эпистолярного стиля) : автор.... дис. кан. фил. н. / Л. Н. Кецба. – Тбилиси, 1973. – 32 с.
87. Кодухов В. И. Введение в языкознание / В. И. Кодухов. – М. : Просвещение, 1987. – 286 с.

88. Кожина М. Н. Стилистика русского языка / М. Н. Кожина. – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.
89. Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова / Н. Г. Комлев. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1969. – 192 с.
90. Корольова А. В. Типологія наративних кодів інтимізації в художньому тексті / А. В. Корольова. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2002. – 267 с.
91. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Львів, 2000. – 350 с.
92. Кочерган М. П. Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова / М. П. Кочерган. – Львів : Світ, 1980. – 184 с.
93. Кочерган М. П. Лексична сполучуваність і семантична структура слова / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1984. – № 1. – С. 25–32.
94. Кочерган М. П. К вопросу о соотношении лексической сочетаемости и семной структуры слова / М. П. Кочерган : мат. Міжвуз. наук. конференції [«Семантика мови і тексту»], (Івано-Франківськ, 23–25 жовт. 1990 р.) – Івано-Франківськ, 1990. – С. 98–100.
95. Кочерган М. П. Змістовна і лексична семантика : Проблеми і методи дослідження / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1996. – № 2–3. – С. 3–12.
96. Красникова Е. Ю. Социально–оценочная лексика и её изменения / Е. Ю. Красникова // Русский язык за рубежом. – 1993. – №1. – С. 74–77.
97. Красовська О. М. Самоназивання та форми звертань у листах Лесі Українки / О. М. Красовська // Культура слова. – 2001. – Вип. 59. – С. 42–47.
98. Красовська О. М. Контамінація усного і писемного мовлення в епістолярному стилі (на матеріалі епістолярій Лесі Українки) / О. М. Красовська // Система і структура східнослов'янських мов : збірник наукових праць. – Київ, 2002. – С. 272–277.
99. Красовська О. М. Метафоричне багатство епістолярного тексту Лесі Українки / О. М. Красовська // Українська філологія : теоретичні та

- методичні аспекти вивчення : збірник праць науково-практичних читань до 80-річчя Г. Р. Передрїй. – Черкаси : Брама, 2005. – 420 с.
100. Красовська О. М. Стилїстичний компонент значення фразеологізмів (на матеріалі епістолярію Лесі Українки) / О. М. Красовська // Мовознавчий вісник : збірник наукових праць / МОН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького – Черкаси : Брама, 2006. – Вип. 3. – С. 268 – 274.
101. Красовська О. М. Меліоративна конотація демінутивів в епістолярії Лесі Українки / О. М. Красовська // Мовознавчий вісник : збірник наукових праць. / МОН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького – Черкаси, 2007. – Вип. 5. – 236 с.
102. Красовська О. М. Оказіоналізми як елементи експресивної лексики (на матеріалі епістолярних текстів Лесі Українки) // Українська філологія : теоретичні та методичні аспекти вивчення : збірник праць науково-практичних читань до 85-річчя Г. Р. Передрїй. – Черкаси : Брама, 2010. – 420с.
103. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений : Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 200 с.
104. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка : учебное пособие для филол. факул. университетов / Э. В. Кузнецова – М. : Высшая школа, 1982. – 152 с.
105. Лабащук Михайло. Метафора як вербальне мислення у наочних та абстрактних комплексах / Михайло Лабащук // Мандрівець. – 2000. – №1–2. – С. 16–20.
106. Левицький В. В. Конотативне і фонетичне значення слова / В. В. Левицький, Л. А. Комарницька // Мовознавство. – 1981. – №3. – С. 21–25, С. 85–88.
107. Ленець К. В. Іменники-новотвори та їх функції в епістолярній спадщині Лесі Українки : Дослідження з лексикології та лексикографії / К. В. Ленець – К. : Наукова думка, 1965. – С. 236–245.

108. Ленець К. В. Суфіксальне утворення іменників в українській літературній мові кінця XIX – поч. XX ст. (на матеріалах листування Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського і П. Грабовського) : автореф. на здобуття наук. ступеня кан. філ. н. : 10.02.01 / К. В. Ленець. – Київ, 1977. – 27 с.
109. Ленець К. В. Поговоримо про листування / К. В. Ленець // Культура слова. Республіканський міжвідомчий збірник. – К., 1978. – Вип.14. – С.79–85.
110. Ленець К. В. Слово точне ...і гарне / К. В. Ленець // Культура слова. – К. : Наукова думка, 1979. – Вип.17. – С. 27.
111. Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження : (Упорядник О. Ф. Ставицький). – К. : Наукова думка, 1984. – 293 с.
112. Леонтьев А. А. Психологическая структура значения / А. А. Леонтьев // В кн. : Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М., 1971, С. 7–19.
113. Лингвистический энциклопедический словарь / [Гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
114. Лисиченко Л. А. Лексична конотація і її роль у структурі синонімічної групи / Л. А. Лисиченко, Л. С. Загребельна // Українське мовознавство. – 1985. – № 13. – С. 25–32.
115. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Харків : Вид-во ХДУ “Вища школа”, 1997. – 114 с.
116. Литвин Ф. А. Экспрессивность текста и экспрессивность слова : Проблемы экспрессивной стилистики / Ф. А. Литвин. – Ростов-на-Дону, 1987. – С. 36–40.
117. Литвинчук І. М. Прагматика емотивного тексту (психосемантичне експериментальне дослідження) : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філол. наук : 10.02.15 / І. М. Литвинчук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2000. – 17 с.
118. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления: Проблемы семантики / Н. А. Лукьянова / АН СССР. СО. Ин-т истории, филологии

- и философии ; [Отв. ред. А. И. Федоров]. – Новосибирск : Наука СО, 1986. – 230 с.
119. Лопатин В. В. Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1973. – 152 с.
120. Лушпинська Л. П. Проблема нормалізації української літературної мови в епістолярії другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. : автореферат на здобуття наук. ступеня кан. філ. н. / Л. П. Лушпинська. – Івано-Франківськ, 2000. – 18 с.
121. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : Підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; [за ред. Л. І. Мацько]. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
122. Мацько Л. І. Стилїстичні функції емоційних вигуків / Л. І. Мацько // Культура слова – К. : Наукова думка, 1981. – Вип. 21.
123. Мацько Л. І. Стилї як основне поняття стилїстики / Л. І. Мацько // Українське мовознавство. – 1990. – Вип.17. – С. 29–35.
124. Мацько Л. І. Мовотворчість Лесі Українки / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко // Дивослово. – 2000. – №4.
125. Мацько О. М. Формули ввічливості в дипломатичному листуванні / О. М. Мацько // Дивослово. – 2000. – №2. – С. 14–17.
126. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі : навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Л. І. Мацько. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 607с.
127. Мельничук О. М. Український мовленнєвий етикет : синтаксично-стилїстичний аспект : автореферат на здобуття ступеня канд. філ. наук : 10.02.01 / О. М. Мельничук ; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 20 с.
128. Милль Дж. Ст. Основы политической экономии : [Пер. с англ.] / (общ. ред. А. Г. Милейковский) ; (автор предисл. А. Г. Милейковский, Ю. Б. Кочеврин). – М. : Прогресс, 1980. – 496 с.

129. Миронюк Н. П. Діалектизми в листах Лесі Українки : Проблеми дослідження діалектології, лексики і фразеології української мови : Тези доповідей / Н. П. Миронюк. – Ужгород, 1978. – 200 с.
130. Мойсієнко А. К. Експресивні відприкметникові назви / А. К. Мойсієнко // УМЛШ. – 1985. – №1. – С. 34–38.
131. Мойсієнко А. К. Динамічний аспект номінації : Монографія / А. К. Мойсієнко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 100 с.
132. Мусиенко В. П. Функционально-семантическая категория меры в русском языке / В. П. Мусиенко. – Москва : Агентство Роспечать, 1997. – 249 с.
133. Мороховский А. Н. Стилистика английского языка / А. Н. Мороховский, О. П. Воробьева, Н. И. Лихошерст, З. В. Тимошенко. – К. : В.ш., 1991. – 271 с.
134. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій полов. ХІХ- на поч. ХХ ст. / О. Г. Муромцев. – Харків : Вища школа, 1985.
135. Намитокова Р. Ю. Авторские неологизмы : Словообразовательный аспект / Р. Ю. Намитокова. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского университета, 1986. – С. 36.
136. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. – М. : Высшая школа, 1988. – 168 с.
137. Новий тлумачний словник української мови : У 3 т. / [укл. Яременко В. В., Сліпушко О. М.]. – К. : Аконт, 2004. – Т. 1. – 926 с.
138. Новий тлумачний словник української мови : У 3 т. / [укл. Яременко В. В., Сліпушко О. М.]. – К. : Аконт, 2004. – Т. 2. – 926 с.
139. Новий тлумачний словник української мови : У 3 т. / [укл. Яременко В. В., Сліпушко О. М.]. – К. : Аконт, 2004. – Т. 3. – 862 с.
140. Новиков Л. А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 272 с.

141. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики : Учебное пособие / М. В. Никитин. – СПб : Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
142. Новоселова А. Г. Оказиональные и потенциальные слова в современной публицистике / А. Г. Новоселова. – К. : Изд-во КГУ, 1986. – С. 41.
143. Ожегов С. И. Словарь русского языка / [Под ред. Н. Ю. Шведовой]. – 18-е изд., стереотип. / С. И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1987. – 797 с.
144. Отін Є. С. Конотативна ономастична лексика / Є. С.Отін // Мовознавство. – №6. – 1978. – с. 46.
145. Парій А. В. Роль конотацій у формуванні фразеологічного значення / А. В. Парій // Мовознавство. – 1988. – №1. – С. 45–48.
146. Пелевина Н. Ф. Коннотации и контекст : Вопросы семантики / Н. Ф. Пелевина. – Калининград : Изд-во Калининград. гос. университета, 1983. – С. 83–88.
147. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К. : Наукова думка, 1976. – 288 с .
148. Плотницька І. М. Оказіоналізми в літературно-критичних текстах : словотвірний і функціональний аспект : автореферат на здобуття ступеня кан. філ. н. / І. М. Плотницька. – К., 1994. – 19 с.
149. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта, об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К: Вищ. шк., 1986. – 175 с.
150. Плющ Н. П. Формули ввічливості в системі українського етикету / Н. П. Плющ // Українська мова і січасність. – К., 1991. – С. 92.
151. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потєбня : В 4-х т. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 408 с.
152. Потєбня О. О. Естетика і поетика слова : Збірник / О. О. Потєбня. – К. : Мистецтво, 1985. – 302 с.
153. Потєбня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потєбня . – М. : Высш. шк., 1990. – 344 с.
154. Потєбня А. А. Из записок по теории словестности / А. А. Потєбня. – Харьков, 1905. – 652 с.

155. Принцевський І. П. Авторські новотвори в українському поетичному мовленні : Проблеми словообразовання російського і українського мов / І. П. Принцевський. – Київ, Донецьк : Вища школа, 1976. – С. 153.
156. Проблеми експресивної стилістики / [отв. ред. Т. Г. Хазагеров]. – Ростов-на-Дону, 1992. – Вып. 2.
157. Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації / Т. В. Радзієвська. – К. : НАН України, Ін-т укр. м., 1993. – 192 с.
158. Раевская Н. Н. Очерки по стилистической грамматике современного английского языка / Н. Н. Раевская. – К. : Изд-во Киевского гос. университета, 1973. – 144 с.
159. Реферовская Е. А. Лингвистические исследования структуры текста / Е. А. Реферовская. – Л. : Наука, 1983. – 216 с.
160. Рисак О. О. Лесин дивосвіт / Про творчість Лесі Українки : Монографія / О. О. Рисак. – Львів : Світ, 1992. – 184 с.
161. Різун В. В., А.І. Мамалига, М.Д. Феллер. Нариси про текст: Теоретичні питання комунікації і тексту / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д. Феллер. – К. : Редакційно-видавничий центр «Київський університет», 1998. – 336 с.
162. Розенталь Д. Е. Словарь-справочник лингвистических терминов : Пособие для учителей. – [Изд. 2-е испр. и доп.] / Д. Е. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1976. – 543 с.
163. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики : Монографія / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 236 с.
164. Святовець В.Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки / В. Ф. Святовець. – К. : Вища школа, 1981. – 184 с.
165. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
166. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
167. Сірий М. П. Складні синтаксичні конструкції в українському епістолярному стилі XIX ст. : Дослідження з граматики і граматичної

- стилістики української мови / М. П. Сірий. – Дніпропетровськ, 1984. – 271 с.
168. Сірий М. П. Складні сполучникові речення в українському епістолярію XIXст. : Вопросы лексики и грамматики славянских языков : Сб. науч. труд. / М. П. Сірий. – Дніпропетровськ : ДГУ, 1985. – С. 96–101.
169. Славе Е. Коннотация / Е. Славе // РЖ „Общественные науки за рубежом.” – М. : Языкознание. – 1976. – серия 6. – №3. – С. 66.
170. Словник української мови / [Гол. ред. І. К. Білодід] : В 11-и т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
171. Ставицька Л. О. Епістолярна лінгвістика / Л. О. Ставицька // Критика. – 2001. – №4. – С. 34.
172. Степанишин Б. З мозаїки особистості Лесі Українки / Б. Степанишин // Дивослово. – 1997. – №2. – С. 36–40.
173. Стернин И. А. Семантическая основа экспрессивности // Проблемы экспрессивной лингвистики / [Отв. ред. Т. Г. Хазагеров]. – Ростов-на-Дону, Изд-во Ростовского ун-та, 1987. – С.133–137.
174. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 172с.
175. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. А. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. / [за ред. М. Я. Плющ]. – К. : Вища школа, 1994. – 414 с.
176. Сучасна українська літературна мова / [за ред. А. П. Грищенка]. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
177. Струганець Л. В. Культура мови : Словник термінів / Л. В. Струганець. – Тернопіль : Навч. книга «Богдан», 2000. – 88 с.
178. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 344 с.
179. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова : автореф. на здобуття ступеня д-ра філ. н. / В. Н. Телия. – М.,1981. – 268 с.

180. Теория метафоры : Сборник / [Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. языков] ; (Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой) ; (Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной). – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.
181. Українка Леся. Зібрання творів : У 12-ти т. – К Наукова думка, 1975–1979. – т. 10. – 1978. – 544 с.
182. Українка Леся. Зібрання творів : У 12-ти т. – К. : Наукова думка, 1978. – т. 11. – 480 с.
183. Українка Леся. Зібрання творів : У 12-ти т. – К. : Наукова думка, 1979. – т. 12. – 696 с.
184. Українська мова : Енциклопедія / [Редк. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко] ; (співголова М. П. Зяблюк та ін.) – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
185. Уфимцева А. А. Слово в семантико-синтаксической системе языка / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1968. – 272 с.
186. Уфимцева А. А. Лексическое значение : Принцип семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 239 с.
187. Филиппов А. В. К проблеме лексической коннотации / А. В. Филиппов // Вопросы языкознания. – 1978. – №1. – С. 57–64.
188. Флорентійська знахідка : лист Лесі Українки / (подав М. М. Варварцев) // Радянське літературознавство. – 1982. – №4. – С. 63–67.
189. Фразеологічний словник української мови / [Укл. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.
190. Харченко В. К. Разграничение оценочности, образности, экспрессии и эмоциональности в семантике слова / В. К. Харченко // Русский язык в школе. – 1976. – №3. – С. 66–71.
191. Христенюк В. Ф. Дериwати з пейоративно конотованою семантикою : Система і структура східнослов'янських мов / В. Ф. Христенюк. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. – С. 283–289.
192. Чабаненко В. А. Засоби експресивного волевиявлення / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 1983. – №3. – С. 35–41.

193. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища школа, 1984. – 166 с.
194. Чабаненко В. А. Теоретичні засади дослідження експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко // Мовознавство. – 1984. – №2. – С. 11–18.
195. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.
196. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилїстики сучасної української мови / І. Г. Чередниченко. – К. : Рад.ш., 1962. – 195 с.
197. Шаховский В. И. К типологии коннотации / В. И. Шаховский // Аспекты лексического значения. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. – С. 29–34.
198. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания : Учебное пособие / В. И. Шаховский. – Волгоград : ВГПИ, 1983. – 94 с.
199. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 192 с.
200. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелев. – М., 1964. – 244 с..
201. Штерн І. Б. Вибрані топїки та лексикон сучасної лїнгвістики : Енциклопедичний словник / І. Б. Штерн. – К. : Артєк, 1998. – 335 с.
202. Щєрба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щєрба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.
203. Языковая номинация : Общие вопросы / [Отв. ред. Б. А. Серебрянников, А. А. Уфимцева]. – М. : Наука, 1977. – 359 с.
204. Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода // Русский язык : Избранные работы / Р. Якобсон. – М. : Прогресс, 1985. – С. 361–368.
205. Юрченко О. С. Фразеологїчні перефрази української лїтературної мови : Учбовий посїбник / О. С. Юрченко. – Харків, 1983. – 119 с.
206. Mill J. St. A sistem of logic, rationative and inductive. V.I.London, 1865
См.Милль Дж.Ст. Система логики силлогический и индуктивный. М., 1899. / в ст. Говердовского В. И. История понятия коннотаций / С.83.

207. Riesel E. Deutsche stilistik / E. Riesel, E. Schendels. – Moskau : Verlag Hochschule, 1975. – 316 p.
208. Katz J. J. The Structure of a Semantic Theory / J. J. Katz, J. Fodor // Language. – Baltimore, 1963. – Vol.39. – №2. – P. 170–210.
209. Flavell J. One determinant of judged semantic and associative connection between words / J. Flavell, Eleanor R. Flavell // Journal of psychology. – 1959. – Vol.58. – №2. – P. 57–76.
210. Greimas A. J. Se'mantique structurale. Recherche de me'thode / A. J. Greimas. – Paris Larousse, 1977 (1966). – 262 p.